

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**İBN HALLİKÂN'IN VEFİYÂTÜ'L-A'YÂN İSİMLİ
ESERİNDE ABBÂSÎ VE FÂTIMÎ HİLÂFETİ'NDEKİ
MÜTEMEYYİZ ŞAHSİYETLER**

Semiha ALTINTAŞ

HAZİRAN-2025

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**İBN HALLİKÂN'IN VEFİYÂTÜ'L-A'YÂN İSİMLİ
ESERİNDE ABBÂSÎ VE FÂTIMÎ HİLÂFETİ'NDEKİ
MÜTEMEYYİZ ŞAHSİYETLER**

Semiha ALTINTAŞ

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Pınar KAYA TAN

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Semiha ALTINTAŞ

28.05.2025

Leon. Aziz hatırasına.

ÖZ

İBN HALLİKÂN'IN VEFİYÂTÜ'L-A'YÂN İSİMLİ ESERİNDE ABBÂSÎ VE FÂTİMÎ HİLÂFETİ'NDEKİ MÜTEMEYYİZ ŞAHSİYETLER

ALTINTAŞ, Semiha

Yüksek Lisans, Tarih

Tez yöneticisi: Doç. Dr. Pınar KAYA TAN

Haziran 2025

Tarihçi, fakih, edip ve şair İbn Hallikân'ın (1211-1282) *Vefeyâtü'l-a'yân* isimli müstesna eserinde yüzlerce şahsiyetin biyografisi yer almaktadır. Müellif, yapıtını meydana getirirken hocalarından duyduklarından, ilim meclislerindeki sohbetlerden, tabakât kitapları ve muhtelif biyografi eserlerinden faydalanmış, hatta bu kaynaklardan da sıklıkla nakillerde bulunmuştur. Bu çalışmada ise Abbâsî ve Fâtımî Hilâfeti'nin ortak tarihi sürecine denk gelen dönemlerde yaşamış olan seçkin şahsiyetlerin biyografileri, devlet içindeki konumları, siyasî ve dinî alanlara katkıları hakkında bilgi verilecektir. Böylece hem bir kaynak eser incelenecek hem de iki halifeliğin tarihine katkı sağlanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, Fâtımîler, Abbâsîler, Sultan, Halife, Vezir, Âlim, Biyografi.

ABSTRACT

EMINENT FIGURES OF THE ABBĀSĪD FĀṬĪMĪDES CALIPHATES IN IBN K̲HALLIKĀN’S WAFAYAT AL-A‘YAN

ALTINTAŞ, Semiha

Master Degree, History

Supervisor: Assoc. Prof. Pınar KAYA TAN

Jun 2025

The exceptional work *Wafayat al-A‘yan* by Ibn K̲hallikān (1211-1282), a historian, jurist, man of letters, and poet, contains the biographies of hundreds of notable individuals. In writing this work, the author drew on what he had heard from his teachers, discussions in scholarly assemblies, ṭabaḳāt books, and various biographical sources, frequently quoting from them. This study will provide information about the biographies of distinguished figures who lived during the period overlapping the shared historical era of the Abbāsids and Fāṭimids Caliphates, their positions within the state, and their contributions to political and religious spheres. In doing so, it aims both to analyze an important source and to contribute to the historical understanding of these two caliphates.

Key Words: Ibn K̲hallikān, *Wafayat al-A‘yan*, Fāṭimids, Abbāsids, Sultan, Caliph, Vizier, Scholar, Bibliography.

ÖNSÖZ

Vefeyât terim olarak önceleri “*hadis âlimi ve râvilerinin vefat tarihleri*” manasında kullanılmış olup daha sonra bu tarihleri bir araya getiren ve bu alanlarla ilgili şahsiyetlerin hayatlarına yer verilen eserler hâline gelmiştir. Bu tür biyografik eserler I. (VII.) yüzyılın ortalarında hadis uyduranların ortaya çıkmasıyla, İslâm dünyasında dinî rehberlik, tarihî bilgiyi koruma, gelişmiş ilim kültürünü yansıtmaya ve güvenilir olan bilgiyi kaydetme çabalarının bir bütünü olarak ortaya çıkmıştır. III. (X.) yüzyılda vefeyât yazımları daha geniş kapsamlı kitap halinde karşımıza çıkmaktadır. Bu eserler, geçmişin önemli şahsiyetlerini gelecek nesillere aktararak kültürel ve entelektüel mirasın devamlılığını sağlamıştır.

İslâm medeniyetinin 1.000 yıllık tarihinde nice büyük, derin âlimler, etkili devlet adamları yetişmiştir. Bu zengin ve köklü geçmişi anlamak, günümüz dünyasına ışık tutmak ve ilham almak için aynı zamanda bu büyük şahsiyetlerin hayat hikayelerine dönmek bu yaşam öykülerinden dersler almak gerekir. VII. (XIII.) yüzyılın önde gelen tarihçilerinden İbn Hallikân’a ait *Vefeyâtü’l-a’yân*’da bu noktada bizlere kapsamlı mâlûmat sunmaktadır. İbn Hallikân, eserini oluştururken sadece kendi döneminin değil, aynı zamanda önceki asırların da en seçkin simalarını bir araya getirmiştir. Onun titiz araştırmaları ve akıcı üslubu sayesinde, farklı alanlarda iz bırakmış yüzlerce insanın hayatı, başarıları, düşünceleri ve hatta kişisel özellikleriyle birlikte günümüze ulaşmıştır. *Vefeyâtü’l-a’yân*, sadece bir biyografi derlemesi değil, aynı zamanda dönemin siyasî, sosyal, kültürel ve ilmî atmosferini de yansıtan bir eserdir.

Bu tezde ise 297-567 (909-1171) yılları arasında, Abbâsî ve Fâtımî topraklarında yaşamış seçkin şahsiyetlere dair bilgiler bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Bununla beraber bizzat halifeler hakkında müstakil çeşitli araştırmalar olması ve bu eserinde çalışmalarda temel başvuru kaynaklarından biri olarak kullanılması sebebiyle halifeler hariç bırakılmıştır. Mezîkûr eserin Arapça neşrinden ve İngilizce çevirisinden faydalanılmaya çalışılmıştır. Ayrıca gereken yerlerde, konuya dair farklı kaynaklardan da destek alınmıştır. Nitekim çalışmada yer alan

şahsiyetlerin hayatlarından kısa kesitler, o zamanlara dair belki küçük bir fikir edinmeye yardımcı olabilir. Yazım aşamasında ise şahıs, devlet ve yer adları *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ndeki (DİA) imlâ kurallarına göz önünde bulundurulmuş ve bu hususa gayret gösterilmiştir.

Akademik yolculuğumun başlangıcında fikirlerime yön verme konusunda bana yardımcı olan, tez konusunu belirlerken ki sürecimizde titizlik ve özen gösteren hocam ve aynı zamanda danışmanım olan Doç. Dr. Pınar KAYA TAN hocama verdiği tüm emekler için teşekkür ederim. Hayatımın mimarları olan, beni evlat edinerek geleceğimi sevgiyle inşa eden ve fani dünyadan ayrılmış olsalar da manevî varlıklarıyla yolumu aydınlatan canım anneme ve babam sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca bana maddî ve manevî desteklerini eksik etmeyen Oya İanacova ve Valentina İanacova'ya, her zaman manevî desteklerini hissettiğim hocalarım Dr. Öğr. Üyesi Tuba Efendioğlu ve Öğr. Gör. Elçin Güngör'e, ayrıca Neziha Dülger'e, bana her zaman destek olan arkadaşım Münevver Güler Gülsever'e sonsuz teşekkürlerimi bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZ	V
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ	vii
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISATMALAR.....	xiv
GİRİŞ.....	1
1. Kaynaklar ve Araştırmalar.....	1
2. İbn Hallikân'ın Hayatı ve <i>Vefeyâtü'l-a'yân</i> Adlı Eseri.....	3
3. Abbâsî Hilâfeti Tarihi Hakkında.....	9
4. Fâtımî Hilâfeti Tarihi Hakkında	14

1. BÖLÜM

İBN HALLİKÂN'IN VEFİYÂTÜ'L-A'YÂN İSİMLİ ESERİN GÖRE ABBÂSÎ HİLÂFETİ'NDE YAŞAMIŞ MÜTEMEYYİZ ŞAHSİYETLER

1. 1. Abbâsî Hilâfeti'nde Devlet Adamları	20
1. 1. 1. Ebû Alî el-Muhassin b. Alî b. Muhammed el-Kādî et- Tenûhî.....	20
1. 1. 2. Ebû Alî Muhammed b. Alî el-Hüseyn (el-Hasen) b. Mukle el-Bağdâdî	21
1. 1. 3. Ebû İshâk İbrâhîm b. Hilâl b. İbrâhîm b. Zehrûn es-Sâbî el Harrânî.....	25
1. 1. 4. Ebû Şücâ' Zahîrûddîn Muhammed b. Hüseyn b. Muhammed (Abdillâh) er-Rûzrâverî.....	27
1. 1. 5. Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Mûsâ b. el-Hasen b. el- Furât el-Âkûlî	29
1. 2. Abbâsî Hilâfeti'nde Yaşamış Âlimler	31

1. 2. 1. Ebû Alî Yahyâ b. Îsâ b. Alî b. Cezle el-Bağdâdî.....	31
1. 2. 2. Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî.....	32
1. 2. 3. Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî.....	35
1. 2. 4. Ebû Bekir Ahmed bin Muhammed bin el-Hüseyn el-Erracânî... ..	37
1. 2. 5. Ebû Bekir Dülef b. Cahder (Ca‘fer b. Yûnus) eş-Şiblî... ..	40
1. 2. 6. Ebû Bekr el-Hasen b. Alî b. Ahmed b. Beşşâr en-Nehrevânî... ..	41
1. 2. 7. Ebû Bekr Fahrü'l-İslâm Muhammed b. Ahmed b. el-Hüseyn eş-Şâşî el-Fârikî.....	42
1. 2. 8. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed en-Nakkâş el-Mevsilî el-Bağdâdî.....	44
1. 2. 9. Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî.....	45
1. 2. 10. Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. Abdillâh b. Abbâs b. Muhammed b. Sûl-Tegin el-Bağdâdî eş-Şatrancî es-Sûlî.....	47
1. 2. 11. Ebû Bekr Muhammed b. Zekerîyyâ er-Râzî.....	49
1. 2. 12. Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-İsferâyînî.....	51
1. 2. 13. Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî.....	53
1. 2. 14. Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî.....	56
1. 2. 15. Ebû Muhammed Ca‘fer b. Ahmed b. el-Hüseyn es-Serrâc el-Bağdâdî	58
1. 2. 16. Ebû Muhammed Yûsuf b. Ebî Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-Sîrâfî	59

1. 2. 17. Ebû Nasr Abdüsseyyid b. Muhammed b. Abdilvâhid el-Bağdâdî.....	61
1. 2. 18. Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî	63
1. 2. 19. Ebû Ömer ez-Zâhid Muhammed b. Abdilvâhid b. Ebî Hişâm el-Bağdâdî el-Bâverdî	68
1. 2. 20. Ebû Sa'd Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Me'mûn b. Alî el-Mütevellî en-Nisâbü'rî.....	70
1. 2. 21. Ebû Ya'lâ Nizâmüddîn eş-Şerîf Muhammed b. Muhammed b. Sâlih el-Hâşimî el-Bağdâdî	72
1. 2. 22. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. Süreyc el-Bağdâdî.....	75
1. 2. 23. Ebü'l-Alâ' Ahmed b. Abdillâh b. Süleymân el-Maarrî. 77	
1. 2. 24. Ebü'l-Fazl Muhammed b. Nâsır (Tekin) b. Muhammed el-Fârisî es-Selâmî el-Bağdâdî	80
1. 2. 25. Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî	82
1. 2. 26. Ebü'l-Ferec el-Muâfâ b. Zekerîyyâ b. Yahyâen-Nehrevânî el-Cerîrî . 85	
1. 2. 27. Ebü'l-Hasen Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Mehâmilî ed-Dabbî.....	88
1. 2. 28. Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Hüseyn) Alî b. Abdillâh b. Vasîf el-Hallâ' el-Bağdâdî.....	89
1. 2. 29. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî... ..	92
1. 2. 30. Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî	95
1. 2. 31. Ebü'l-Hasen es-Serî b. Ahmed b. es-Serî er-Reffâ' el-Kindî el-Mevsilî	97
1. 2. 32. Ebü'l-Hasen Hibetullâh b. Sâid b. İbrâhîm.....	100

1. 2. 33. Ebü'l-Hasen Şemsülsîlâm İmâdüddîn Alî b. Muhammed b. Alî el-Herrâsî et-Taberî.....	105
1. 2. 34. Ebü'l-Kâsım Abdullâh (Abdûlbâkî) b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Nâkıyâ b. Dâvûd el-Bündâr el-Bağdâdî	108
1. 2. 35. Ebü'l-Meâlî Bahâüddîn Kâfi'l-küfât Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed b. Alî b. Hamdûn el-Bağdâdî	110
1. 2. 36. Ebü'n-Necîb Ziyâüddîn Abdülkâhîr b. Abdillâh b. Muhammed b. Ammûye el-Bekrî es-Sühreverdî.....	112

2. BÖLÜM

İBN HALLİKÂN'IN VEFEYÂTÜ'L-A'YÂN İSİMLİ ESERİNE GÖRE FÂTİMÎ HİLÂFETİ'NDE YAŞAMIŞ MÜTEMEYYİZ ŞAHSİYETLER 116

2. 1. Fâtımî Hilâfeti'nde Devlet Adamları.....	116
2. 1. 1. Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Muhammed b. Zekerıyyâ eş-Şîr.....	116
2. 1. 2. Ebû Şücâ' Şâver b. Mücîr b. Nizâr es-Sa'dî.....	117
2. 1. 3. Ebü'l-Hasan Ali İbnü's-Sellâr.....	119
2. 1. 4. Ebü'l-Ferec Ya'kûb b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Hârûn b Dâvûd b. Killis....	121
2. 1. 5. Ebü'l-Gârât Talâî' b. Rûzzîk el-Gassânî.....	126
2. 1. 6. Ebü'l-Hasen Cevher b. Abdillâh es-Saklâbî el-Kâtib el-Kâid es-Sıkıllî er-Rûmî.....	129
2. 1. 7. Ebü'l-Kâsım el-Kâmil Zü'l-vizâreteyn el-Hüseyn b. Alî b. el-Hüseyn el-Vezîr el-Mağribî.....	134
2. 1. 8. Ebü'l-Kâsım Şâhinşâh el-Melikü'l-Efdal b. Emîri'l-cüyûş Bedr el-Cemâlî	138
2. 2. Fâtımî Devleti'nde Âlimler	142
2. 2. 1. Ebû Abdillâh el-Emîrû'l-Muhtâr İzzü'l-Mülk Muhammed b. Ebi'l-Kâsım Ubeydillâh b. Ahmed el-Müsebbihî.....	142

2. 2. 2. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. Ahmed el-Kazzâz el-Kayrevânî et-Temîmî en-Nahvî.....	144
2. 2. 3. Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer el- Kudâî.....	145
2. 2. 4. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el- Mısırî.....	147
2. 2. 5. Ebû Muhammed el-Hasen b. İbrâhîm b. el-Hüseyn el-Leysî el-Mısırî....	148
2. 2. 6. Ebû Muhammed Necmüddîn Umâre b. Ebi'l-Hasen Alî b. Zeydân el-Hakemî el-Mezhicî el-Yemenî	149
2. 2. 7. Ebü'l-Feth (Ebü'l-Fütûh) Nasr (Nasrullâh) b. Abdillâh b. Mahlûf b. Kalâkıs el-Lahmî el-İskenderî	154
2. 2. 8. Ebü'l-Hasen Alî b. Abdirrahmân b. Ahmed b. Yûnus es- Sadeî.....	156
2. 2. 9. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Halef el-Meâfirî el- Kayrevânî el-Kâbisî.....	159
2. 2. 10. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed eş-Şâbüştî	161
2. 2. 11. Ebü'l-Hasen Tâhir b. Ahmed b. İdrîs b. Bâbeşâz el-Mısırî el-Cevherî	162
2. 2. 12. Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Hânî b. Muhammed el- Mağribî el-Endelüsî	165
SONUÇ	168
KAYNAKÇA	170
EKLER	181

KISATMALAR

A. mlf.: Aynı müellif

Bkz.: Bakınız

C.: Cilt

çev.: Çeviren

DGBİT: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

haz.: Hazırlayan

İng. çev.: İngilizceden çeviren

Krş.: Karşılaştırmamız

n.: not

nşr.: Neşreden

ö.: Ölüm tarihi

s.: Sayfa

S.: Sayı

sad.: Sadeleştiren

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

TTK: Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-a'yân* isimli eserinde, X. ve XII. yüzyıl Abbâsî ve Fâtımî hilâfetinde yaşamış şahsiyetleri incelemeden önce çalışmaya giriş mahiyetinde yararlanılan kaynaklar hakkında bilgi verilecektir. Ardından ana konumuz olan İbn Hallikân'ın hayatı ve eseri üzerinde kapsamlı şekilde durulacaktır. Dönemi daha iyi anlayabilmek adına Abbâsî ve Fâtımî hilâfetlerinin tarihlerine, sosyal ve kültürel hayatlarına ayrı başlıklar hâlinde kısaca değinildikten sonra ise çalışmanın bölümlerine geçilecek ve söz konusu şahsiyetler devlet adamı ve âlimler başlıkları altında ele alınacaktır.

1. Kaynaklar ve Araştırmalar

İbn Hallikân'ın, tezimize konu olan *Vefeyâtü'l-a'yân* isimli eseri, çalışma boyunca tafsilatlı olarak incelendiğinden müellif ve eseri hakkında ayrı bir başlıkta bilgi verilecektir. Burada araştırmayı destekleyici diğer tarihî, coğrafi Arapça ve Farsça kaynaklar ile yararlanılan araştırmalara kısaca değinilecektir.

Ortaçağ'ın güvenilir yazarlarından İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210), *el-Kâmil fi't-Târih*¹ adlı eserinde tarihî olaylar yıl yıl aktarılmış olup eser *İslâm Tarihi: İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi* olarak Türkçeye de çevrilmiştir. Çalışmada tarihî ve ilmî şahsiyetler incelenirken sıklıkla başvuru kaynağı olarak kullanılmıştır.

Meşhur coğrafyacı Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-büldân*² isimli coğrafya eseri ve *Mu'cemü'l-üdebâ*³ adlı içerisinde nahiv, lugat ve ensâb âlimlerinin, şair, kâtip ve tarihçilerin biyografilerinin yer aldığı eseri istifade edilen Arapça kaynaklardandır.

¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, çev. Abdülkerim Özaydın, *İslâm Tarihi: İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, C. 11, İstanbul: Bahar Yayınları, 1987; a. mlf., *el-Kâmil fi't-Târih*, çev. Ahmet Ağırakça, *İslâm Tarihi: İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, C. 8, İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.

² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. 1-5, nşr. Darû Sâdır, Beyrut, 1397/1977.

³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, C. 1-7, nşr. David Samuel Margoliouth, Mısır: el-Mûskî, 1923.

Ortaçağ tarihçilerinden biri de İbn Kesîr'dir (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve 'n-nihâye*'de⁴ başlangıçtan 767 (1365-66) yılına kadar yaşanan olaylar kaleme alınmıştır. *Büyük İslâm Tarihi* adıyla Türkçeye çevrilmiş olup çalışmada yararlanılan bir diğer tarihî kaynaktır.

Çalışmada çeşitli araştırmalardan da istifade edilmiştir. Bunlardan biri Mahmut Recep Keleş'in İbn Hallikân'ın hayatı hakkında *Nil ile Fırat'ı Kavuşturan Âlim İbn Hallikân*⁵ isimli çalışmasıdır. Nahide Bozkurt'un Abbâsîlerin tarihini kuruluşundan yıkılışına kadar kapsamlı bir biçimde anlattığı eserinden de bilhassa tarihî süreçle ilgili olarak yararlanılmıştır.⁶

Aydın Çelik'in *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*⁷ adlı eserinde, Şiîliğin yayılışı, Fâtımîlerin doğuş süreci, geniş alana yayılması ve yıkılışı konular işlenmiştir. Michael Brett'in *Fâtımî İmparatorluğu*⁸ ve Philip K. Hitti'nin *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*⁹ de yine sıklıkla kullanılan araştırmalardır. Halil İbrahim Hançabay'ın *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*¹⁰ eserinden de faydalanılmıştır.

*Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*¹¹ adlı eserin muhtelif ciltlerinden ve *TDV İslâm Ansiklopedisi*'ndeki ansiklopedi maddelerinden de istifade edilmiştir.

⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, çev. Mehmet Keskin, *Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.

⁵ Mahmut Recep Keleş, *Nil ile Fırat'ı Kavuşturan Âlim İbn Hallikân*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019.

⁶ Nahide Bozkurt, *Abbâsîler*, Ankara: TDV Yayınları, 2016.

⁷ Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, Ankara: TTK, 2018.

⁸ Michael Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, çev. Fatih Yücel, İstanbul: Kronik Kitap, 2021.

⁹ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.

¹⁰ Halil İbrahim Hançabay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

¹¹ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. 3, İstanbul: Çağ Yayınları, 1987; Erdoğan Merçil, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. 5, İstanbul: Çağ Yayınları, 1988.

2. İbn Hallikân'ın Hayatı ve *Vefeyâtü'l-a'yân* Adlı Eseri

12 Rebiülâhir 608 (22 Eylül 1211) tarihinde Erbil'de¹² doğan İbn Hallikân¹³, ailesinin izinden gitmeyi seçip fıkıh alanında çalışmalar yapmıştır.¹⁴ Annesi, Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) öğrencilerinden Halef İbn Eyyûb'un soyundan olan Âmine;¹⁵ babası, Erbil'de Muzafferîyye Medresesi'nde müderrislik görevi yapan Şehâbeddin Muhammed b. İbrâhîm'dir. İbn Hallikân, babasının vefatından sonra Erbil hâkimi Muzafferüddin Kökböri (ö. 630/1233) tarafından himaye altına alınmıştır. Hatta İbn Hallikân, Kökböri'ye olan minnettarlığını: *“Yazdıklarımı okuyan kişi kusura bakmasın çünkü bu sayfa uzundur. Sebebi ise, bize olan haklarının bir kısmına bile şükredemeyeceğimiz kadar çok olmasıdır. İyilik sahibine şükretmek gerekir, Allah ona en güzel karşılığı versin. Bize ve atalarımıza ne kadar çok iyilikleri dokunmuştur, insan iyilikle var olur”*¹⁶ sözleriyle dile getirmiştir.

İbn Hallikân ilim tahsiline Erbil'de devam etmiş ve 610 (1213) yılında babasının yerine Muzafferîyye Medresesi müderrisliğine atanan İbn Men'a ilk hocası olmuştur.¹⁷ İbn Hallikân, Erbil'deki eğitim süresi boyunca ve gençlik yıllarında, Muzafferîyye Medresesi'ndeki meclislerin yanında, dönemin Arap dili ve edebiyatı âlimlerinden biri olan İbnü'l-Müstevfî'nin (ö. 637/1239) sohbetlerinde bulunarak, ondan dersler almış ve hocası sayesinde Erbil'e gelen diğer âlimlerden de istifade etmiştir. İbn Hallikân'ın en büyük arzusu, şehre gelen âlimlerle tanışıp onlardan ilim tahsil etmektedir. Muzafferîyye Medresesi'nde Şeyh Cemâleddin b. Sinnîre'den, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hibetullah b. Mükerrrem es-Sûfî'nin eseri *Sahîh-i Buhârî* adlı

¹² Musul-Bağdat yolu ile Anadolu ve İran'dan gelen başlıca kervan yollarının birleştiği bir noktadır. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. 1, Beyrut, 1397/1977, s. 137.

¹³ Müellifin tam ismi Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî olup tezde İbn Hallikân olarak kısaltılmıştır. Abdülkerim Özaydın, “İbn Hallikân”, *DİA*, C. 10, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, s. 17-19.

¹⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, İng. çev. Mac-Guckin de Slane, *İbn Khallikan's Biographical Dictionary*, Paris, 1842-1871, önsöz, s. VI.

¹⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, nşr. İhsan Abbâs, Beyrut: Darû Sâdır, s. 23.

¹⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 541.

¹⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, nşr. Abbâs, s. 23.

eserini okuyup rivayet yetkisi almıştır. 625'te (1228) filozof olan Esîrüddin el-Ebherî'den Erbil Dârülhadisi'nde ilm-i hilâf¹⁸ dersleri almıştır.¹⁹

İbn Hallikân, 626 (1229) yılında, 18 yaşında ilim öğrenmek için Erbil'den ayrılıp ilk olarak Musul'a gitmiş, burada âlim Kemâleddin İbn Yûnus'un (ö. 639/1242) sohbet meclislerine katılıp kentte bulunan diğer âlimlerle fikir telakkisinde bulunmuştur.²⁰ Bu yolculuk, onun bilimsel açıdan fayda gördüğü her şeyi kaydetme tutkusunu daha da artırmış ve hayatının en verimli dönemine girmiştir. Müellif daha sonra Halep'e gitmiştir. Bu devirde Halep'te, Kadı Bahâeddin İbn Şeddâd (ö. 632/1234) idamesinde eğitim faaliyeti yürütülüyordu. İbn Şeddâd'ın İbn Hallikân'ın babasıyla Musul'da çalıştıkları dönemden beri arkadaş olması ve Kökböri'den İbn Şeddâd'a hitaben yazılmış bir tavsiye mektubu alması sayesinde İbn Şeddâd, İbn Hallikân'ı büyük öğrencilerle aynı düzeyde yüksek bir maaş bağlamış ve eğitimine devam etmesini sağlamıştır.²¹

Bir süre sonra İbn Şeddâd'ın artık ders veremeyecek kadar yaşlanması üzerine İbn Hallikân başka hocalara yönelmiştir. Dil ve nahiv öğrenme konusundaki isteği, onu döneminin edebiyat alanındaki önde gelen isim olan İbn Yaîş'ten (ö. 643/1245) ders almıştır.²² Aynı zamanda, Halep'e gelen diğer âlimlerin derslerine de iştirak etmiştir. Bu âlimlerden biri de 627 (1230) yılında gelen Şeyh Kemâleddin İbnü'l-Mübârek el-Enbârî'dir (ö. 577/1181). İbn Hallikân, ondan *el-Muhtasar* adlı eseri okumuş gerek zekâsı ve neşesi gerekse öğrencilere karşı gösterdiği sabır ve anlayıştan dolayı hocasına hayran kalmıştır. İbn Hallikân, İbnü'l-Mübârek'in biyografisini yazarken onun nüktelerini ve esprilerini canlı bir şekilde kaydetmiştir.²³

¹⁸ İlm-i hilâf, fıkıh usulünün en önemli şubesi saymakta ve hilâf ilmiyle uğraşan kişilerin, fıkıh usulünü, usulcüler kadar bilmeleri gerektiğini ifade etmektedir. Usûlcüler, usûl kurallarına dayanarak hüküm çıkartmakta; hilâfiyyâtçılar da bu kurallara göre çıkarılan hükümleri, muhâliflere karşı korumaktadırlar. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ülkü Öktem, "Hilâfiyyât, Mestcizâde ve 'Hilâfiyyât'ı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 48, S. 2, Ankara, 2007, ss. 21-36; Şükrü Özen, "Hilâf", *DİA*, C. 17, İstanbul: TDV Yayınları, 1998, s. 527-538.

¹⁹ Abdülkerim Özaydın, "İbn Hallikân", s. 18.

²⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, nşr. Abbâs, s. 29.

²¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, nşr. Abbâs, s. 29.

²² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, nşr. Abbâs, s. 30.

²³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, nşr. Abbâs, s. 30.

İbn Hallikân, Halep'e geldiğinden beri tarihçi İzzeddin İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) ile tanışmayı hedeflemiş ve İbnü'l-Esîr, Halep Emîri'nin konuğu olarak kente geldiği sırada onunla tanışma fırsatı bulmuştur. Şehirde kaldığı süre boyunca İbnü'l-Esîr'i sık sık ziyaret edip, babasıyla olan yakın ilişkisi nedeniyle meşhur tarihçiden özel bir ilgi görmüştür. Ancak İbnü'l-Esîr uzun süre burada ikamet etmemiş ve Musul'a gitmiştir. Bu kısa ilişkiye rağmen İbn Hallikân, onu hocalarından biri olarak kabul etmiştir.²⁴ Aynı zamanda devrin önemli coğrafyacılardan Yâkût el-Hamevî ile (ö. 626/1229) de tanışarak bilgilerinden yararlanmış, Abdüllatîf el-Bağdâdî (ö. 629/1231) hocasından hadis ve Arapça derslerine devam etmiştir. İbn Hallikân, İbn Şeddâd'ın 632'de (1234) vefatından sonra Dımaşk'a²⁵ giderek fıkıh, hadis ve tefsir âlimi İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'den (ö. 643/1245) eğitim almıştır.²⁶

Dımaşk şehrinde geçirdiği bir yılın ardından, Bahaiye Kadı Medresesi'ne yeniden gitmek ve öğrenci arkadaşlarıyla buluşmak için Halep'e geri dönmüştür. Şair Ebü'l-iz Yûsuf el-Mâcin el-İrbilî ile tanışmış ve ondan eğitim almıştır.²⁷ Çeşitli medreselerde müderrislik yapmış, bu arada birkaç defa Musul'a geçerek İbnü'l-Esîr hocasıyla ve Kemâleddin İbn Yûnus (ö. 639/1242) ile görüşmüştür.

İbn Hallikân, 636 (1238/1239) yılının başlarında Mısır'a seyahat etmiştir. Ancak Mısır'da, Abdülazîm el-Münzirî (ö. 656/1258) dışında önemli bir hocası olmamıştır. Mısır'da kaldığı süre boyunca İbn Firruh eş-Şâtibî'nin (ö. 590/1194) ve İbn Berrî'nin (ö. 582/1186) birçok öğrencisiyle görüşerek onlardan rivayet ve icazet almıştır. Ayrıca, Ebû Tâhir el-Haşveî ile de tanışmış ve babasından duyduğu her şeyi ona icazetle aktarmıştır. Daha sonra İbnü'l-Hâcib'le (ö. 646/1249) tanışmış, ona bazı sorular sormuş ve ilminden faydalanmıştır.²⁸

²⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, nşr. Abbâs, s. 31.

²⁵ Suriye, Filistin, Lübnan ve Ürdün bölgesinin en önemli merkezlerinden biri Dımaşk'tır. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, çev. Murat Ağarı, *Ülkelerin Yolları Değerlendirme-Metin*, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2020, s. 60.

²⁶ Özeydin, "İbn Hallikân", s. 18.

²⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, nşr. Abbâs, s. 33.

²⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, nşr. Abbâs, s. 35.

637’de (1240) Bahâeddin Zühêyr (ö. 656/1258) dîvânına katılmış, rivayet hususunda ondan icâzet almıştır. Ayrıca İbn Hallikân orada pek çok şairle tanışma fırsatı bulmuştur. 645’te (1247) Kādilkudât²⁹ Bedreddin Yûsuf b. Hasan (Kādî Sincâr), İbn Hallikân’ı nâib seçmiştir. Mısırlı bir hanımla evlenerek bölgenin örf ve adetlerine yakın olma ve tanıma fırsatını bulmuştur. İbn Hallikân’ın biline tek çocuğu 11 Safer 651’de (12 Nisan 1253) doğmuş ve oğluna kendisini yetiştirmiş olan Erbil’deki hocası Mûsâ b. Men’a’nın adını vermiştir.³⁰

659 (1261) yılında Memlûk Sultanı I. Baybars’ın (1260-1277) Suriye kādilkudâtlığına getirmesine kadar nâiblik görevinde kalmıştır.³¹ Üç yıl sonra, Hanefî, Mâlîkî ve Hanbelî mezheplerinin üzerindeki yargı yetkisini kaybetmiştir. Bunun sebebi sultanların kendi sınıfından bir kadı seçmeleridir. Yalnızca Şafiîler yetkisi altında kalmıştır.³² İbn Hallikân, kendisine verilen görevi on yıl boyunca yerine getirmiştir. Ancak 669 yılının (1270/1271) sonlarına doğru görevden azledilmiştir. İbn Hallikân, Kahire’ye dönerek Fahriyye Medresesi’nde hocalık yapmıştır. Yedi yıl boyunca ders vermiş, hukukî danışmanlık yapmış ve biyografik araştırmalarda bulunmuştur.³³

676 (1277/1278) yılının sonlarına doğru Şafiî mezhebi için tekrar kādilkudâtlığa atanmış ve ertesi yılın ilk ayında Dımaşk’a gelmiştir. Birkaç yıl sonra, Sultan Kalavun’a (1279-1290) isyan eden Dımaşk Valisi Sungur el-Eşkar’a destek veren İbn Hallikân, halkı isyana teşvik etmek suçluyla hapse atılmıştır. Hapiste üç hafta kaldıktan sonra serbest bırakılmış ve sultanın emriyle yeniden kādilkudâtlığa getirilmiştir. İbn Hallikân’ı, Sultan Kalavun 680 (1281) yılı başında Dımaşk’a geldikten üç gün sonra tekrar azletmiştir.

²⁹ Hârûnürreşîd (786-809) döneminden itibaren halifeler, kadı atamalarında yetkiyi bir kadıya vermiş ve bu kişiye başkadı anlamında “kādilkudât” unvanı verilmiştir. Memlûkler döneminde kādilkudâtlar, sadece Şafiîler’den tayin edilmekte ve yardımcı olarak diğer mezheplerden de nâibler bulunmaktadır. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Selim Göl, *Abbâsîler Döneminde Kādî'l-Kudâtlık*, Ankara: İlahiyât Yayın, 2020, s. 55; Şükrü Özen, “Kādilkudât”, *DİA*, C. 24, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, ss. 77-82.

³⁰ Mahmut Recep Keleş, *Nil ile Fırat'ı Kavuşturan Âlim İbn Hallikân*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019, s. 32.

³¹ Özeydin, “İbn Hallikân”, s. 18.

³² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, İng. çev. Slane, önsöz, s. XII.

³³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, İng. çev. Slane, önsöz, ss. XII-XIII.

İbn Hallikân 26 Receb 681'de (30 Ekim 1282) Dımaşk'ta hayata veda etmiş ve Kâsiyûn Dağı kenarında toprağa verilmiştir.³⁴

Görüldüğü üzere müellif, kitâbet, fıkıh, tarih, siyaset, hadis, şiir ve edebiyat alanlarında kendisini yetiştirerek devrinin her alanda en kültürlü ilim adamlarından biri olmuştur. İbn Hallikân, yumuşak huylu, hoşsohbet, mütevazi, fasih konuşan, cömert, adaletli bir kadı ve nezih bir kişi olarak görülmüştür. Çok zengin bir kütüphanesi vardır. Mağribli, Endülüslü, Suriyeli, Iraklı ve Mısırlı tarihçilerin pek çok kitabını okuyup değerlendirmiş ve notlar almıştır.³⁵

İbn Hallikân'ın eserlerinden, günümüze ulaşabilen yegâne eseri "*Veḫyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebna'î'z-zamân mimmâ şebete bi'n-naḫl evi's-semâ' ev eşbetehü'l-'ayân*" dır.³⁶ Müellif eserini Kahire'de 654-672 (1256-1273) yılları arasında te'lif etmiş; ardından vefatına kadar da birtakım ilâvelerde bulunmuştur. İbn Hallikân hayatının ilk yıllarından itibaren gördüklerini bir kenara not almış ve yazılı kaynaklarını toplamıştır. İslâm tarihinde kendi alanında en önemli örnek sayılan *Veḫyâtü'l-a'yân*'da 855 kadar şahsiyetin biyografisi yer almaktadır.³⁷

Sultanlar, vezirler, emîrler, nahiv, lugat ve kıraat âlimleri, müfessirler, muhaddisler, kelâmcılar, çeşitli mezheplere mensup müctehidler, fakihler, kadılar, zâhidler, mutasavvıflar, astronomlar, astrologlar, eşraf, mühendisler, filozoflar, tabipler, edip ve şairler, tarihçiler, coğrafyacılar, nesep âlimleri ve mûsikişinaslardan olan bu kişilerin hayatlarına, eserlerine ve yaptıkları önemli işlere eserde yer verilmiştir.³⁸

İbn Hallikân'ın kaynak olarak en fazla faydalandığı ettiği eser, tarihçi ve hadis hâfızı Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *Kitabü'l-ensâb*'ıdır. İbn Hallikân'ın sık kullandığı kaynaklardan bir diğeri de nesep âlimi ve tarihçi İbnü'l-Kelbî'nin (ö. 204/819 [?]) *Cemheretü'l-ensâb* isimli eseridir. İbn Hallikân'ın en çok kullandığı kaynaklar arasında İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *Târihü*

³⁴ Özaydın, "İbn Hallikân", s. 18.

³⁵ Özaydın, "İbn Hallikân", s. 18.

³⁶ Özaydın, "İbn Hallikân", s. 18.

³⁷ Keleş, *İbn Hallikân*, s. 81.

³⁸ Özaydın, "İbn Hallikân", s. 18.

medînet-i Dimaşk adlı eserinin ayrı bir yeri vardır.³⁹ İbn Hallikân İmâdüddîn el-İsfahânî'nin (ö. 597/1201) altı farklı eserini kullanmıştır. İbn Hallikân, İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) yılların sınıflandırılarak anlatıldığı dünya tarihi olan *el-Muntazam fî târîhi 'l-mülûk ve 'l-ümem* başta olmak üzere tarih, tabakât, siyer ve hadis ilimleri ile ilgili olan *Telkîhu fûhûmi ehli 'l-eser fî uyûni 't-târih ve 's-siyer* ile muhtasar bir tabakât eseri olan *Sifatü 's-safve*'sinden birçok yerde istifade etmiştir.⁴⁰

İbn Hallikân istifade etmiş olduğu müelliflerin hâl tercümelerini verirken nakillerde bulunduğu kaynak başta olmak üzere diğer eserlerinin de isimleri hakkında varsa ayrıntılar vermiştir. Bunların arasından bir tanesi de müelliflerinin atası olarak nitelendirdiği Ebû Mansûr es-Seâlibî'dir (ö. 429/1038). Arap edebiyatı âlimi ve şair olmasının yanında birçok eseri bulunan Seâlibî'nin *Yetîmetü 'd-dehr ve dümyetü 'l-kasr*'ından çoğu yerde alıntı yapmış ve özellikle biyografilerine yer verdiği şair ve ediplere dair bilgilerini kaydederken bu eserden faydalanmıştır. Yine buna benzer bir durum, hocasının eserine zeyil yazan Bâherzî'nin *Yetîmetü 'd-dehr ve dümyetü 'l-kasr* isimli kitabı için de söz konusu olmuştur.⁴¹

Nahiv, lügat ve hadis âlimi İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) yaradılıştan başlayıp Abbâsî halifesi ve hükümdarı olan Mu'tasım-Billâh'a (833-842) kadar ve genel anlamda tarih yazılan *el-Meârif*, edebiyat ve tarih konularından bahseden ve edebî özelliği daha önde olan *Uyûnü 'l-ahbâr*, Abbâsîler dönemi büyük Arap şairlerinin hayatları ve şiirlerinin yer aldığı *Tabakâtü 'ş-şuarâ* da onun istifade ettiği önemli kaynaklar arasındadır.⁴²

³⁹ Keleş, *İbn Hallikân*, s. 52.

⁴⁰ Keleş, *İbn Hallikân*, s. 55.

⁴¹ Keleş, *İbn Hallikân*, s. 54.

⁴² Keleş, *İbn Hallikân*, s. 55-56.

3. Abbâsî Hilâfeti Tarihi Hakkında

Abbâsîler, Hz. Muhammed'in (ö. 11/632) amcası Abbâs b. Abdülmuttalip'in (ö. 32/653) soyundan geldikleri için Abbâsîler olarak anılmıştır.⁴³ İslâm dünyasında yönetimin ve hilâfetin Emevîlerin (661-750) elinde olması kabileler arasında huzursuzluk yaratmıştır. Hem Emevîlerin soyunun peygamber soyundan olmaması hem de yönetimdeki sert tutumları bu huzursuzluğun başlıca sebebiydi. Bu durumdan yararlanmak isteyen Abbâsîler, dâî adı verilen propagandacılar aracılığıyla Hâşimîler, Ali evlâtları ve Şîî kabilelerin desteğini almıştır.⁴⁴

129 (747) yılında isyan hareketinin önde gelenlerinden Ebû Müslim-i Horasânî (ö. 137/755) siyah bayrak açarak Abbâsî isyanını başlatmış ve bir yıl içinde Horasan'ın⁴⁵ tamamını kontrol altına almıştır.⁴⁶ 132 (749) tarihinde Kûfe'ye⁴⁷ giren Abbâsîler burada Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ı (750-754) halife ilan etmişlerdir. Abbâsîler her tarafta üstünlüğü sağlamak için, Musul'da Zap suyu kıyısında Emevîlerin son hükümdarı Mervân'ı (744-750) yenilgiye uğratarak Emevîlere son vermiştir.⁴⁸

Abbâsîlerin başa geçmesiyle birlikte ilk olarak devlet merkezi Suriye'den Irak'a taşınmıştır. Halife es-Seffâh, devletin merkezini Hâşimiye şehri olarak seçmiştir.⁴⁹ Devletin güçlendirmek ve iktidar üzerinde otorite kurabilmek için yönetim kademelerine aile üyeleri atamıştır. Kendisinden sonra halife olacak olan kardeşi Ebu Ca'fer el-Mansûr'u (754-775) Cezire, Azerbaycan, İrminiye valiliğine, amcası Dâvûd b. Ali'yi (ö. 133/750) Kûfe valiliğine, diğer amcası Süleyman b. Ali'yi Basra, Bahreyn ve Uman valiliğine, kardeşi

⁴³ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, C. 1, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, s. 31.

⁴⁴ Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, C. 4, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020, s. 23.

⁴⁵ Doğusunda Sicistan ve Hindistan bulunur. Batısında Oğuz Çölü, Cürcan, Kuzeyinde Mâverâünnehir, Huttal ötesindeki bir kısım Türk bölgesi, Güneyinde Fars çölü, Deylem dağlarına kadar Kumis, Cürcan ile Taberistan, Rey bölgeleri, buralara komşu yerler bulunur. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, s. 221; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul: Kronik Kitap, 2023.

⁴⁶ Nahide Bozkurt, *Abbâsîler*, Ankara: TDV Yayınları, 2016, s. 36.

⁴⁷ Güney Irak'ta bulunan şehir hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. 4, s. 490; Casim Avcı, "Kûfe", *DİA*, C. 26, Ankara: TDV Yayınları, 2002, ss. 339-342.

⁴⁸ Bozkurt, *Abbâsîler*, s. 37.

⁴⁹ Bozkurt, *Abbâsîler*, s. 50.

Yahyâ b. Muhammed'i Musul valiliğine atamıştır. es-Seffâh yeğeni Îsâ b. Mûsâ'yı Kûfe valiliğine atayınca, amcası Dâvûd b. Ali'yi de Mekke ve Medine'ye valiliğine atamıştır.⁵⁰ Emevîlerin etkilerini ortadan kaldırmak isteyen es-Seffâh ayrıca merkezi Enbâr'a⁵¹ taşımış ve Emevîlerin etkisinin bulunduğu bölgeleri de kontrol altına almıştır.⁵²

Halife es-Seffâh'ın ölümünden sonra, Abbâsîlerin başına geçen Ebu Ca'fer el-Mansûr, devlet merkezini Bağdat'a taşımıştır. Sınırları geniş bir alana yayılan devletin kurulmasından sonra çıkan isyanları bastırıp birçok kentin imar faaliyetleriyle ilgilenmiştir.⁵³ Kendisinden sonra gelecek olan haleflerine daha rahat bir yönetim bırakmak isteyen el-Mansûr, ülkesinde düzeni sağlamıştır.

Hârûnürreşîd (786-809) el-Mansûr'un torunudur babası Mehdî-Billâh'tan (775-785) sonra Hâdî-İlelhak (785-786) akabinde onun zamansız ölümüyle de kardeşi Hârûnürreşîd Abbâsîlerin başına geçmiştir. Hârûnürreşîd döneminde Bizans'la ilişkiler karşılıklı akınlarla sürmüştü, buna bağlı olarak Hârûnürreşîd Tarsus sınırları içiresine Âvasım⁵⁴ ve Sugûr⁵⁵ adlı iki sınır bölgesi inşa ettirmiştir.⁵⁶ Bu devrinde Bağdat'ın nüfusu bir milyonu aşmıştır. Hârûnürreşîd, devletin idarî yönetimine yenilikler getirmiş, Dîvân-ı Harb'e bağlı olarak Dîvân-ı Arz'ı kurmuştur. Abbâsîlerin Türklerle ilişkileri de yine bu dönemde başlamış, saray muhafızlarının bir bölümü Türklerin idaresine verilmiştir. Dîvânü'z-zimâm, Dîvânü'r-resâil, Dîvânü'l-harâc, Dîvânü't-tırâz,

⁵⁰ Bozkurt, *Abbâsîler*, s. 51.

⁵¹ Enbâr, Fırat Nehri'nin kıyısında Bağdat'ın batısında yer alan bir şehirdir. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. 1, Beyrut: Dâru Sâdır, 1977/1397, s. 257.

⁵² Bozkurt, *Abbâsîler*, s. 51.

⁵³ Ahmet Turan Yüksel, Behman Celilov, "Abbâsîler I", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, C. 5, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, s. 72.

⁵⁴ Avâsım müstahkem mevki, İslâm ordularının cihat maksadıyla sınırdan uzaklaştıkları zaman veya gazâdan dönerken ülkeye girmeden önce düşman saldırılarına karşı sığınıp korundukları bölgeler olduğu için bu adla anılmıştır. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Avâsım", *DİA*, C. 4, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, ss. 111-112.

⁵⁵ Sözlükte "geçit, düşman saldırısına açık yer, sınır" gibi anlamlara gelen sagr kelimesinin çoğulu olan sugûr, dârülslâm adı verilen İslâm ülkesiyle dârülharb denilen gayri müslim ülkeleri birbirinden ayıran sınır bölgelerine ve geçiş noktalarına verilen addır. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Casim Avcı, "Sugûr", *DİA*, C. 37, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, ss. 473-474.

⁵⁶ Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2003, s. 93.

Dîvânü'l-cünd, Dîvânü'l-berîd, Dîvân-ı Mezâlim ve Dîvânü's-şurta devletin önemli idarî birimleri olmuştur.⁵⁷

Hârûnürreşîd'in vefatından sonra oğulları Emîn (809-813) ve Me'mûn arasında yaşanan halifelik mücadelesi, Arap ve İranlılar arasında iktidar çatışması haline gelmiştir. Me'mûn'un (813-833) anne tarafından Abbâsî soyuna mensup olan Emîn'e galip gelmesiyle Araplar devlet idaresinde etkisiz hale gelmiştir.⁵⁸

Me'mûn'dan ardından Türkler sayesinde tahta çıkan Mu'tasım-Billâh (833-842) da Türklerin yoğun olduğu bölgelerden birlikler getirmiş ve 221 (836) yılında Sâmerâ şehrinin kurup Türk birlikleriyle birlikte halifelik merkezini buraya taşımıştır. Tarihte "*Sâmerâ devri*" diye adlandırılan bu dönemde Türkler Halife Mütevekkil-Alellâh'tan (847-861) itibaren fiilen yönetime müdahale edip istediklerini halife yapmış; istemediklerini de hilâfetten uzaklaştırmıştır. 279 (892) yılında hilâfet merkezinin tekrar Bağdat'a taşınması da Türk nüfuzunun baskısını kırmaya yetmemiştir.⁵⁹

Büveyhîlerin (932-1062), 334 (945) yılında Bağdat'ı ele geçirmesiyle Abbâsî halifeliği bu defa Şîî bir devletin tahakkümü altına girmiştir.⁶⁰ Büveyhîlerden sonra da Fâtımîler, Bağdat'ta hâkimiyet kurarak hutbeleri kendi adlarına okutmaya başlamışlardır.⁶¹ Abbâsî halifeliğinin yıkılmakla yüz yüze geldiği bu süreçte, İran'da güçlü bir devlet kuran Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, 447 (1055) yılında Bağdat'tan Fâtımîleri uzaklaştırarak Abbâsî halifesine itibarını geri vermiştir. Halifeler yarım asır boyunca Selçukluların hâkimiyeti altında yaşamışlardır.⁶²

Abbâsîler, iktidara geldikleri ilk yıllardan itibaren büyük bir coğrafyaya hâkim olmuşlar, bunun zorluklarını yaşamışlardır. Bu duruma farklı mezheplere mensup insanlar da eklenince zaman içerisinde Abbâsî

⁵⁷ Nahide Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA*, C. 16, İstanbul: TDV Yayınları, 1997, ss. 260-261.

⁵⁸ Bozkurt, *Abbâsîler*, s. 58.

⁵⁹ Bozkurt, *Abbâsîler*, ss. 86-87; Mustafa Demirci, "Bir Şehrin Kuruluşu Bir Devrin Başlaması: Abbâsî Tarihinde Sâmerâ", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Abbâsîler-I*, C. 5, İstanbul: Sıyer Yayınları, 2018, ss. 280-281.

⁶⁰ Bozkurt, *Abbâsîler*, s. 110.

⁶¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler Devri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. 3, İstanbul: Çağ Yayınları, 1987, ss. 325-326; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, s. 449.

⁶² Bozkurt, *Abbâsîler*, s. 116.

topraklarında yeni siyasî hakimiyetler ortaya çıkmıştır. Emevîlerin yıkılışıyla Abdurrahman b. Muâviye (756-788), Mısır ve Kuzey Afrika yoluyla İspanya'ya giderek Endülüs Emevî Devleti'ni (756-1031) kurmuştur. 140 (757) yılında merkezi Sicilmâse olmak üzere Hâricî Midrârîler (772-976) kurulmuş, Batı Cezayir'de Rüstemîler (777-909), Fas'ta İdrîsîler (789-985) Tunus'ta Ağlebîler (800-909) bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Tolunoğulları (868-905), İhşîdîler (935-969) Mısır ve Suriye'ye hâkim olarak batıda Abbâsî sınırlarını daraltmışlardır. Doğu'da Horasan ve Mâverâünnehir'de Sâ mânîler (819-1005) ile yine Horasan'da Tâhirîler (821-873) halifeye bağlı fakat iç ve dış işlerinde bağımsız devletler olarak kurulmuşlardır. Sîstan bölgesinde ortaya çıkan Saffârîler (861-1003), halifelîğe kaşı gelmişken Suriye ve el-Cezîre'de Hamdânîler (905-1004) bağımsızlıklarını elde etmişlerdir.⁶³

Selçuklu dönemi boyunca Abbâsîler ve Selçuklular arasında kimi zaman dostane ilişkiler yaşanmış, siyasî evliliklerle akrabalık bağları tesis edilmiştir. Bununla beraber Abbâsî halifeleri Selçuklulara kaybettikleri dünyevî gücü yeniden kazanabilme adına birtakım mücadelelere de girişmeyi hatta siyasî ittifaklar kurmayı ihmal etmemişlerdir.

Moğollar, Cengiz Han (1206-1227) idaresinde 614/615 (1218) yılından itibaren yönlerini batıya çevirerek İslâm topraklarına girmeye başlamışlardır. Cengiz Han'dan sonra da torunlarından Hülâgû (1256-1265) Moğol istilasını sürdürmüştür. Hülâgû, 656 (1258) yılında Bağdat önlerine gelerek şehri kuşatmıştır. Barış girişimlerinin de faydasını bulamayınca son Abbâsî halifesi Müsta'sım-Billâh (1242-1258), idarî erkânıyla birlikte teslim olmuştur. Hülâgû hepsini idam ettirdikten sonra askerleri Bağdat'ı yağmalamışlardır. Böylece Abbâsî hanedânı da tarihe karışmıştır.⁶⁴

Abbâsîler zamanında siyasî, idarî ve askerî alanların yanında dinî ilimler, felsefe, tabiat bilimleri, tıp, matematik, coğrafya, tarih, edebiyat gibi alanlarda önemli gelişmeler olmuştur. Cami yapımı dışında medreseler ve kütüphaneler ve çeşitli eğitim ve öğretim kurumları gelişmiştir. Dinî ilimler,

⁶³ Bozkurt, *Abbâsîler*, ss. 138-139.

⁶⁴ Yıldız, "Abbâsîler Devri", s. 329; Ahmet Özdemir, "Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı (656/1258)", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Abbâsîler-I*, C. 5, s. 429; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, ss. 497-498.

tıp, matematik, astroloji, astronomi, coğrafya, kimya ve fizik gibi bilim alanlarında çalışmalar yapılmıştır.⁶⁵

Tarih alanında da önemli gelişmelerin yaşandığı Abbâsîler devrinde Câhiliye dönemi, Hz. Peygamber'in hayatına yer veren siyer, megâzî ve sahabelerin yaşamlarını anlatan tabakât kitapları, umumî tarihler ile bölgelerin ve şehirlerin tarihleri ile kültür ve literatür tarihine dair kitaplar yazılmıştır. Abbâsîlerin ilk dönemlerinden itibaren dil ve edebiyat alanında da meşhur âlimler yetişmiştir.⁶⁶ Müslümanların İslâmiyet'i delillerle savunma ve gayri müslim kültürleri tanıma gayesiyle tercüme faaliyetlerine önem verdikleri görülmüş; felsefe, mantık, matematik, fizik, astronomi, tıp, botanik ve zooloji alanları ile ilgili kitap tercümeleri yapılmıştır.⁶⁷

Abbâsîler devletinde başlıca gelir kaynakları, zekât, haraç, cizye, öşür, fey, ganimetler ve örfî vergilerden oluşmaktadır. Elde edilen gelirlerle halife, vezir ve diğer devlet görevlilerinin maaşlarına, askerî ihtiyaçlar karşılanmış ayrıca yol, köprü ve sulama gibi kamu işleri içinde vergiler harcanmıştır.⁶⁸

Abbâsîler sulama faaliyetlerine büyük önem vermiş, bataklıklar kurutularak tarım alanları genişletilmiştir. Ülkenin çeşitli bölgelerinde buğday, arpa, pirinç, hurma, zeytin, pirinç, üzüm ve pamuk üretimi gerçekleştirilmiştir.⁶⁹ Ancak özellikle halifelerin Selçuklularla mücadele ettikleri dönemde yaşanan muharebelerden ve iç istikrarsızlıktan dolayı tarım arazileri boşalmış, yeterince ekilememiş, sulama kanalları bozulmuş, tarımın azalmasıyla gıda ürünlerinin fiyatları artmış ekonomik sıkıntılar baş göstermiştir. Bu süreçte reformlar yapmaya çalışan Halife Nâsır-Lidînillâh (1180-1225) ile refah seviyesi bir müddet artmışsa da çok geçmeden yaşanan Moğol istilas ile bir daha toparlanamamışlardır.

⁶⁵ Şerare Yetkin, "Abbâsîler, Sanat", *DİA*, C. 1, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, s. 41.

⁶⁶ Yetkin, "Abbâsîler, Sanat", s. 41.

⁶⁷ İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara: TDV Yayınları, 2016, ss. 34-35.

⁶⁸ Sarıçam, Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 119.

⁶⁹ Sarıçam, Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 119.

4. Fâtımî Hilâfeti Tarihi Hakkında

Fâtımîler, Hz. Fâtıma (ö. 11/632) ve Hz. Ali (656-661) yoluyla Hz. Peygamber'in soyundan olduklarını iddia etmişlerdir. Bu nisbetle de kendilerine Fâtımîler denilmiştir.⁷⁰ Fâtımî Devleti'nin dinî temelini oluşturan ana unsur İsmâiliyye inancıdır. İsmâîlîler, Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765), oğlu İsmâîl'i (ö. 138/755-56 [?]) nas yoluyla halef tayin ettiğini kabul etmişler, Fâtımîlerin kurucusu Ubeydullah el-Mehdî de (909-934) soyunu İsmâîl'e dayandırmıştır.⁷¹

Ubeydullah el-Mehdî, Fâtımîler kurulmadan önce Şiîliğin İsmâiliyye itikadını yaymak için özel yetiştirilmiş daîler kullanmıştır. Bu daîlerden biri de Ebû Abdullah eş-Şîî'dir (ö. 298/911).⁷² Abdullah eş-Şîî mezhebi yaymak için Mekke'ye hacca gitmiştir. Mekke'ye, İfrîkiye'den gelmiş Berberî asıllı bir grupla tanışmıştır. Abdullah eş-Şîî, İfrîkiye'de yerleşik Berberî Kutâme kabilesinin Sünnî Ağlebîlerden bağımsızlarını aldıklarını öğrenmiştir. Kendi ideolojisini burada rahatlıkla yayacağını anlayan Abdullah eş-Şîî onlarla birlikte yaşadıkları bölgeye gitmiştir.⁷³

Burada akıllı ve becerisiyle kısa zamanda sevilen Abdullah eş-Şîî'ye yönetim teslim edilmiş, o da idare ve komuta görevini İmam Ubeydullah el-Mehdî'nin adına ülkenin idaresini yürüteceğini ilan etmiştir. Abdullah eş-Şîî, Şîî mezhebine dahil ettiği Berberîlerden ordu kurarak komşu şehirlere karşı zafer kazanmış ve giderek askerî gücü artmıştır.⁷⁴ Ağlebîlere bağlı kentleri eline geçirmeye başaran Abdullah eş-Şîî, Rakkâde'ye girerek Ağlebîlere son vermiştir.⁷⁵

296 (909) yılında ordu Sicilmâse'de, Midrârîlerin elinde ev hapsinde olan Ubeydullah el-Mehdî'yi kurtarmış ve Abdullah eş-Şîî yönetimi el-Mehdî'ye

⁷⁰ Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, Ankara: TTK, 2018, s. 33; Michael Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, çev. Fatih Yücel, İstanbul: Kronik Kitap, 2021, s. 32.

⁷¹ Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 33.

⁷² Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 39.

⁷³ Neşet Çağatay, "Fâtımîler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 1-4, 1959, s. 69; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 40.

⁷⁴ Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, s. 55.

⁷⁵ Çağatay, "Fâtımîler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri", s. 69; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 53.

devretmiştir.⁷⁶ el-Mehdî 308 (921) yılında kendi adını verdiği Mehdiye⁷⁷ şehrini kurup bu kenti yeni devletin başkenti yapmıştır. Fâtımîler zamanla Sicilya Adası'ndan, Calabria'ya kadar sınırlarını genişletmiştir.⁷⁸ Fâtımî Halifesi Mansur el-Fâtımî (946-953) döneminde ise Tunus yakınlarında bulunan Mansûriye⁷⁹ kentinden devlet idaresini yürütmüştür.⁸⁰

Mısır, 328 (940) yılında dinî açıdan Abbâsîlere bağlı, yönetimde bağımsız olan İhşîdîler tarafından yönetilmektedir.⁸¹ Fâtımîler birkaç kez burayı ele geçirmek için kuşatmışlarsa da başarı kazanamamışlardır. Halife Muiz-Lidînillâh (953-975) zamanında Cevher es-Sıkillî (ö. 381/992), kumandasındaki ordu ile Mısır'ı İhşîdîlerden alarak onları ortadan kaldırmış, İfrîkiye'de hilâfet merkezinde bulunan Halife Muiz-Lidînillâh'ın naibi olarak 362 (973) yılına kadar Mısır'a hâkim olmuştur.⁸²

Fâtımîler, Mısır'ın fethinden sonra egemenlik alanlarını Abbâsî sınırlarına doğru genişletmeyi ve bu bölgelere egemen olan Büveyhîlerin iktidarına son vermeyi istiyorlardı. Ayrıca Şîî mezhebini yaymakta temel politikalarıydı. Bu amaçla Fâtımî halifesi, Cevher es-Sıkillî'yi Suriye'ye çok büyük bir ordu ile sefere göndermiş ve Suriye'yi ele geçirmiştir.⁸³

Halife Azîz-Billâh (975-996) babasının doğuya önem veren stratejisine devam etmiş, Suriye'nin fethi, çevre Müslüman bölgeleri ve özellikle Bağdat'ın ele geçirilmesine büyük önem vermiştir. Halife, bu amaçla tüm imtiyazlarının kaybıyla karşı karşıya kalmaktan korkan Berberîlerin buna karşı çıkmasına rağmen, doğudaki Müslüman bölgelerden, özellikle

⁷⁶ Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 65-66.

⁷⁷ Ubeydullah el-Mehdî, 303 (916) yılında Tunus ve Kartaca civarında, deniz sahili üzerine inşa ettirmiştir. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 8, s. 86; Murat Öztürk, Zeki Can Hırçın, "Sicilya Normanlarının Kuzey Afrika'daki Son Kalesi Mehdiye'den Tardedilmeleri (555/1160): Bir Deniz Zaferi", C. 7, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2020, S.1, ss. 26-50.

⁷⁸ Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, s. 86-87.

⁷⁹ Kayrevân çevresinde yer alan Sabra'da 337 (948) yılında Mansûriye şehrini kurdu ve aynı yıl içerisinde başkent burası olmuştur. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Furkan Erbaş, "Fâtımîler Döneminde Mehdiye ve Mansûriye Şehirleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 53, Aralık 2022, s. 421.

⁸⁰ Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 129.

⁸¹ Cengiz Tomar, "Mısır", *DİA*, C. 29, Ankara: TDV Yayınları, s. 560.

⁸² Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 129; Michael Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, s. 125.

⁸³ Erdoğan Merçil, "Fâtımîler", *DGBİT*, C. 5, İstanbul: Çağ Yayınları, 1988, s. 165; Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 187-188.

Türklerden ve Deylemlilerden asker toplayıp yeni bir ordu kurmuştur.⁸⁴ Farklı etnik unsurlardan oluşan Fâtımîler Devleti'nin ordusu genel anlamda mücadelelerinde başarılı olmuş, bununla beraber ordudaki Berberî asılların yerine Türk birliklerinin getirilmesiyle Berberîler arasında hoşnutsuzluk yaşanmıştır. Bir süre sonra Berberîler, Türklerin politik etkilerini azaltmak için ayaklanmaya başlamışlardır.⁸⁵

Mısır'da 457 (1065) yılında başlayan ve yedi yıl süren kuraklık ve açlıktan dolayı buhran içine giren devlette, farklı etnik gruplardan oluşan askerler arasında kırılğan denge giderek ortadan kaybolmuştur ve kaçınılmaz şekilde iç savaş başlamıştır. Bu mücadele, Türk ve zenci asıllı birlikler arasındadır. Berberî asıllılar ise sıklıkla taraf değiştirmişlerdir. Türk birlikler Kahire'nin büyük kısımlarını kontrol altına almışlar ve Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh'ı (1036-1094) ellerinde rehine olarak tutmaya başlamışlardır.⁸⁶ Berberî birlikler ve Sudanlı zenci askerler, Mısır'ın merkezden uzak bölgelerde mücadelelerde bulunarak, buraları kontrolleri altına almıştır. Böylece bütün ülkede kargaşa yayılmıştır.⁸⁷

463 (1071) yılı civarlarında, Fâtımîlerin Doğu Akdeniz ve Suriye'nin üstü kısımları, Büyük Selçuklu Devleti ve onlara bağlı Türkmenlerin hücumlarına uğramış ve bu bölgeler Fâtımîlerin idaresinden çıkmıştır. 464 (1072) yılında Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh, Mısır'ı kurtarmak için Akkâ valisi olan Emîr Bedr el-Cemâlî'yi (ö. 487/1094) Kahire'ye davet etmiştir. Bedr el-Cemâlî, ordusu ile Mısır'a girmiş ve ayaklanmayı bastırmıştır.⁸⁸ Bu başarısından dolayı ordu komutanı Bedr el-Cemâlî'ye hem sivil devlet yönetimi yetkileri hem de askerî başkomutanlık yetkileri verilmiştir. Bununla birlikte, Fâtımîlerde güçlü halifeler devri kapanmış, güçlü vezirler dönemi başlamıştır.⁸⁹

⁸⁴ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011, s. 848; Michael Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, s. 229.

⁸⁵ Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, s. 248; Nihat Yazılıtaş, "Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Dergisi*, S. 18, s. 196-198.

⁸⁶ Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 314.

⁸⁷ Merçil, "Fâtımîler", s. 183-184; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 315.

⁸⁸ Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, ss. 315-316.

⁸⁹ Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 317.

Müstansır-Billâh vefatından sekiz ay önce vezirlik makamına Efdal b. Bedr el-Cemâlî'yi (ö. 515/1121) getirmiştir. Müstansır-Billâh'ın ölümünden sonra vezir Efdal'in desteğiyle Müsta'li-Billâh (1094-1101) tahta geçmiştir.⁹⁰ Müstansır-Billâh'ın büyük oğlu Nizâr (ö. 488/1095) tahtın hakkı olduğunu savunmuş ve bu yüzden de imâmetten uzaklaştırılmış, bu hareket de İsmâîlîlerin ikiye ayrılmasına sebep olmuştur. Nizâr, İskenderiye'ye gidip burada imamlığını ilan etmiştir. Nizâr'ı destekleyen Bedevi, Sudanlı ve Meğâribe'nin sayıları 30.000 bulmuş ve Mısır'ın çoğunu ele geçirmişlerdir. Fakat Nizâr, vezir Efdal'e karşı mağlup olunca ordunun çoğu Efdal tarafına geçmiştir. İskenderiye'ye geri dönen Nizâr, hapse atılarak öldürülmüştür.⁹¹

555 (1160) yılından sonra Fâtımîlerin siyasî sistemi çökmüştür Âdîd-Lidînillâh'ın (1160-1171) veziri Şâver b. Mücîr (ö. 564/1169) kendi otoritesini koruma peşine düşmüştür. 555-559 (1163-1169) arasında birkaç defa vezir olan Şâver, Zengîlerden Dimaşk ve Halep Atabegi Nûreddin Mahmud Zengî (ö. 569/1174) ile Kudüs Kralı I. Amaury (1162-1174) arasında ikili oyunlar oynamıştır.⁹² 564 (1168) yılında Kudüs Kralının Mısır'a yürümesi üzerine, Âdîd-Lidînillâh, Nûreddin Mahmud Zengî'den yardım talep etmiştir. Nûreddin Mahmud Zengî'de Suriye ordusu ile Esedüddîn Şîrkûh el-Mansûr'un⁹³ (ö. 564/1169) Mısır'a sefer yapması için destek sağlamıştır. Esedüddîn Şîrkûh, gerçekleştirdiği başarılı seferde Mısır'ın idaresini almış, Âdîd-Lidînillâh tarafından vezir olarak atanmış, bu görevi iki ay sürdürdükten sonra aniden vefat etmiştir.⁹⁴

Esedüddîn Şîrkûh'un ölümünden sonra Halife Âdîd-Lidînillâh, Esedüddîn Şîrkûh'un yeğeni Selâhaddîn Eyyûbî'yi (ö. 589/1193) vezir olarak tayin etmiştir. Selâhaddîn Eyyûbî bir süre sonra devlet kademelerine kendine yakın adamlardan getirerek Mısır'da yönetime hâkim hâle gelmiş; Fâtımî halifesinin hastalanması üzerine devletin bütün idaresini eline almıştır. 567 (1171) yılında Âdîd-Lidînillâh 21 yaşında iken vefat edince, camilerde

⁹⁰ Merçil, "Fâtımîler", s. 185; Abdülkerim Özaydın, "Efdal Bedr el-Cemâlî", *DİA*, C.10, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, ss. 452-453.

⁹¹ Merçil, "Fâtımîler", s. 185, Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, s. 852; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 351.

⁹² Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 420.

⁹³ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, s. 852; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 351.

⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 11, ss. 272-273; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, s. 429.

hutbeler Selâhaddîn Eyyûbî ve Eyyûbîler hânedanı adına okutulmuştur. Böylece Mısır’da Şîî Fâtımîler Hilâfeti son bulmuştur.⁹⁵

Ortaçağ’ın en önemli devletlerinden Fâtımîlerde sosyal kültürel, iktisadî ve eğitim hayatına bakacak olursak; Fâtımîler, fethettikleri kentlerde Şîî inancını yaymak için kütüphaneler ve medreseler inşa etmiş, âlimler evlerinde halkı toplayarak ilim sohbetleri gerçekleştirmiştir. Örneğin; Hâkim-Biemrillâh’ın (996-1021) 394 (1004) yılında inşa ettirdiği dârülhikmede yoğun eğitim faaliyetleri gerçekleştirdiği görülür. Burası aynı zaman İsmâîlî düşüncesinin bir propaganda merkezidir. Dârülhikme uzun süre umumi kütüphane olarak da kullanılmıştır. Selâhaddîn Eyyûbî’nin idareyi ele almasıyla kütüphanedeki kitaplar satılmıştır.⁹⁶ Fâtımîler döneminde İskenderiye’de Medresetü’l-Hâfızıyye ve Medresetü’l-Avfıyye Medreseleri eğitim ve öğretim faaliyetlerinin sürdürüldüğü yerler olmuştur. Bu medreselerde tefsir, kıraat, hadis, fıkıh, kelâm, nahiv, lugat, beyân ve edebiyat gibi naklî ilimlerle; felsefe, hendese, astronomi, mûsiki, tıp, kimya, sihir, riyâziyyât, tarih ve coğrafya gibi aklî ilimlerde öğrenciler tedrisat görmüştür.⁹⁷

Fâtımîler önce Kuzey Afrika’da daha sonra da Mısır’da deniz ticaretinin önemli bir halkası olmuştur. Özellikle de Mısır’ın fethinden sonra Akdeniz ticaretinin hâkimi konumuna gelmiştir.⁹⁸ Fustat ve İskenderiye en önemli ticaret merkezleridir. Fustat’ta kristal ve cam üretiminin Fâtımîler döneminde de önemli ihraç kaynaklarından biri olmuş, bunun yanı sıra ahşap, kâğıt, çömlekçilik, tekstil ürünlerinin üretimi ve ihracı ticarî gelir kaynaklarını oluşturmaktadır. Ülkeye ithal olarak gelen bütün mallardan gümrük vergisi alınmıştır.⁹⁹ Fâtımîler tarım ürünlerine de önem vermişlerdir. Hububat, hurma, üzüm ve meyve yetiştiriciliğinden elde edilen ürünlerden yıllık vergi

⁹⁵ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, s. 852; Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi*, ss. 435-436.

⁹⁶ Eymen Fuâd Seyyid, “Fâtımîler”, *DİA*, C. 12, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, s. 235.

⁹⁷ Seyyid, “Fâtımîler”, s. 235.

⁹⁸ Murat Öztürk, *Fâtımîler’in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012, s. 170.

⁹⁹ Aydın Çelik, “Fâtımîler Devleti”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, C. 7, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, ss. 656-657; Seyyid, “Fâtımîler”, s. 236.

alınmaktadır. Ayrıca dükkânlar, hamamlar, fırınlar ve değirmenlerden aylık olarak alınan vergiler diğer gelir kaynaklarıdır.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Seyyid, “Fâtımîler”, s. 236.

1. BÖLÜM

İBN HALLİKÂN'IN VEFİYÂTÜ'L-A'YÂN İSİMLİ ESERİN GÖRE ABBÂSÎ HİLÂFETİ'NDE YAŞAMIŞ MÜTEMEYYİZ ŞAHSİYETLER

1. 1. Abbâsî Hilâfeti'nde Devlet Adamları

1. 1. 1. Ebû Alî el-Muhassin b. Alî b. Muhammed el-Kādî et-Tenûhî

Abbâsî kadısı et-Tenûhî, edebiyat âlimleri yetiştirmesiyle bilinen bir ailenin mensubu olarak 327 (939) yılında Basra'da doğmuştur. Babası Kadı Ebû'l-Kâsım Alî b. Muhammed et-Tenûhî'dir.¹⁰¹

İbn Hallikân, et-Tenûhî'nin bibliyografisini yazarken, ondan *el-Ferec ba 'de's-şidde* adlı bir kitabın yazarı olarak bahsetmiştir. Hatta biyografisinde, bu kitaptan alıntı yaparak: 346 (957) yılında Basra'da bulunduğu sırada *Sûk el-Ahvaz'daki darphânede ayar işleri vekilliği yaptığını*¹⁰² belirtir. Fakat et-Tenûhî'nin *el-Ferec ba 'de's-şidde* adlı eserinde bu farklı bir tarihle verilmiştir; 364 (974/975) yılında Bağdatlı Kur'ân okuyucusu (*mukrî*) Ebû Bekir İbn Ebî Şücâ'nın Ahvaz'daki darphanede ayar işlerinde vekili olarak görev yapmıştır.¹⁰³ Yâkût el-Hamevî, el-Basravî adında darphânede çalışan bir kişiden darphânede bir kadı'nın çalıştığını nakletmiştir.¹⁰⁴

et-Tenûhî küçük yaşlardan itibaren fıkıh öğrenmiş ve Ahvaz Kadısı Ahmed bin Seyyâr'ın yanında şahitlik yapmıştır. Büveyhî veziri Mühellebî (ö. 352/963) Sûs'a uğradığında, et-Tenûhî onun huzuruna çıkmış ve vezir kadılık görevi vermek üzere onu Bağdat'a davet etmiştir. 349 (960) yılında et-Tenûhî, Kasr, Bâbil ve Sûrâ kadılığına atanmıştır. Onun Bağdat'ta bulunması, âlimler, edipler ve şairlerle tanışma fırsatını elde etmesini sağlamıştır.¹⁰⁵

¹⁰¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, ss. 564-565; Ebû Ali et-Tenûhî, *el-Ferec ba 'de's-şidde*, C. 1 nşr. Abbûd eş-Şâlcî, Beyrut, 1975, mukaddime, s. 29.

¹⁰² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 565.

¹⁰³ et-Tenûhî, *el-Ferec ba 'de's-şidde*, C. 1 nşr. eş-Şâlcî, mukaddime, s. 40.

¹⁰⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, C. 5, s. 303.

¹⁰⁵ Ebû Ali et-Tenûhî, *el-Ferec ba 'de's-şidde*, C. 1, nşr. eş-Şâlcî, mukaddime, s. 42.

Halife Mutî‘-lillâh (946-974) daha sonra onu Askerimükrem¹⁰⁶, İzec ve Râmhürmüz kadısı olarak atamıştır. Bundan sonra, farklı yerlerde sivil yönetimde çok sayıda görevde bulunmuştur. 384 (994) yılında Bağdat’ta vefat etmiştir.¹⁰⁷ 365 (975/976) yılında Basra’da doğan oğlu Ebü’l-Kâsım Ali İbn el-Muhassin et-Tenûhî de başarılı bir âlim olup babası gibi o da kadılık görevinde bulunmuştur. 447 (1055) yılında vefat etmiştir.¹⁰⁸

İbn Hallikân, et-Tenûhî’ye ait olduğunu belirttiği sözlere de eserinde yer vermiştir. Buna göre et-Tenûhî Ramazan ayında isim zikretmeksizin yüksek rütbeli bir şahsiyet için şöyle yazmıştır: “*Bu oruçla dilediğin her şeyi elde edesin ve Allah seni korktuğun her şeyden korusun. Bu ay diğerlerinin hepsinden üstün olduğu gibi, sen de tüm insanlığı aşarsın; hayır, sen onun içindeki Kadir gecesi gibisin.*”¹⁰⁹

1. 1. 2. Ebû Alî Muhammed b. Alî el-Hüseyn (el-Hasen) b. Mukle el-Bağdâdî

Vefeyâtü’l-a’yân’a göre; İbn Mukle, 21 Şevval 272 (31 Mart 886) yılında Bağdat’ta doğmuş, çocuk denilecek yaşta divânda kâtiplik yapmış, kariyerine Fars’ın¹¹⁰ ilçelerinden birinde yönetici ve vergi tahsildarı olarak başlamıştır. Art arda çeşitli görevlerde bulunmuştur.¹¹¹ İbn Kesîr (ö. 774/1373), Mukle’nin Abbâsî veziri Hâmid b. Abbâs’ın (ö. 311/923) kâtipliğini yaptığını belirtmektedir.¹¹²

¹⁰⁶ İran’ın Hûzistan eyaletinde Ahvaz’ın kuzeyinde kurulan ve bugün mevcut olmayan eski bir şehir. Hakkında bilgi için bkz. Mustafa L. Bilge, “Askerimükrem”, *DİA*, C. 3, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, ss. 493-494.

¹⁰⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 565; Ebû Ali et-Tenûhî, *el-Ferec ba’de’s-şidde*, C. 1, mukaddime, s. 42.

¹⁰⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 567.

¹⁰⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 566.

¹¹⁰ Doğusunda Kirmân, batısında Huzistân yerleşim yerleri ve İsfahân, kuzeyinde Fars ve Horasan arasında bulunan çöl, güneyi de Fars Denizidir. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İstahrî, *Mesâlikü’l-memâlik*, s. 105; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul: Kronik Kitap, 2023.

¹¹¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, İng. çev. Slane, ss. 266-267.

¹¹² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, C. 11, s. 229.

Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh'ın (908-932) veziri olan Mukle'nin, bu makama getirilişini İbn Hallikân ayrıntılı olarak vermemiştir. Müellif yalnızca Mukle'nin 316 (928) yılında vezir olarak atandığını zikretmiştir.¹¹³

İbnü'l-Esîr ise İbn Mukle'nin nasıl vezirlik makamına geldiğini tafsilatlı bir biçimde anlatmıştır. Muktedir-Billâh'ın veziri Ali b. Îsâ'nın (ö. 334/946) vezirlikten istifa etmesiyle birlikte yerine düşünülen adaylar arasında Ebû Ali b. Mukle'de vardır. Muktedir-Billâh Türk asıllı kumandanı Mûnis (ö. 321/933) ile bu konuda istişare ederek vezirliğe Mukle'yi getirmiştir.¹¹⁴

İbn Kesîr ise: *“Vezir Ali b. Îsâ, bu Karmatî liderin İslâm ülkesinde yaptığı işleri görüp ona karşı koyacak gücü kendisinde bulamayınca vezirlikten istifa etti. Çünkü halife ve ordusunun bu adama karşı koyamayacak kadar zayıf olduğunu görüyordu. Bu nedenle vezirlikten istifa etti. Bu sırada meşhur kâtip Ali b. Mukle, vezirliğe atanmak için çaba sarfetti. Nasr el-Hâcib ile Abdullah el-Beridî'nin tavsiyesi üzerine vezirliğe tayin edildi”* diyerek nasıl vezârete getirildiğini anlatmıştır.¹¹⁵

İbn Mukle kısa süre sonra 318 (930) yılında vezirlikten azledilmiş, bütün malları yağmalanmış, evi de ateşe verilmiştir. İbn Hallikân, Mukle'nin halife tarafından sürgün edildiğini; *“Halife İbn Mukle'yi 318 (930) tutuklatmış, paralarına el koymuş ve Fars'a sürgün etmiştir”* şeklinde dile getirmiştir.¹¹⁶

Halifelik nezdinde geniş yetkilere sahip olan Fâtımîler, Karmâtîler gibi Abbâsî Hilâfeti'ni tehdit eden unsurlarla başarılı mücadelelerde bulunan Türk komutanlardan Mûnis el-Muzaffer bu dönemde sarayın kontrolünü ele geçirmişti ve Vezir Mukle'yle dayanışma içerisinde hareket ediyordu. Mûnis el-Muzaffer, İbn Mukle'nin vezir olması hususunda da gayret sarfetmişti. Türk kumandanların bu derece etkin olması Abbâsî Halifesi'ni rahatsız ediyordu. Çok geçmeden Halife, Mûnis'e karşı harekete geçmiş ve Mûnis, Bağdat'ta bulunmadığı bir sırada İbn Mukle'yi görevden alarak Mûnis'e

¹¹³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 5, nşr. Abbâs, s. 114; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 267.

¹¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 8, ss. 153-155.

¹¹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. 11, s. 278.

¹¹⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 5, nşr. Abbâs, s. 114; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 267.

gözdağı vermişti. İbn Mukle'nin iç çekişmeler sonucunda Fars'a sürülmesinin ardından ise Bağdat'ta karışıklıklar bitmemişti. Sıklıkla vezirler değişmiş en nihayetinde de Mûnis el-Muzaffer halifelik sarayına bir baskın düzenleyerek Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh'ı öldürtüp yerine ikinci kez Kâhir-Billâh'ı geçirmişti (932-934).¹¹⁷ Yeni halife döneminde de İbn Mukle Fars'tan çağrılarak yeniden vezir olarak tayin edildi. İbn Hallikân'da *İbn Mukle'nin 320 (932) yılında Fars'tan döndüğünü ve ertesi yılın Şâban ayına (Temmuz/Ağustos 933) kadar vezirlik görevini sürdürdüğünü* kaydetmiştir.¹¹⁸

İbn Mukle göreve gelince, aleyhinde gördüğü kişileri cezalandırmış ve bazılarının mallarına el koymuştur. Halifeyle arası açılan İbn Mukle bu defa da Kâhir-Billâh'ı tahttan indirmek için Mûnis, Hâcib Yelbak ve oğlu Ali b. Yelbak'la görüşmeler yapmıştır. Fakat durumdan haberdar olan Kâhir-Billâh, Muhammed b. Yakût'un (ö. 323/935) yardımıyla bu ittifakı bozmuş ve Hâcib ile oğlunu öldürtmüştür. Bu olaydan sonra İbn Mukle, Sâciyye ve Hurceriyye'li gulâmlarla birlikte Kâhir-Billâh'ı tahtan indirmiş ve yerine Râzi-Billâh'ın (934-940) geçmesinde pay sahibi olmuştur.¹¹⁹

Bu noktada İbn Hallikân, Râzi-Billâh'ın tahta geçtikten üç gün sonra İbn Mukle'yi vezirlik makamına seçtiğini de zikreder.¹²⁰ Râzi-Billâh'ın hâciblik görevine getirdiği Yakût, vezir İbn Mukle'ye karşı düşmanlık beslemektedir. Bu düşmanlığının sebebi; daha öncesinde İbn Mukle'nin, kendisini zehirlediği gerekçesiyle Yakût'un kardeşini öldürtmesidir.¹²¹ Nitekim halifeyi ikna eden Yakût, 324'te (936) İbn Mukle'yi halifenin huzuruna çıkmak istediği sırada, kölelerine yakalatmıştır.¹²² Nitekim Râzi-Billâh, İbnü'l-Cerrâh'ı (ö. 334/946), vezirlik makamına seçmiş ve İbn Mukle'yi ona teslim etmiş, İbnü'l-Cerrâh'ta onu hapse attırmıştır. İbnü'l-Cerrâh, İbn Mukle'yi kırbaçlatıp ve işkence uyguladıktan sonra ise 1.000.000 karşılığında serbest

¹¹⁷ Yaşanan gelişmeler hakkında bkz. Hançabay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, ss. 110-117; Abdülkerim Özaydın, "İbn Mukle", *DİA*, C. 20, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, ss. 211-212; İsmail Yiğit, "Mûnis el-Muzaffer", *DİA*, C. 31, Ankara: TDV Yayınları, 2020, s. 575.

¹¹⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 267.

¹¹⁹ Abdülkerim Özaydın, "İbn Mukle", s. 211.

¹²⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 5, nşr. Abbâs, s. 114; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 267.

¹²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 8, s. 261.

¹²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 8, s. 262; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. 11, s. 320.

bırakmıştır. İbn Râik (ö. 330/942) halifelîğe karşı isyan edince, Râzi-Billâh haber göndermiş ve onu emîrû'l-ümerâ tayin etmiştir. Ayrıca ona tüm toprak mülklerinin yönetimini vermiş, bunun yanı sıra imparatorluğun tüm minberlerinden onun adına hutbe okutmuştur.¹²³ İbn Râik, Fazl b. Ca'fer İbnü'l-Furât'ı (ö. 391/1001) vezir tayin etmiş, fakat İbn Fazl bu görevi yerine getiremeyeceğini düşünüp, bu görevden istifa etmiştir. İbn Râik'te geçici olarak bu görevi İbn Mukle'ye vermiştir. İbn Mukle, geçici olarak bulunduğu vezirlik makamında, her fırsatta ulemayı İbn Râik'e karşı kışkırtmaya çalışmıştır. Halife, İbn Râik'e bir haberci göndererek İbn Mukle'nin fitnelerini bildirmiştir. 326 (938) yılında İbn Râik, İbn Mukle'nin elinin kesilmesiyle cezalandırmıştır.¹²⁴ İbn Râik, İbn Mukle ile oğlu Ebû'l-Hüseyin'in mallarına ve toprak mülklerine el koymuştur. Râzi-Billâh daha sonra yaptıklarından pişman olmuş ve İbn Mukle'yi tedavi etmeleri için doktorlar göndermiştir.¹²⁵

İbn Mukle sonunda iyileşip, Râzi-Billâh'a bir mesaj göndererek büyük bir meblağ para vaat etmiş ve vezir olarak atanmasını talep etmiştir. Elinin kesilmesinin adaylığına engel olamayacağını da eklemiştir. İbn Râik'in yandaşlarından biri olan Beckem (ö. 329/941), Bağdat'a yaklaştığında, İbn Râik de İbn Mukle'nin dilinin kesilmesini emretmiş ve tekrar hapse attırmıştır. Hapis cezasında iken İbn Mukle, 328 (948) yılında 56 yaşında vefat etmiştir. İbn Mukle önce vefat ettiği Dâru'l-hilâfe'ye defnedilmiştir.¹²⁶ Sonra oğlu ve Dinâriye adıyla bilinen zevcesinin isteği üzerine, evine defnedilmiştir.¹²⁷

İbn Mukle, belâgat, lugat, şiir ve edebiyatla ilgilenmiştir ve söylediği güzel sözlerden bazıları şunlardır: “*Talihsizlik beni sıkıştırdığında sinmem,*

¹²³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 267-268; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 8, ss. 269-270.

¹²⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 5, nşr. Abbâs, s. 115; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 268; Gelişmeler için ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 8, s. 292; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. 11, s. 328.

¹²⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 5, nşr. Abbâs, s. 115; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 268.

¹²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 8, s. 293.

¹²⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. 11, s. 340.

beni esirgediğinde de kibirli değilim. Kıskançlığın derin iç çekişleriyle üflendiğinde ateşim; arkadaşlarımla nazik bir akarsuyum.”

“Bir adamı iktidarın zirvesine tünemiş yüksek bir mevkide gördüğümde, kendi kendime derim ki: ‘İyilikler değerinde takdir edilmelidir; o (tehlike) yerini alarak bana ne büyük bir hizmette bulundu!’” Kardeşi, Ebû Abdullah el-Hasan (ö.338/949) ile kâğıt şeklini, kalem kalınlığına ve yazıldığı mevkiye göre adlandırılan mevzun hatlarda sınıflandırma yaparak aklâm-ı sittenin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.¹²⁸

İbn Mukle’nin İbn Hallikân’ın yaşadığı dönemde hâla kullanıldığını belirttiği bazı sözleri şunlardır:

“Sevdiğimde, ölümü göze alırım: ve nefret ettiğimde, onu uygularım.”

“Memnun olduğumda, iyilik yaparım; memnun olmadığımda cezalandırırım.”

“Şiiri kendi kendini eğitmek için, kazanç için değil ve müziği zevk için, kazanç için değil, uygulayan kişiyi severim.”¹²⁹

1. 1. 3. Ebû İshâk İbrâhîm b. Hilâl b. İbrâhîm b. Zehrûn es-Sâbî el Harrânî

Ebû İshâk es-Sâbî el-Harrânî Bağdat dîvân kâtiplerinden biri olup 320 (932) yılında doğmuştur.¹³⁰ Risâle yazıcısı, şair ve geometri bilginidir.¹³¹ 349 (960) yılında yazışma kuruluna başkanlık yapmış ve Büveyhî hükümdarı Bahtiyâr’ın (967-678) dîvânında kâtiplik görevinde bulunmuştur.¹³² 367 (978) yılında Bahtiyâr’dan sonra Büveyhî hükümdarı olan Adudüddöle (978-983) Bağdat’a girdiği zaman Ebû İshâk es-Sabî’yi hapse attırmıştır. Ebû

¹²⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 5, İng. çev. Slane, ss. 116-117; Abdülkerim Özeydin, “İbn Mukle” C. 20, s. 212.

¹²⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 5, nşr. Abbâs, s. 117; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 269.

¹³⁰ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019, s. 410. İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 53; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 32.

¹³¹ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 410; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Udebâ*, C. 1, 339.

¹³² İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 53; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 32.

İshâk es-Sabî 371 (981) yılında özgürlüğüne kavuşmuştur ancak görevine geri dönememiştir.¹³³

Ebû İshâk es-Sâbî, sâbiiliğin¹³⁴ gereklerini yerine getirmede çok titizdi ve Bahtiyâr'ın davetlerine rağmen Müslüman olmayı reddetmiştir. Fakat Ramazan ayında Müslümanlar gibi oruç tutmasını ve Kur'ân'ı çok iyi ezbere bildiğini İbn Hallikân dile getirmiştir.¹³⁵ Ebû İshâk es-Sabî'nin eserlerinden İbnü'n-Nedim *el-Fihrist*'te bahsetmektedir. Esere göre; *Dîvânü 'ş-Şi'r*; *Kitâbü Dîvânî'r-Resâil*, *Kitâbü Ahbâri Ehlihî ve Veledi Ebîhi*, *Kitâbü Mürâselâti 'ş-Şerîf er-Radî*, *Ebi'l- Hasan Muhammed b. el-Hüseyn el-Mûsevî, et-Tâcî* onun yazmış olduğu kitaplardır.¹³⁶

Ebû İshâk es-Sabî, İbn Hallikân'a göre 384 (994) tarihinde, 74 yaşında Bağdat'ta ölmüştür.¹³⁷ İbn Hallikân ayrıca İbnü'n-Nedim'in eseri *el-Fihrist*'te, es-Sâbî'nin 380'den (990) önce öldüğünü ve Bağdat'ın Şûnîze mezarlığına defnedildiğini yazdığını da eserinde belirtmiştir.¹³⁸

Ebû İshâk es-Sâbî'nin yakın dostu olan devrin meşhur şairlerinden Şerîf er-Radî, (ö. 406/1015) vefatı üzerine Ebû İshâk es-Sâbî için bir mersiye söylemişti. İbn Hallikân eserinde bundan da bahsetmiştir. Mersiye şöyle başlamaktaydı:

Kimin tabutunun taşındığını gördünüz mü!

Meclislerimizin ışığının nasıl söndüğünü gördünüz mü!

Hatta mersiye yazdıktan sonra Şerîf er-Radî ağır şekilde eleştirilmiş halk Sâbî bir kişinin yasını tuttuğu için şairi suçlamıştır. Şerîf er-Radî ise Ebû

¹³³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 52; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 31; krş. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, C. 5, s. 330.

¹³⁴ Güney Mezopotamya'da yaşayan bir topluluk ve ışık-karanlık düalizmine dayalı agnostik inançlarıyla tanınan topluluğun bağlı olduğu din. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şinasi Gündüz, "Sabiilik", *DİA*, C.35, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, ss. 341-344.

¹³⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 53; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 31.

¹³⁶ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 410.

¹³⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 53; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 32.

¹³⁸ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 410.

İshâk es-Sâbî'nin erdemli, faziletli nitelikleri sebebiyle onun ölümünün ardından dizeler yazdığını belirtmiştir.¹³⁹

1. 1. 4. Ebû Şücâ' Zahîrüddîn Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed (Abdillâh) er-Rûzrâverî

“Abbâsî veziri olan Rûzrâverî, 437 (1045/1046) yılında Ahvaz'da doğmuştur” diyerek hakkında mâlûmat verilen *Vefeyâtü'l-a'yân*'ın yanı sıra vezirin doğum yeri ve tarihi İbnü'l-Esîr ve İbnü'l-Cevzî'de de mezkûr tarihle zikredilmiştir.¹⁴⁰ Buna göre Rûzrâverî, “Şeyh Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) yanında fıkıh eğitimi aldıktan ve edebiyatla meşgul olduktan sonra, 476 (1083/1084) Abbâsî veziri Amîdüddeve'nin (ö. 483/1090) azledilmesi üzerine halife Muktedî-Biemrillâh'ın (1075-1094) veziri olarak atanmıştır... 484 (1091) yılında görevden alınmış ve yerine Amîdüddeve tekrar vezirliğe getirilmiştir”.¹⁴¹

İbn Hallikân bu süreçte yaşanan gelişmeleri zikretmemektedir. Başlangıçta iyi bir idare sergileyen Rûzrâverî ile Muktedî-Biemrillâh'ın arası çok iyi olmasına rağmen, Rûzrâverî'nin izlediği politika zamanla halkın tepkisini çekmeye başlamıştı. Dîvân'ın ve ordunun işleriyle gerektiği gibi ilgilenmediği gerekçesiyle vezirlikten alındı. Bunda Selçukluların etkisinin de olduğu rivayet edilir. Şöyle ki vezir, Sultan Melikşah'ın (1072-1092) Semerkant'ı fethini müjdelemek için Bağdat'a gelen elçiye hil'at giydirilmesini onaylamamış ve “*Sanki gayr-i müslim toprağı fethedildi. Sultan müşrik bir kavme yapılması mübah olmayan şeyleri Semerkant'ın Müslüman halkına yapmadı mı?*” diyerek tepki göstermişti. Bu sözlerden haberdar olan Sultan Melikşah da Rûzrâverî'nin azlini istemişti.¹⁴²

¹³⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, ss. 53-54; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 32-33.

¹⁴⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 5, nşr. Abbâs, s. 135; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 288; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 10, ss. 210-211; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, C. 17, nşr. Muhammed Abdulkadir Ata, Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut: Daru'l Kutubi'l İlmîyye, 1995, s. 22.

¹⁴¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 5, nşr. Abbâs, s. 134-135; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 288.

¹⁴² Yaşanan gelişmeler hakkında bkz. Hançabav, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, s.312.

Rûzrâverî, halifenin azlini emreden fermanı okuduktan sonra şu beyti söylemiştir: “Göreve düşmansız girdi; dostsuz ayrıldı.” Bu beyit *Vefeyâtü’l-a’yân* ve diğer kaynaklarda aynı şekilde geçmektedir.¹⁴³

*Rûzrâverî, vezirlikten azledildikten sonraki ilk cuma günü camiye gittiğinde, insanlar etrafına toplanmış, onun iyiliği için dua etmişler ve hepsi onun elini sıkmak için birbirleriyle yarışmıştır. Bu olayın ardından evde kalması ve halk içine çıkmaması emredilmiştir ve daha sonra ailesinin eski yurdu olan Rûzrâver’e sürgün edilmiştir.*¹⁴⁴

*Bir süre Rûzrâver’de ikamet etmiş ve 487 (1094) yılında Mekke’ye hacca gitmiştir. Rebeze civarına ulaştığında, eşlik ettiği kervan, çöl Araplarının saldırısına uğramış ve kendisi dışında yolculardan hiçbiri kurtulamamıştır. Haccını yerine getirdikten sonra Medine’de mücâvir¹⁴⁵ olarak yerleşmeye gitmiş ve ölümüne kadar orada kalmıştır. 488 (1095) yılında vefat etmiş ve Bakî mezarlığında, Peygamber’in oğlu İbrahim’in kabrinin yanına defnedilmiştir. İbn Hallikân’ın bu sözleri diğer kaynaklarda da geçmektedir.*¹⁴⁶

Rûzrâverî, İbn Miskeveyh’in (ö. 421/1030) eseri *Tecâribü’l-Ümem ve te’âkıbü’l-himem*’e bir zeyl yazmıştır.¹⁴⁷ İbn Hallikân, İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201) ve İbnü’l-Esîr, Rûzrâverî için namuslu, adaletli ve güzel ahlâklı bir zat olarak dile getirilmişlerdir. Halkın ona olan sevgisinden de belli olduğu gibi, her zaman yoksullara yetimlere ve dullara birçok ihsanda bulunmuştur.¹⁴⁸

¹⁴³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 5, nşr. Abbâs, s. 135; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 288; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, C. 10, s. 166; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, C. 12, s. 224.

¹⁴⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 5, nşr. Abbâs, s. 135; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 288.

¹⁴⁵ Mekkeli olmayıp bu şehirde misafirlik sınırlarını aşacak bir müddetle kalan kimse. Bu kelime daha sonra da Medine içinde kullanılmıştır. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Nebi Bozkurt, “Mücâvir”, *DİA*, C. 31, Ankara: TDV Yayınları, 2020, ss. 444-445.

¹⁴⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 5, nşr. Abbâs, s. 135; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 290; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, C. 10, s. 211; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi’l-mülûk ve’l-ümem*, C.17, s. 22.

¹⁴⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 5, nşr. Abbâs, s. 137; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 288.

¹⁴⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 5, nşr. Abbâs, s. 137; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 288; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, C. 10, s. 211; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi’l-mülûk ve’l-ümem*, C.17, s. 22.

1. 1. 5. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Mûsâ b. el-Hasen b. el-Furât el-Âkûlî

İbn Hallikân'da vezir hakkında verilen mâlûmata göre; “İbnü'l-Furât 241 (855) yılında doğmuştur. Abbâsî halîfesi Mu'tazîd-Billâh (892-902) döneminde kâtiplik yapmıştır. Muktedir-Billâh'ın tahta geçmesinden sonra da üç kez vezirlik makamına getirilmiştir. İlk atanması 296 (908) yılında olmuş ve 299 (912) yılına kadar bu görevde kalmıştır... O tarihte, çöldeki Araplara Bağdat'a baskın yapmaları için davet eden bir mektup yazdığı iddia edilmiş ve tutuklanıp hapse atılmıştır”.¹⁴⁹

“İkinci defa vezirliğe tayini 304 (917) yılında gerçekleşmiştir. Halife Muktedir-Billâh, ona yedi şeref hil'atı giydirmiş ve tekrar vezirliğe getirilmiştir. 306 (918) yılına kadar görevde kalmış, tutuklanıp ve hapse atılmıştır. Ancak 311 (923) yılında serbest bırakılmış ve tekrar görevine iade edilmiştir. İbnü'l-Furât, vezir olduğu zaman öfkesini halktan çıkarmak adına, farklı kişilerden yüklü meblağlar talep etmiş ve oğlu Muhassin'in açgözlülüğüne ve şiddetine göz yummuştur. Hemen babasının vezirlikteki selefi Hâmid b. Abbâs'ı (ö. 311/923) öldürtmüş ve kan dökme tutkusuna kapılmıştır. 312 (924) yılında Halife Muktedir-Billâh, İbnü'l-Furât'ı ve oğlu Muhassin'i tutuklatmıştır ve onları muhafızların komutanı Nâzûk'e öldürtmüştür.”¹⁵⁰

Halife Muktedir-Billâh'ın Abbâsîlerin başında bulunduğu ilk dönem içerisinde, siyasî istikrarsızlıklar ve farklı grupların iktidar mücadeleleri yaşanmaktadır. İbnü'l-Furât, bu güç mücadelesi içerisinde öne çıkıp halife tarafından vezir tayin edilmiştir. Rakip gördüğü kişileri hızla bertaraf eden İbnü'l-Furât, genç halife üzerinde nüfuzunu kurarak da önemli bir güç elde etmiştir. İbnü'l-Furât'ın bu dönemki vezirliği, yaklaşık üç yıl sürmüş ve mali politikalarındaki hatalar ile saraydaki entrikalar sonucu vezirliği son bulmuştur. Özellikle İbnü'l-Furât azledildikten sonra yerine vezir olacak Muhammed el-Hâkânî'nin (ö. 312/924) saray kadınlarıyla iş birliği yapıp,

¹⁴⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 421; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 356.

¹⁵⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 6, nşr. Abbâs, s. 267; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 356.

İbnü'l-Furât aleyhinde yürüttüğü faaliyetler bu süreci hızlandırmış; İbnü'l-Furât görevden alınmasının ardından hapse atılmıştır.¹⁵¹

İbnü'l-Furât, beş yıl sonra, Muktedir-Billâh tarafından ikinci kez vezirliğe getirilmiştir. Bu dönemde başlangıçta başarılı olsa da kısa sürede hesapsız harcamaları, askerî başarısızlıklar ve Mûnis gibi güçlü komutanlarla yaşadığı anlaşmazlıklar nedeniyle yeniden gözden düşmüş ve ikinci kez görevden alınmıştır.

İbnü'l-Furât, üçüncü kez vezirlik makamına getirildiğinde ise daha önceki vezirlerin hesaplarını soruştururken, Mısır'daki Fâtımî tehlikesini bertaraf eden ve bu sayede halife nezdindeki itibarı artan Mûnis ile tekrar bir güç mücadelesine girişmiştir. Ancak, 311 (923) yılında Karmatîlerin hac yolunda gerçekleştirdiği büyük katliam ve Bağdat'ta oluşan karmaşa, İbnü'l-Furât'ın sonunu hazırlamıştır. Şöyle ki yeniden vezir olduktan sonra ahalinin mallarını gasp etmiş, oğlu Muhassin'i dîvânların teftişiyle görevlendirmiş, oğlu da haksız uygulamalarla servet kazanma yoluna gitmiştir.¹⁵² Bu yaşananlara ilaveten Karmatîlere karşı etkili bir önlem alamaması ve artan tepkiler üzerine, nüfuzlu isimlerin de muhalefetiyle İbnü'l-Furât, yeniden vezirlikten azledilmiş ve tutuklanmıştır. Üçüncü vezirliği yaklaşık on ay sürmüştür. Mûnis'in adamlarından biri olan muhafız komutanı Nâzûk, İbnü'l-Furât ve oğlu Muhassin'i öldürmüştür.¹⁵³

¹⁵¹ Hañabav, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik*, ss. 46-54; Mutlu Saylık, "Abbâsiler'in İlk İki Asrında Muktedir Vezirlere Yönelik Mûsâdere Uygulamaları", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 49, Denizli, s. 316.

¹⁵² Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l-Furât el-Âkûlî", *DİA*, C. 21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, ss. 46-47.

¹⁵³ Hañabav, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik*, ss. 65-68; 82-94; Saylık, "Vezirlere Yönelik Mûsâdere Uygulamaları", s. 317-318.

1. 2. Abbâsî Hilâfeti’nde Yaşamış Âlimler

1. 2. 1. Ebû Alî Yahyâ b. Îsâ b. Alî b. Cezle el-Bağdâdî

İbn Cezle, alfabetik sıraya göre düzenlenmiş ve çok sayıda bitki, ecza, ilaç adını içeren *Kitâbü’l-Minhâc*’ın müellifi olarak anılır.¹⁵⁴ Hristiyan İbn Cezle, Ebû Ali b. el-Velîd’in yanına mantık okumaya gitmiş,¹⁵⁵ derslerine devamlı katılmış ve hocasının İslâm’a davetini kabul etmiştir. Ardından Hristiyanları reddettiği, öğretilerinin bozukluğunu ortaya koyduğu ve İslâm’ı övdüğü bir risale kaleme almıştır.¹⁵⁶

İbnü’l-Kıftî’nin (ö. 646/1248) *Târîhu’l-hükemâ* ve İbnü’l-Cevzî’nin *el-Muntazam fî târîhi’l-mülûk ve’l-ümem* adlı eserinde, İbn Cezle’nin Bağdat kâdîlkudâtlığı yapan Dâmegânî’nin¹⁵⁷ yanında kayıtlarını tutmak için görevlendirdiğini belirtmişlerdir.¹⁵⁸

O, Ebü’l-Hasan Saîd İbn Hibetullah el-Bağdâdî’nin yanında tıp eğitimi almayı ihmal etmemiştir. İbn Cezle, edebiyat hakkında da bilgi sahibi olup hüsn-i hat konusunda ustadır. Halife Muktedî-Biemrillâh için *Takvîmü’l-Ebdân fî tedbîri’l-insân*, *Minhâcü’l-Beyân fî mâ yesta’milühü’l-insân*, *el-İşâre fî Telhîsi’l-İbâre*, tıbbî överek tıp ilminin dinen de uygun olduğunu gösteren bir risale, Müslüman olduğunda rahip Alyâ’ya hitaben yazılmış bir risale gibi çok sayıda eser yazmıştır.¹⁵⁹

İbn Hallikân’ın kayıtlarında İbn Cezle’nin hayırseverliğine dair mâlûmat da yer almaktadır. Buna göre İbn Cezle yaşadığı mahallenin sakinlerine ve tanıdıklarına hiçbir karşılık almadan doktorluk yapmış ve onlara ilaçlarını

¹⁵⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 6, nşr. Abbâs, s. 267; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 4, İng. çev. Slane, s. 151; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, C. 11, s. 267.

¹⁵⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 6, nşr. Abbâs, s. 267; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 4, İng. çev. Slane, s. 151.

¹⁵⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 6, nşr. Abbâs, s. 267; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 4, İng. çev. Slane, s. 152; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, C. 11, s. 267.

¹⁵⁷ Otuz yıl Bağdat kâdîlkudâtlığı yapmış, Hanefî fakihidir. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hamza Yeşildal, “Bağdat Baş Kadısı Ebû Abdillâh ed-Dâmegânî’nin Mezhebî Kişiliği ve Dönemin Selçuklu Ülkesindeki Mu’tezilî Politik Anlayışa Etkisi”, *Sultan İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 2, 2024, ss. 168-179.

¹⁵⁸ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi’l-mülûk ve’l-ümem*, C. 17, s. 61; İbnü’l-Kıftî, *Kitâbü’l-İhbâri’l-’ulemâ’ bi-ahbâri’l-hükemâ’*: *Târîhu’l-hükemâ*, nşr. İbrahim Şemseddin, Lübnan: Daru’l Kutubi’l İlmiyye, 2025, s.273.

¹⁵⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 6, nşr. Abbâs, s. 267; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 4, İng. çev. Slane, s. 152.

ücretsiz olarak götürmüştür. Fakir insanları arayıp bulmuş ve onlara sadakalar bağışlamıştır. 493 (1099/1100) yılında ölümünden bir süre önce kitaplarını Ebû Hanîfe Mescidi'ne bağışlamış, ardından vefat etmiştir.¹⁶⁰

1. 2. 2. Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî

*“Fesâ şehrinde doğdu ve Bağdat'ta eğitim gördü; oraya üç yüz yedi yılında girdi. Dilbilgisi alanında zamanının önderiydi. Ülkeleri dolaştı ve bir süre Halep'te Seyfüddevle el-Hamdânî'nin (333-356/944-967) yanında ikamet etti. Onun yanına gelişi 341/952-953 yılındaydı. Orada Ebû't-Tayyib el-Mütenebbî ile meclisleri oldu. Sonra Fars ülkesine geçti ve Adudüdevle bin Büveyh'in (338-372/949-983) hizmetine girdi, yanında ilerledi ve makamı o kadar yükseldi ki, Adudüdevle şöyle dedi: “Ben dilbilgisinde Ebû Ali el-Fesevî'nin kölesiyim.” Onun için dilbilgisi üzerine el-Îzâh ve et-Tekmile adlı kitapları yazdı ve bu konudaki hikâyesi meşhurdur”.*¹⁶¹

Nitekim 288 (901) yılında Şiraz civarındaki Fesâ kasabasında doğmuş ve 20 yaşına kadar burada kalmıştır. Babasının İranlı, annesinin Arap asıllı olduğu belirtilmektedir. Devrinin meşhur gramercilerinden Mebremân diye tanınan Ebû Bekir Muhammed b. Ali'den 100 dinar karşılığında Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eserini okuması, varlıklı bir aileye mensup olduğunu göstermektedir. Kendilerinden gramer okuduğu diğer hocaları arasında Ebû İshak ez-Zeccâc, Ebû Bekir İbnü's-Serrâc, Ebû Bekir b. Hayyât ve İbn Düreyd bulunmaktadır. Kıraat ilmini de Ebû Bekir İbn Mücâhid'den öğrenmiştir. Tahsil için gittiği Bağdat'ta on yıldan fazla kaldıktan sonra 341'de (952) Musul'a geçmiş; orada İbn Cinnî ile karşılaşmış, daha sonra bu en sadık öğrencisiyle birlikte Halep'e gitmiştir. Yaklaşık yedi yıl kaldığı Halep'te birçok meşhur nahivci, şair ve filoloğun toplandığı Hamdânî Hükümdarı Seyfüddevle'nin sarayında onun hizmetinde bulunmuştur. Büveyhî Hükümdarı Adudüdevle'nin daveti üzerine Halep'ten ayrılarak

¹⁶⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 6, nşr. Abbâs, ss. 267-268; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, İng. çev. Slane, s. 152.

¹⁶¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, s. 80; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 616.

Dımaşk, Bağdat ve diğer bazı şehirleri gezdikten sonra Şîraz'a gitmiş ve orada yirmi yıl kalmıştır (959-979).¹⁶²

*Anlatıldığına göre, bir gün Şîraz'da bir meydanda Adudüddeve ile birlikte at sürerken, Adudüddeve ona şöyle sordu: 'Kavim kalktı, Zeyd hariç' (Kāme'l-kavmu illâ Zeyden) ifademizde istisna olan kelime (müstesnâ) neden mansûb (üstünlü) olmuştur? "*¹⁶³

Şeyh, "Takdir edilen bir fûlden dolayı" diye cevap verdi. Adudüddeve, "Bunun takdiri nasıldır?" diye sordu. Şeyh, "Zeyd'i istisna ediyorum şeklindedir" dedi. Bunun üzerine Adudüddeve, "Neden onu ötreli yapıp fîli 'Zeyd çekindi' olarak takdir etmedin?" diye sorunca şeyh cevap veremedi ve "Bu, meydânî bir cevaptır" dedi.¹⁶⁴

Sonra evine döndüğünde bu konuda güzel bir açıklama yazıp ona götürdü, o da bunu beğendi. el-Îzâh kitabında, müstesnânın, kendinden önceki fûlin "illâ" edatıyla güçlenmesiyle mansûb olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁵

Ebû'l-Kâsım bin Ahmed el-Endelüsî şöyle anlatır: Ben de oradayken, Ebû Ali'nin huzurunda şiirden bahsedildi. Ebû Ali dedi ki: "Şiir söylemenizden dolayı size imreniyorum. Çünkü şiirin malzemesi olan ilimleri tam olarak bilmeme rağmen, yaratılışım şiir söylemeye yatkın değil." Oradan bir adam, "Hiç mi bir şey söylemedin?" diye sordu. Dedi ki: "Ak saçlar hakkında söylediğim üç beyitten başka bildiğim bir şiirim yoktur. Onlar da şunlardır:

Ayıp olduğu için boyadım akları, hâlbuki akları boyamak daha ayıplanasıdır. Ne bir dostun ayrılığından ne bir ayıptan ne de bir sitemden korkarak boyadım. Lakin ihtiyarlık çirkin göründü, ben de boyayı ona ceza kıldım."¹⁶⁶

Denilir ki, el-Îzâh kitabının kâne babında Ebû Temmâm et-Tâî'nin şu beytini delil olarak getirmesinin sebebi, Ebû Temmâm'ın şiirinin delil olarak

¹⁶² Mehmet Reşit Özbalıkçı, "Ebû Ali el-Fâhrisî", *DİA*, C. 10, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, ss. 88-89.

¹⁶³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 80.

¹⁶⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 80.

¹⁶⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 81.

¹⁶⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 81.

kullanılan şairlerden olması değil, Adudüdde'nin bu beyti sevip sık sık okumasıydı. Beyit şöyledir:

*Azminin ve düşüncelerinin otağı emeller bahçesi olan kimse, daima zayıf kalır.*¹⁶⁷

*Eserlerinden bazıları şunlardır: Büyük bir eser olan et-Tezkire kitabı, el-Maksûr ve'l-Memdûd kitabı, kıraatler üzerine el-Hucce kitabı, Zeccâc'ın el-Me'ânî'de ihmal ettikleri üzerine el-İğfâl kitabı, el-Avâmilü'l-Mie kitabı, el-Mesâilü'l-Halebiyyât kitabı, el-Mesâilü'l-Bağdâdiyyât kitabı, el-Mesâilü'l-Şîrâziyyât kitabı, el-Mesâilü'l-Kasriyyât kitabı, el-Mesâilü'l-Askeriyyât kitabı, el-Mesâilü'l-Basriyyât kitabı, el-Mesâilü'l-Meclisiyyât kitabı ve diğerleridir.*¹⁶⁸

Hayatının en verimli devresi olan bu süre içinde üç büyük eserini kaleme almıştır. İbn Cinnî vasıtasıyla tanıştığı şair Mütenebbî ile yine burada karşılaşmıştır. Ayrıca Adudüdde'ye nahiv okutmuştur. Bu hükümdar Bağdat'a hâkim olunca (369/979) Ebû Ali el-Fârisî de oraya gitmiş ve Bağdat'ta vefat etmiştir.¹⁶⁹

Ebû Ali hayatını yoğun bir eğitim ve telif faaliyeti içinde geçirmiştir. Bu sebeple hiç evlenmediği, mirasçısı bulunmadığından 30.000 dinar tutarındaki parasını Bağdat nahivcilerine bıraktığı belirtilmektedir. Öğrencilerinin derse bizzat katılmasını sağlamak için problemleri birlikte tartıştığı ve onların kendi düşüncelerini serbestçe söylemelerini istediği kaydedilmiştir.¹⁷⁰

Talebelerinden İbn Cinnî, çeşitli ülkelere yaptığı uzun seyahatlerinde hocasına refakat etmiş ve 40 yıl hizmette bulunmuştur. Ali b. İsmâ'îl er-Rabeî de 20 yıl boyunca ondan hiç ayrılmamıştır. Birçok talebesi arasında, ondan öğrendiklerini bir tahlil ve terkibe tâbi tutarak işleyen sadece İbn Cinnî olmuştur. Ayrıca kıraat, hadis ve nahiv sahasında zamanın önemli simalarına hocalık yapmıştır. Talebelerinin kendisine inceleme, araştırma ve tedvin

¹⁶⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 81.

¹⁶⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 82.

¹⁶⁹ Özbalkçı, "Ebû Ali el-Fâhrî", s. 88.

¹⁷⁰ Özbalkçı, "Ebû Ali el-Fâhrî", s. 88.

işlerinde yardım ettikleri belirtilmektedir. Bu sebeple ilmî hayatı çok verimli olmuştur.¹⁷¹

İbn Hallikân şu mâlûmatı da ilave etmiştir: “Kahire şehrindeyken bir rüya gördüm. Sanki Kalyûb’a çıkmış ve oradaki bir türbeye girmiştım. Türbeyi dökülmüş buldum, eski bir yapıydı. Orada ikamet eden üç kişi gördüm. Onlara türbeyi sordum ve binasının güzelliğine ve yapımının sağlamlığına hayran kalarak, “Acaba bu kimin eseridir?” dedim. “Bilmiyoruz” dediler. Sonra içlerinden biri, “Şeyh Ebû Ali el-Fârisî bu türbede uzun yıllar mücavir olarak kalmıştır” dedi. Onun hakkında konuşmaya başladık. O kişi, “Faziletlerinin yanı sıra güzel şiirleri de vardır” dedi. Ben, “Onun bir şiirine rastlamadım” deyince, “Ben sana onun şiirlerinden okuyayım” dedi ve son derece yumuşak ve hoş bir sesle üç beyit okudu. Okumanın hemen ardından uyandım, sesinin lezzeti hâlâ kulağımdaydı. Son beyit aklıma takıldı: “İnsanlar iyilikte kimseden razı olmazlar, peki, kötülük sunduklarında veya sunulduğunda ne sanırsın?” 377 (987) yılında Bağdat’ta vefat etti ve Şûnîzî mezarlığına defnedildi”.¹⁷²

1. 2. 3. Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî

Daha çok Hatîb el-Bağdâdî adıyla bilinen meşhur İslâm tarihçisinin hakkında İbn Hallikân öncelikle şu bilgileri vermektedir. “392 (1002) yılında Bağdat’ta doğmuş ve o şehrin bir tarihini ve diğer faydalı eserleri kaleme almıştır. Kesin bilgi sahibi bir hâfız ve derin bilgili bir âlimdir; yaklaşık yüz eserin yazarıdır ve liyakati tarif gerektirmeyecek kadar iyi bilinmektedir, yalnızca Bağdat tarihine dair eserini yazmış olsaydı bile meşhur olurdu”.¹⁷³

Nitekim Hatîb el-Bağdâdî, ilk olarak hadis öğrenimine 403 (1012-1013) senesinde henüz 11 yaşlarındayken Muhammed İbn Ahmed b. Rezkûye el-Bezzâz’ın (ö. 412/1021) ders halkalarına katılarak başlamıştır. Sahip olduğu ilmî ve hadisçiliği yalnızca yazı ve ezberden ibaret olmayan Hatîb el-Bağdâdî, yaptığı ilmî seyahatler neticesi başta hadis usulü olmak üzere diğer

¹⁷¹ Mehmet Reşit Özbalıkcı, “Ebû Ali el-Fâhrîsî”, s.89.

¹⁷² İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 81.

¹⁷³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 1, nşr. Abbâs, ss. 92-93; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 75.

İslâmî ilim dallarının bazısında birçok eser kaleme almıştır.¹⁷⁴ *el-Câmi' li-ahlâkî'r-râvî ve âdâbî's-sâmi'*, *Nasîhatü ehli'l-hadîs*, *Şerefü ashâbi'l-hadîs*, *İktizâ'ü'l-ilm el-'amel*, *el-Kifâye*, *Takyîdü'l-ilm* onun eserlerinden bazılarıdır.¹⁷⁵

İbn Hallikân da Hatîb el-Bağdâdî'nin fikhî Ebü'l Hasan el-Mehâmilî, Kâdî Ebû't-Tayyib et-Taberî ve diğer hocalardan öğrendiğini ancak bir fikhî âlimi olmasına rağmen, hadis ve tarih ilimlerindeki çalışmalarına ağırlık verdiğini zikreder. Vefatının da Bağdat'ta 7 Zilhicce 463 (5 Eylül 1071) tarihinde olduğunu zikreder.¹⁷⁶ İbn Hallikân, âlim ve müderrislerinden Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) her zaman danıştığı, bilgisinden istifade ettiği Hatîb el-Bağdâdî'nin cenazesinde bulunduğunu bizzat tabutunu omuzunda taşıdığını ve bu olayı doğrudan âlimin kendisinden duyduğunu belirtir. Ayrıca öylesine bir tesadüf olmuştur ki Doğu'nun hâfızı ile Batı'nın (Mağrib) hâfızı İbn Abdülber en-Nemerî¹⁷⁷ [ö. 463/1071]) ile aynı günde vefat etmiştir.¹⁷⁸

İbn Hallikân, İbnü'n-Neccâr'ın (ö. 643/1245) eserinde Sûfî Ebû'l-Berekât İsmâil İbn Sa'd'ın şu olayı anlattığını zikreder: “Şeyh Sûfî Ebû Bekir İbn Zehrâ, Bişr el-Hâfî'nin (ö. 227-841) yanına kendisi için bir mezar yaptırmıştı ve haftada bir kez içine girip uyur ve Kur'ân'ı hatmederdi ancak Hatîb ölürken Bişr'in kabrinin yanına gömülmeyi vasiyet etmişti, bu sebeple hadis talebeleri İbn Zehrâ'ya gidip Hatîb'e öncelik vermesini ve kendisi için yaptırdığı o mezara defnedilmesine izin vermesini istediler, fakat İbn Zehrâ kesin bir ret cevabı verdi ve dedi ki: ‘Bunca yıldır kendim için hazırladığım yer benden alınmalı mı?’ Onun bu kadar kararlı olduğunu görünce babam Ebû Sa'd'a gittiler ve olanları anlattılar, bunun üzerine babam İbn Zehrâ'ya

¹⁷⁴ Veli Aba, “Hadis Usûlünde Öncü Bir İsim: Hatîb el-Bağdâdî”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S.1, 2015, ss. 38-39.

¹⁷⁵ Aba, “Hatîb el-Bağdâdî”, ss. 40-42; M. Yaşar Kandemir, “Hatîb el-Bağdâdî”, *DİA*, C. 16, İstanbul: TDV Yayınları, 1997, ss. 452-460.

¹⁷⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 93; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 75-76.

¹⁷⁷ Endülüslü muhaddis, münekkî, edip, tarihçi ve Mâlikî fakihî. Hakkında bilgi için bkz. Leys Suûd Câsim, “İbn Abdülber en-Nemerî”, *DİA*, C. 19, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, ss. 269-272.

¹⁷⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 93; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 75.

çağırttı ve ona şu sözlerle hitap etti: ‘Size mezarı onlara vermenizi istemeyeceğim, ama size şu soruyu soracağım’: ‘Bişr el-Hâfî hayatta olsaydı ve siz onun yanında otursaydınız ve sonra Hatîb içeri girip sizden daha aşağı bir yere otursaydı, sizin ondan yukarıda oturmaya devam etmeniz yakışık alırmıydı?’ Elbette almazdı, diye cevapladı İbn Zehrâ, ‘kalkar ve yerimi ona verirdim.’ ‘Şu anda da aynısını yapmalısınız’ dedi babam; bunun üzerine Şeyh İbn Zehrâ’nın kalbi yumuşamış ve Hatîb’i onun mezarına defnetmelerine izin vermiştir.”¹⁷⁹

Nitekim, Hiç evlenmediği ve mirasçısı da bulunmadığından dolayı, halifeden izin alarak bütün servetini başta muhaddisler olmak üzere çeşitli kimselere ve yerlere dağıtmıştır. Kitaplarını da vakıflara bağışlayan Hatîb el-Bağdâdî, İbn Hallikân’ın da belirttiği gibi 7 Zilhicce 463 (5 Eylül 1071) tarihinde Bağdat’ta Nizâmiye Medresesi’nin yanındaki evinde vefat etmiştir. Hadis okuttuğu el-Câmiu’l-Mansûrî’de cenaze namazını hocası muhaddis İbnü’l-Mühtedî-Billâh kıldırmış ve arzusu üzerine Bâbülhârb’de Bişr el-Hâfî’nin kabrinin yanına defnedilmiştir.¹⁸⁰

1. 2. 4. Ebû Bekir Ahmed bin Muhammed bin el-Hüseyin el-Erracânî

Nasihüddin (dinin dostu) lakaplı Ebû Bekir Ahmed bin Muhammed bin el-Hüseyin el-Erracânî, Tustar ve Asker-i Mükrem kadısı olup ve son derece güzel ve büyüleyici şiirler yazmıştır. Kâtip İmâdüddin, Harîde adlı eserinde ondan bahseder: “Hayatının baharında diyerek bahsetmiştir. el-Erracânî, İsfahan’daki Nizamiye Medresesi’nde Nizamülmülk’ün ölüm dönemine doğru ders vermeye başlayarak ve 544 (1149) yılındaki vefatına kadar devam etti. Asker-i Mükrem kadısına vekillik yapmayı da hiç bırakmadı ve son derece saygı ve hürmet gördü. Şiirleri nicelik olarak çoktur ve derlenen kısmı, yazdıklarının onda biri bile değildir.”¹⁸¹

¹⁷⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 93; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 75.

¹⁸⁰ M. Yaşar Kandemir, “Hatîb el-Bağdâdî”, *DİA*, C. 16, İstanbul: TDV Yayınları, 1997, ss. 452-460.

¹⁸¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 134.

İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr, el-Erracânî'nin Tüster kadılığı yaptığını ve hadis rivayet ettiğini dile getirmiş ve güzel manalar içeren şiirlerine örnek vermiştir.

*“İnsanları denediğimde onlardan,
sıkıntılarla karşılaştığım anda güvenilir bir kardeş istedim.
Sıkıntı ve genişlik hallerinde yine onları denedim.
Canlı ve diri kimselere ‘Bana yardımcı biri yok mu?’ diye seslendim.
Üzüntülü hallerimde bana karşı sevinenlerden,
Sevinçli hallerimde de beni kıskananlardan başkasını görmedim.
Artık bütün alemlerin sevgi ve dostluğunu boşladım.
Yolumda yalnız başıma gidiyorum. Hiç kimseye dönüp bakmıyorum.
Ey bana dönüp bakan kimseler geçinip gittiniz.
Ama kalbimi en acılı hallere maruz bıraktınız
Ey gözlerim! kalbime sataşmaktan vazgeç,
Çünkü iki kişinin bir kişiyi öldürmeye çabalaması zorbalıktır.”¹⁸²*

Kendi derlenmiş şiir külliyatından öğrendiğime göre, Huzistan'da kadı vekilliği yapmıştır, bazen Tüster'de, bazen de Asker-i Mükrem'de görev almıştır. Bir dönem Nasruddin Ebû Muhammed Abdülkahir bin Muhammed'in, daha sonraki bir dönemde ise İmâdüddin Ebü'l-Alâ Recâ'nın yerine vekillik yapmıştır, bunun üzerine şu dizeleri yazmıştır:

*Böyle bir meslekte vekillik yapmam, Feleğin cilvelerinden biridir.
Böylesi şaşırtıcı değişimlere sabredebilmem ne büyük bir mucizedir.¹⁸³
Hem fakih hem de şair olmasıyla ilgili olarak şu beyitleri söylemiştir:
Ben, şüphesiz, devrin en şair doktoru veya (en azından) şairler arasındaki en âlim doktoruyum. Beyitler söylediğimde, insanlar onları (hafızalarına)*

¹⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî'l-Târih*, C. 11, s. 132; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. 12, ss. 415-416.

¹⁸³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 134.

tekrar zahmetine girmeden doğal bir kolaylıkla kaydederler. Dağların gölgesindeki bir ses gibi, şiirim kulağa çarptığında yankının cevabını uyandırır.¹⁸⁴

Yine şu dizelerine de eserde yer verilmiştir:

İyi bir öğüt adamı olsan da kötü talihin sana uğradığı gün başkalarından nasihat al.

*Gözle uzağı ve yakını ayırt edebilirsin, ama aynasız kendini göremezsın.*¹⁸⁵

*Uzak diyarlarda asla dolaşmadım ki seni (cömert velinimetim!) özel arayışımın hedefi yapmayayım. Seninle buluşma çabalarım samimiydi, ama bana sağladığın tek lütuf talihsizliğin zulmü oldu. Yüzümü başka yöne çevirsem de sana doğru çekilirim ve hareketlerim yıldızlarınkı gibidir. Seni bulmak için uzak Doğu'ya giderim, görünür yönüm Batı'ya doğru olsa da.*¹⁸⁶

Aşağıdaki beyitler, bir ayrılık döneminden sonra kendisini sormadığı için bir makam sahibini sitem etmek amacıyla yazılmıştır:

*Ey dostum, canımı senin için feda ederim! Ey sevmesi görevim olan sen! Neden ihmalim için beni kınamadın? Bugün senin ihmalinden şikâyet ediyor ve seni kınıyorum. Birkaç gündür yoktum ve kimse beni sormaya gelmedi; bu, benden bıktığının bir kanıtıdır. Kölenin takip edilmeden kaçtığını gördüğünde, bil ki asıl ondan kaçan efendisidir.*¹⁸⁷

Yine ondan, fevkalade özgün bir düşünce içeren bir şiir:

*Acılarıma kimse acımadığında, sevgilimin uykularını ziyaret eden ve benim zayıflığımla benzettiğim o uçucu hayalim bana merhamet etti. Gizlice yerini bana verdi ve o gece sevgilimi ziyarete gittim, o ise beni rüyasında (gerçekte değil) gördüğünü sandı. Böylece fark edilmeden bir gece geçirdik: Ben onun göz kapaklarının altında uyanırken, o ise uykudaydı.*¹⁸⁸

¹⁸⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 135.

¹⁸⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 135.

¹⁸⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 135.

¹⁸⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 135.

¹⁸⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 135.

Kasidelerinden birinde de şu beyit bulunur:

Âşık korulara sevgilisinin nerede olduğunu sordu; yankıdan bir cevap almak için kulak verdi, ama o sadece onun sözlerini tekrarladı. “Şimdi nerede konaklıyor?” dedi. O cevapladı: “Nerede şimdi konaklıyor ?” Nitekim İbn Hallikân onun daha pek çok beytine de eserinde yer vermiştir. ¹⁸⁹

1. 2. 5. Ebû Bekir Dülef b. Cahder (Ca‘fer b. Yûnus) eş-Şibli

İbn Hallikân ilk sûfilerden Ebû Bekir Şibli hakkında bilgi verirken doğum tarihinden bahsetmemiştir. Ancak onun Sâmerrâ’da doğduğunu işittiğini zikreder. Müellif Şibli’den, “*çok saygı duyulan sûfi, Mâlikî mezhebinin öğretilerini takip etmiş ve manevi hayatta, o dönemin diğer kutsal şahsiyetlerini üstat edinmiştir. Hayr en-Nessâc’ın (ö. 322/934) meclislerinden birinde dünyayı terk etmiş, ardından o sırada valisi olduğu Dünbâvend’e* ¹⁹⁰ *gitmiş ve sakinlerinden geçmiş davranışları için helâllik istemiştir*” şeklinde bahsetmiştir. ¹⁹¹

Daha sonra İbn Hallikân şöyle devam etmiştir: “*Başlangıçta uyguladığı riyâzetler her türlü sınırı aşmıştır. Uyanıklığa alışmak ve uykuyu uzak tutmaya yardımcı olmak için gözlerine sürme veya rastık yerine belirli bir miktar tuz sürmüştür. Saf ve kutsal şeriata aşırı saygı duymuş ve mübarek Ramazan ayının başında ibadetlerini artan bir şevkle yapmıştır. ‘Bu ay Rabbimin şereflendirdiği bir aydır; o hâlde ben ona daha fazla hürmet etmeliyim!’ Hayatının sonlarına doğru sık sık şu beyti okumuştur: ‘Hayatta birçok makam vardır ki, eğer onları doldursaydım, ölümüm kardeşler tarafından bir ödül değil de bir ceza olarak kabul edilirdi!’*” ¹⁹²

Şibli 247’de (861) Sâmerrâ’nın Şibliye köyünde doğmuştur. Hayatına dair fazla bilgi yoktur. Bununla beraber iyi bir öğrenim gördüğü, Abbâsîlerden Muvaffak el-Abbâsî’nin (ö. 278/891) veliahtlığı sırasında hâcibliğini yaptığı bilinmektedir. Daha sonrasında Dünbâvend’de valilik

¹⁸⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 136.

¹⁹⁰ Rey vilayetlerine biri olup, Rey ile Taberistan arasındadır. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, C. 2, ss. 436-437.

¹⁹¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 511-513.

¹⁹² İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 512.

yapmıştır. Valiliği esnasında devrin sûfilerinden Hayr en-Nessâc'ın sohbetinden etkilenererek resmi görevini bırakarak tasavvufa yönelmiştir. Cüneyd-i Bağdâdî'ye (ö. 297/909) büyük hayranlık duyan Hayr en-Nessâc, Şiblî'yi onun yanına göndermiş ve ondan tasavvuf eğitimi almasını sağlamıştır.¹⁹³

Şiblî sadece tasavvuf eğitimiyle yetinmeyip dinî ilimlerle de ilgilenmiş, yıllarca hadis ve fıkıh okumuştur. Kur'ân'ı mânâsı üzerinde yoğun biçimde düşünerek okumayı tavsiye eden Şiblî'nin bu usulle 43 yılda Kur'ân'ın sadece dörtte birini okuyabildiği kaydedilmektedir. Şiblî, tasavvufun bütün konu ve kavramları üzerinde fikir beyan etmiş ve onun bir ilim dalı olarak ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Şiblî şâhiyeleriyle¹⁹⁴ de ünlüdür. Şiblî'nin sözleri, işârî yorumları ve şâhiyeleri, başta tasavvuf kaynakları olmak üzere tarih ve tabakat kitaplarında dağınık hâlde bulunmaktadır.¹⁹⁵

İbn Hallikân, Şiblî'nin 334 (946) yılında Bağdat'ta, 87 yaşında vefat ettiğini ve Hayzürân mezarlığına defnedildiğini, ancak bazılarından ölümünü 335 (947) yılında olarak duyduğunu ama 334 (946) yılının doğru olduğunu rivayet eder.¹⁹⁶

1. 2. 6. Ebû Bekr el-Hasen b. Alî b. Ahmed b. Beşşâr en-Nehrevânî

İbnü'l-Allâf olarak da bilinen şair hakkında İbn Hallikân, ona İbnü'l-Allâf lakabının bir yem satıcısının (*allâf*) oğlu olmasından dolayı verildiğini belirtmiştir. Onu meşhur ve yetenekli bir şair olarak nitelendirir. *Hadisleri* Kur'ân okuyucusu Ebû Ömer ed-Dûrî, Humeyd İbn Mes'ade el-Basrî, Nasr İbn Ali el-Cehdamî ve Muhammed İbn İsmâil el-Hisâbî'den öğrendiğini, Abdullah İbn el-Hasan en-Nehhâs, Kâdî Ebû'l-Hasan el-Hiracî, Hafs İbn Şâhîn ve diğerleri onun otoritesine dayanarak hadis rivayet ettiklerini söyler.

¹⁹³ Ahmed Suphi Furat, "Ebu Bekir Eş-Şiblî", *İslâm Medeniyeti Dergisi*, C. 2, S. 15, 1968, ss. 12-13; Dilaver Güner, "Ebû Bekir Şiblî", *DİA*, C. 39, İstanbul: TDV Yayınları, ss. 125-126.

¹⁹⁴ Şâhiye; Sûfinin kendini kontrol edemediği tasavvufî haller içindeyken söylediği sözlerdir. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, "Şâhiye", *DİA*, C. 38, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, ss. 370-371.

¹⁹⁵ Ahmed Suphi Furat, "Ebu Bekir Eş-Şiblî", *İslâm Medeniyeti Dergisi*, C. 2, S. 15, 1968, ss. 12-13; Dilaver Güner, "Ebû Bekir Şiblî", *DİA*, C. 39, İstanbul: TDV Yayınları, ss. 125-126.

¹⁹⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 513

İbn Hallikân'da belirtildiğine göre, onun bir gözü kördür ve Halife Mu'tazid-Billâh'ın nedimliğini yapmıştır.¹⁹⁷ 318 veya 319 (930/931) yılında 100 yaşında vefat ettiğini dile getirmiştir.¹⁹⁸

Nitekim İbnü'l-Allâf 218 (833) yılında Bağdat yakınındaki Nehrevan kasabasında doğmuştur. Bir gözünün sakat olduğu veya gözlerinin görmediği kaydedilmektedir. Hayatının büyük bir bölümünü Bağdat'ta geçiren İbnü'l-Allâf, Abbâsî hânedanı ile iyi ilişkiler içinde bulunmuş, Halife Mu'tazid-Billâh'ın nedimleri arasına girmiştir. İbnü'l-Mu'tez'le ve Muktedir-Billâh'ın veziri Ebü'l-Hasan İbnü'l-Furât ile dostlukları vardır. 318 (930) veya 319 (931) yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.¹⁹⁹

1. 2. 7. Ebû Bekr Fahrü'l-İslâm Muhammed b. Ahmed b. el-Hüseyn eş-Şâsî el-Fârikî

İbn Hallikân, Muhammed b. Ahmed Şâsî el-Fârikî'nin hayatını ayrıntılı bir biçimde anlatmıştır. Lakaplarını Fahrü'l-İslâm ve genellikle el-Müstazhiri olarak aktarır. *“429 (1037) yılında Meyyâfârikîn'de doğmuştur, ancak ailesi Türkistan'ın Şâş kentindendir. Çağının önde gelen Şâfî fakihî olan Şâsî, âlim, fıkıh eğitimine Kâdı Ebû Mansûr et-Tûsî'nin (ö. 465/1073) yanında başlamıştır. Ebû Mansûr'un Meyyâfârikîn kadılığından azledilmesine kadar onların derslerine devam etmiştir”*.²⁰⁰

Muhammed b. Ahmed Şâsî el-Fârikî Muharrem 429 (Ekim-Kasım 1037) veya 7 Muharrem 427 (11 Kasım 1035) tarihinde Meyyâfârikîn'da dünyaya gelmiştir. Fıkıh derslerini Meyyâfârikîn'da Kâdı Ebû Mansûr Muhammed b. Şâzân et-Tûsî'den, Diyarbekir'de ise Ebû Abdullah Muhammed el-Kâzerûnî'den (ö. 426/1035) almıştır. Ardından ilmini ilerletmek amacıyla Bağdat'a gitmiş ve burada dönemin önde gelen âlimlerinden Ebû İshak eş-Şîrâzî'den ders almıştır. Bağdat ve Mekke'de İbnü's-Sabbâğ (ö. 477/1084),

¹⁹⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, s. 107; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 398.

¹⁹⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, s. 111; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 401.

¹⁹⁹ Nevzat H. Yanık, “İbnü'l-Allâf”, *DİA*, C. 20, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, ss. 484-485.

²⁰⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, ss. 219-220; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 625.

Ebû Ya‘lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066) ve Ebû Bekir Muhammed b. Sâbit el-Hucendî (ö.483/1090) gibi âlimlerden fıkıh dersleri almış ve hadis dinlemiştir.²⁰¹

Vefeyâtü’l-a’yân’daki mâlûmata göre “Şâşî daha sonra Bağdat’a gitmiş ve Şeyh Ebû İshak eş-Şîrâzî’den eğitim almaya başlamıştır. Onun gözetiminde tahsilini sürdürmüş ve hocasına bir nevi asistanlık hizmetinde bulunmuştur. Ayrıca eş-Şâmil başlıklı fıkıh risalesi yazarı Ebû Nasr İbnü’s-Sabbâğ’ın yanında dersler okumuştur. Şâşî, Şeyh Ebû İshak’a Nîşâbur’a kadar eşlik etmiş ve sonra Meşhur Şâfiî fakihî İmâmü’l-Haremeyn Cüveynî’nin (ö. 478/1085) huzurunda fikhî bir meseleyi büyük bir yetenekle tartıştıktan sonra Bağdat’a dönmüştür”.²⁰²

Şâşî, hocası Ebû İshak eş-Şîrâzî ölümünden sonra Irak’ta bir fıkıh âlimi olarak öyle bir üne kavuşmuş, Şâfiîlerin reisliğini yapmıştır. Şâfiî fıkıh sistemini ele aldığı *Hilyetü’l-Ulemâ* gibi bir dizi öğretici eser onun tarafından yazılmıştır. Bu eseri yazdıktan sonra, her öğreti noktasında imamların çelişkili görüşlerini eklemiş ve böylece büyük bir derleme oluşturmuştur. Buna el-Müstazhirî adını vermiştir, çünkü onu Halife Müstazhir-Billâh’ın (487-512/1094-1118) isteği üzerine kaleme almıştır. Ayrıca bazı hilâf tartışmalı konular eserleri de yazmıştır. 504 (1110/1111) yılında Bağdat Nizâmiye Medresesi’ne müderris olarak atanmış ve ölümüne kadar bu görevi sürdürmüştür.²⁰³

İbn Hallikân, Şâşî’nin 507 (1114) yılında Bağdat’ta vefat ettiğini ve Şîraz kapısında hocası Ebû İshak eş-Şîrâzî ile aynı mezara defnedildiğini belirtmiştir.²⁰⁴

Bazı kaynaklarda ölüm tarihi 16 Şevval (26 Mart) olarak da kaydedilmektedir. İbn Hallikân ise 25 Şevval 507 (4 Nisan 1114) yılında

²⁰¹ Cengiz Kallek, “Muhammed b. Ahmed Şâşî”, *DİA*, C. 38, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, s. 369.

²⁰² İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 4, nşr. Abbâs, ss. 219-220; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 625.

²⁰³ Kallek, “Muhammed b. Ahmed Şâşî”, s. 369.

²⁰⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 220; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 625.

öldüğünü belirtir. Şâşî'nin vefatından sonra ailedeki ilim geleneğini oğulları devam ettirmiştir.²⁰⁵

1. 2. 8. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed en-Nakkâş el-Mevsilî el-Bağdâdî

el-Mevsilî el-Bağdâdî 266 (880) yılında Bağdat'ta doğan ve aslen Musullu olan önemli bir İslâm âlimidir. Mesleği yapı süslemeciliği olduğu için “Nakkâş” lakabıyla anılmıştır. İlim öğrenmek amacıyla Arabistan, Mısır, İran ve Mâverâünnehir gibi geniş coğrafyalarda kapsamlı seyahatler yaparak birçok önemli şehri ziyaret etmiştir. Bu yolculuklarında hem kıraat hem de hadis ilimlerinde dönemin önde gelen âlimlerinden dersler almış ve kendisi de pek çok öğrenci yetiştirmiştir.²⁰⁶

*Vefeyâtü'l-a'yân'a göre Nakkâş; “266 (879/880) yılında Musullu bir aileye mensup olarak Bağdat'ta doğmuş olan devrin kıraat âlimlerinden ve Nakkâş olarak tanınan el-Mevsilî el-Bağdâdî'ye bu lakabın verilmesinin sebebi bina, yapı, duvar süslemeciliği ile ilgilenmesindendir... Kur'ân ve tefsiri konusunda büyük bilgiye sahip olup Şifâu's-Sudûr adlı eserin meşhurdur. Diğer eserleri ise: Kur'ân'ın müphem terimleri üzerine el-İşâre, Kur'ân ve üslubu üzerine el-Mûdih, ed-Diddü'l 'Akl, el-Menâsik, Fehmü'l-Menâsik, Ahbâru'l-Kussâs, Zemmü'l-Hased, Delâilü'n-Nübüvvet'tir”.*²⁰⁷

“O, doğuda ve batıda birçok yere seyahat etmiştir. Suriye, Kûfe, Basra ve Mekke, Mısır, Mezopotamya, Musul, İran, Irak, Horasan ve Mâverâünnehir'de rivayet edilen hadisleri dinlemiş ve öğrenmiştir. Nakkâş'ın hadis eğitimine dair dikkat çekici bir husus, aktardığı bazı hadislerin onaylanmış dayanaklara sahip olmasına rağmen reddedilmiş hadisler kategorisinde yer almasıdır... Nakkâş 351 (962) yılında vefat etmiş

²⁰⁵ Kallek, “Muhammed b. Ahmed Şâşî”, s. 369.

²⁰⁶ Abdulhamit Birişik, “Muhammed b. Hasan Nakkâş”, *DİA*, C. 32, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, ss. 328-329.

²⁰⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 289; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, ss. 14-15.

ve ertesi gün defnedilmiştir. Diğer rivayetlere göre ölümü bir yıl önce veya bir yıl sonra olarak belirtilir”.²⁰⁸

Nakkāş’ın ilmî katkıları özellikle kıraat ve tefsir alanlarında öne çıkmıştır. Nakkāş, tefsirindeki rivayetler ve üslubu nedeniyle eleştirilere maruz kalmıştır. Özellikle hadis rivayetindeki güvenilirliği konusunda ciddi şüpheler bulunmuştur Nakkāş, kıraat ve tefsirdeki derin bilgisiyle İslâm ilim tarihinde kendine özgü bir yer edinmiş, ancak hadis rivayetindeki güvenilirliğiyle ilgili tartışmalar da onun ayrılmaz bir parçası olmuştur.²⁰⁹

İbn Hallikân, Nakkāş’la ilgili söylenenleri de şöyle aktarır; *Nakkāş’ın ismi Talhâ İbn Muhammed İbn Ca’fer’in huzurunda geçtiğinde “Hadislerinde yalancıydı ve kıssacılığa düşkündü” demiştir.* Berkânî (ö. 425/1034)²¹⁰ de: “*Nakkāş tarafından öğretilen tüm hadisler kusurludur ve Kur’ân tefsirinde tek bir sahih hadis bile yoktur!*” şeklinde görüşünü belirtmiştir.²¹¹

1. 2. 9. Ebû Bekr Muhammed b. el-Kāsım b. Muhammed el-Enbârî

İbn Hallikân’da geçen bir diğer âlim de İbnü’l-Enbârî’dir. Buna göre o, dilbilim üzerine birçok tanınmış risalenin yazarıdır. Yaşadığı dönemin genel edebiyatının farklı dallarında en bilgili kişilerdendir ve ezberinde tuttuğu edebî malzemenin miktarıyla da çağdaşlarından üstündür. Doğru sözlü ve güvenilir biri olarak tanınmıştır. Kur’ân ilimleri, Kur’ân ve hadislerde geçen nadir ve müphem ifadeler üzerine eserleri vardır. Kullanımdaki Kur’ân mushafına itiraz edenlere bir reddiye ve *ez-Zâhir* adlı bir kitabı vardır.²¹²

Nitekim 271 (885) yılında Bağdat yakınlarındaki Enbâr’da doğmuş olan İbnü’l-Enbârî, küçük yaşta babası ile Bağdat’a gitmiş ve çeşitli âlimlerden dil, edebiyat, lugat, nahiv, şiir, kıraat, tefsir ve hadis dersleri almıştır. Bir ara

²⁰⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 4, nşr. Abbâs, ss. 289-290; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân* C. 3, İng. çev. Slane, s. 15.

²⁰⁹ Birişik, “Muhammed b. Hasan Nakkāş”, ss. 328-329.

²¹⁰ Hadis ve fıkıh âlimi hakkında bkz. Emin Âşıkutlu, “Berkânî”, *DİA*, C. 5, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, ss. 505-506.

²¹¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 289; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 15.

²¹² İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 341; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 55.

Abbâsî Halifesi Râzî-Billâh'ın (934-940) çocuklarının eğitim görevinde de bulunmuştur. İbnü'l-Enbârî'nin bütün ilimlerde usta olduğu, Arap dili ve edebiyatını çok iyi bildiği bilinmektedir.²¹³

İbnü'l-Enbârî'nin *Kitâbü'l-Ezdâd fî'n-Nahv*, *Kitâbü'z-Zâhir*, *Kitâbü'l-Kâfî fî'n-Nahv*, *Kitâbü'l-Maksûr ve'l-Memdûd*, *Kitâbü'l-Müzekker ve'l-Mü'ennes*, *Kitâbü'l-Muvazzih fî'n-Nahv*, *Kitâbü'l-Hicâ*, *Kitâbü'l-Lâmât*, *Kitâbü'l-Vakf ve'l-İbtidâ*, *Kitâbü'l-Hâ'ât fî Kitâbillahi Celle İsmuhû*, *Kitâbü's-Seb'î't- Tivâl*, *Kitâbü'l-Vâzih fî'n-Nahv*, *Kitâbü'l-Elifât*, *Kitâbü'l-Mufaddaliyyât*, *Kitâbü's-Şi'ri'r-Râ'î*, *Kitâbü'r-Redd alâ men Hâlefe Mushafa Osmân* isimli eserleri bulunmaktadır.²¹⁴

İbn Hallikân, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'ına atıfta bulunarak, eserde İbnü'l-Enbârî'ye büyük övgülerde bulunulduğundan ve onun için şu sözlerin sarf edildiğinden bahsetmiştir: “İbnü'l-Enbârî babasının sağlığında imlâ meclisleri düzenlerdi, her biri aynı caminin farklı bir bölümünde ders verirdi. Babası dilbilimde bilgiliydi ve gelenekle korunan parçaların hassas, doğru sözlü ve güvenilir bir nakledicisiydi. Bağdat'ta ikamet etti ve aralarında oğlu da olmak üzere pek nice âlim onun ilmî çalışmalarından örnekler sunardı. İnsan vücudu üzerine bir risale, atın yapısı üzerine bir risale, bir atasözleri kitabı, uzun ve kısa maksûr elif üzerine bir risale, cinsiyetler müzekker/müennes üzerine bir risale, hadislerde geçen garîb ifadeler üzerine bir risale ve başka eserler yazmıştır.”²¹⁵

İbn Hallikân'a göre; 328 (940) yılında vefat eden İbnü'l-Enbârî'nin eserleri arasında *Garîbü'l-Hadîs*, söylendiğine göre kırk beş bin varak tutan, dilbilgisi risalesi, *el-Kâfî* üzerine bir şerh, yaklaşık bin varak tutan eser yer almaktadır.²¹⁶

²¹³ Emin Işık, “İbnü'l-Enbârî”, *DİA*, C. 21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, ss. 24-26.

²¹⁴ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 236.

²¹⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 341; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 55.

²¹⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 342; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 56.

1. 2. 10. Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. Abdillâh b. Abbâs b. Muhammed b. Sûl-Tegin el-Bağdâdî eş-Şatrancî es-Sûlî

Sûlî, 255-257 (869/871) yılları arasında doğmuş olup Cürcân'ın Türk yöneticisi Sûl-Tegin'in (ö. 244/858 [?]) soyundan gelmesi nedeniyle Sûlî nisbesiyle tanınan bir şahsiyettir. Ataları Abbâsî döneminde önemli görevler üstlenmiş, ailesi edip, şair ve katipler yetiştirmiştir. Dönemin ünlü bilgin ve ediplerinden ders almıştır.²¹⁷

İbn Hallikân, Türk asıllı tarihçi, şair, edip ve sarayda nedim olan Sûlî'nin, satranç oyuncusu olduğu için Şatrancî lakabıyla anıldığını belirtir. Yetenekli bir kişi ve donanımlı bir âlim olarak yüksek şöhrete sahiptir. Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889), Sa'leb (ö. 291/904), Müberred (ö. 286/900) ve diğer büyük üstatların otoritesine dayanarak rivayette bulunmuştur. Dârekutnî (ö. 385/995), Merzübânî (ö. 384/994) ve diğerleri de onun zikrettiği bilgileri nakletmişlerdir. Halife Râzî-Billâh'ın hocası olduktan sonra nedimlerinden biri olmuştur. Halife Müktefî-Billâh (902-908) ve halefi Muktedir-Billâh da onu hoş sohbeti sebebiyle maiyetlerine kabul etmişlerdir.²¹⁸

Nitekim Sûlî, edebiyat ve satrançtaki ustalığı sayesinde saray çevresine girmiş, dönemin satranç ustası Maverdî'yi (ö. 450/1058) yenerek büyük itibar kazanmış ve halifelerin nedimleri arasına katılmıştır. Sûlî, Mu'tazîd-Billâh, Müktefî-Billâh, Muktedir-Billâh ve Râzî-Billâh olmak üzere dört halife döneminde nedimlik yapmıştır. Özellikle şehzadeliğinde hocalığını yaptığı Râzî-Billâh'ın halifelîği döneminde rahat bir yaşam sürmüş ve önemli eserlerini kaleme almıştır. Râzî-Billâh'ın nedimi olarak görevleri arasında halife olacak kişiye lakap önermek, sohbet meclisine katılacakların listesini hazırlamak, meclislerde halifeye eşlik etmek, yolculuk ve avlarda onunla birlikte olmak, sıkıntılı anlarında halifeyi dinleyip teselli etmek ve yeri geldiğinde sırdaşı olmak yer almıştır.²¹⁹

²¹⁷ Coşkun Zeki, "Ebû Bekir Es-Sûlî'nin "Edebu'l-Kuttâb" Adlı Eserinin İçerik ve Konu Özellikleri", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2024, S. 33, ss. 161-180; Mustafa Hizmetli, "Abbasi Sarayında Nedim olmak: Ebu Bekir Sûlî Örneği", 6. *Uluslararası Bilim Kültür ve Spor Kongresi Tam Metinleri*, 2018, Lviv-Ukrayna, ss. 630-632.

²¹⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 356; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 68.

²¹⁹ Hizmetli, "Ebu Bekir Sûlî Örneği", ss. 630-632.

Râzî-Billâh'ın vefatından sonra onun saraydaki konumu sarsılmış, diğer halifeler dönemlerinde yeniden yakın çevreye girme çabaları sonuçsuz kalmıştır. Halk ve ileri gelenler tarafından sözleri nedeniyle ölüm tehdidi alınca Basra'ya gidip gizlenmiş ve orada vefat etmiştir.²²⁰

İbn Hallikân, Sûlî'nin bir dizi eserinden bahsetmiştir. *Kitâbü'l-Vüzerâ*, *Kitâbü'l-Varaka*, *Edebü'l-Kâtib*, *Kitâbü'l-Envâ*, *Ebû Temmâm Tarihi*, *Karmatîler Tarihi*, *Kitâbü'l-Gurer*, *Ebû Amr İbn el-'Alâ Tarihi*, *Kitâbü'l-'İbâde*, *İbn Harme Tarihi*, *es-Seyyid el-Himyârî Tarihi*, *İshak İbn İbrâhim en-Nedîm Tarihi*, bunların dışında modern şairlerin biyografik bir sözlüğü de vardır.²²¹ İbn Hallikân ayrıca Sûlî'nin esas olarak biyografiyle ilgilendiğini ayrıca çok sayıda edebî eseri ezbere bilerek içlerinden birtakım bilgileri aktardığını söyler. Müellif, dinî inancında samimi ve davranışlarında erdemli, sözüne saygı duyulan, bir satranç oyuncusu olarak eşsiz yeteneğe sahip olduğunu belirterek Sûlî'yi övmüştür.

Şöyle ki, Mes'ûdî'nin (ö. 345/956), *Mürûcü'z-zeheb*'indeki bir hikâyeden bahsetmiştir. Buna göre: “*Râzî-Billâh'ın kır evlerinden birinde çiçeklerle dolu hoş bir bahçeye gitmiş ve ona eşlik eden nedimlerine hiç daha güzel bir manzara görüp görmediklerini sormuş. Hepsi onu övmeye ve güzelliklerini anlatmaya başlamış, dünyada hiçbir şeyin onu geçemeyeceğini ilan etmişler; bunun üzerine Râzî-Billâh demiş ki: 'Sûlî'nin satranç oynama şekli daha da güzel bir manzaradır ve sizin anlatabileceğiniz her şeyi aşar.'*”²²²

Müellif Mes'ûdî'nin eserinden devam eder ve ekler: “*Müktefî-Billâh, Sûlî'nin o oyundaki olağanüstü yeteneğini ilk duyduğunda, oyun tarzı hayranlığını uyandırmış olan Mâverdî adında bir satranç oyuncusunu zaten lütfuna almıştı. Sûlî ve Mâverdî, Müktefî-Billâh'ın huzurunda oynamaya oturtulduğunda, Halife, Mâverdî'ye olan taraftarlığına yenik düştü ve uzun bir tanışıklığın aralarında kurduğu dostane duygulara kapılarak, onu o kadar*

²²⁰ Hizmetli, “Ebu Bekir Sûlî Örneği”, ss. 630-632.

²²¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, ss. 356-357; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, ss. 68-69.

²²² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 358; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 70.

açıkça yönlendirdi ve teşvik etti ki Sûlî başlangıçta utandı ve kafası karıştı. Ancak oyun ilerledikçe kendine geldi ve rakibini öylesine kesin şekilde yendi ki kimse buna itiraz edemedi. Müktefî-Billâh böylece onun yeteneğine ikna olunca, Mâverdî'ye olan tüm tarafgirliğini kaybetti ve ona dedi ki: Senin (Mâverdî'nin) gül suyun idrara dönüştü".²²³

Ayrıca Sûlî vefatından bir müddet önce güç geçim koşulları sebebiyle Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalmıştır. İbn Hallikân, Hz. Ali'nin haklarıyla ilgili belirli bir hadisi yayınlamasıyla istinat edilen suçtan, insanların onu öldürme niyetiyle yaptığı aramalardan kaçınmak için Basra'da saklandığını belirtir. En nihayetinde Sûlî, Basra'da 335 (946/947) yılında vefat etmiştir.²²⁴

1. 2. 11. Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî

Ebû Bekr er-Râzî, meşhur bir hekimdir. İbn Hallikân, İbn Cülcül'ün (ö. 384/994 [?]), *Tabakâtü'l-el-tıbbâ'* ve *'l-hükemâ'*sından aldığı şu rivayeti zikretmiştir: *"O önce Rey'deki hastaneyi ve daha sonra Halife Müktefî-Billâh'ın hilâfeti altında Bağdat'taki hastaneyi yönetti."*²²⁵ İbn Hallikân biyografisinin devamında; *"Gençliğinde ud çalmış ve ses müziğiyle uğraşmış, ancak yetişkinlik çağına geldiğinde bu meşgaleleri bırakarak tıp ve felsefe eğitimine yönelmiş, bu alanlardaki konuların bulunduğu eserleri, yazarların akıl yürütmelerini adım adım takip ederek, dikkatlice okumuş ve böylece bu bilimlerin derinlikleri hakkında mükemmel bir bilgi edinmiş ve bilgilerinin ışığında hastalara bakmaya başlamıştır"* diye eklemiştir.²²⁶

Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî, Rey şehrinde doğup büyüdüğü için Râzî nisbesiyle bilinir. Felsefeyi Belhî'den (ö. 322/934), tıbbı ise ileri yaşlarında Alî b. Rabben et-Taberî'den (ö. 247/861'den sonra) öğrenmiştir. Tıp tahsilinden önce hastahanelerde gözlem yapmış, ilaçları ve

²²³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 358; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, ss. 70-71.

²²⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 359; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 72.

²²⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 5, nşr. Abbâs, s. 157; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 311.

²²⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 5, nşr. Abbâs, ss. 157-158; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, ss. 311-312.

hastaların durumlarını sormuştur. İlim tahsili için çeşitli şehirlerde dolaşmış, Rey ve Bağdat'ta hastane yöneticiliği yapmıştır.²²⁷

Yaradılış olarak asil ve iyi huylu birisi olup insanlara iyilik etmeyi çok sevmiştir. Özellikle hastalara karşı merhametli ve şefkatli olup tedavilerine özen göstermiştir. Tedavide ilaç yerine gıdayı tercih etmiştir. Sürekli yazmış ve yazdıklarını temize çekmiştir. Hastalıkları teşhis etme ve tedavi yöntemleri konusundaki mahareti dikkat çekicidir. Aşırılıktan uzak bir tabip olup madde ve maneviyatı dengelemiştir.²²⁸

Râzî'nin tıp, felsefe, fizik, astronomi gibi muhtelif alanlarda pek çok eseri bulunmaktadır. Tıbbı dair eserleri Avrupa'da uzun yıllar okutulmuş ve çeşitli dillere çevrilmiştir. En hacimli ve önemli tıp eseri otuz ciltlik *el-Hâvî*'dir. Diğer önemli tıp eserleri arasında *el-Mansûrî*, çiçek ve kızamıktan bahseden ilk kitap olan *Kitâbü'l-cüderî ve'l-hasbe*, *et-Tıbbu'l-mülûki* ve *Tıbbu'l-fukara*' yer alır. Felsefe alanında rüyalar, lezzet, nefis gibi konularda eserler vermiştir. Ayrıca fizik, astronomi ve çeşitli konularda da birçok kitabı ve risalesi vardır.²²⁹

İbn Hallikân okuduğu bir yazarın Râzî'den şöyle bahsettiğini belirtir: “O çağın en yetenekli ve en seçkin hekimiydi, tıp sanatının mükemmel bir ustası, uygulamasında yetenekli ve ilkeleri ile kurallarında tamamen temellendirilmiştir. Öğrenciler onun eğitiminden faydalanmak için uzak ülkelerden seyahat etmişlerdir. Tıp üzerine *el-Hâvî* gibi bir dizi faydalı eser yazmıştır. *el-Hâvî* yaklaşık otuz ciltlik büyük bir risaledir, hekimler için standart bir otorite olarak kalır ve her şüpheli durumda ona başvurmuşlardır. *el-Câmi*'si de büyük ve faydalı bir eserdir ve *Kitâbü'l-Aktâb*'ı hacimli bir

²²⁷ Hüseyin Karaman, “Bir Biyografi Denemesi: Ebû Bekir er-Râzî”, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, 2004, ss. 103-105-106; İsmail Hakkı İzmirli, “Tabiplerin Üstadı: Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî”, sad. Tuna Tunagöz, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 1, 2013, ss. 248-249.

²²⁸ Karaman, “Ebû Bekir er-Râzî”, ss. 103-105-106; İzmirli, “Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî” ss. 248-249.

²²⁹ Karaman, “Ebû Bekir er-Râzî”, ss. 107-108; İzmirli, “Ebû Bekir Muhammed B. Zekeriyâ Er-Râzî” ss. 251-252.

yapıttır.”²³⁰ Görüldüğü üzere onun tıp eseri daha o yıllarda bile övülmekte, kıymeti bilinmektedir.

İbn Hallikân, Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyyâ er-Râzî’nin eserlerine dair şöyle devam eder: “*Tıp üzerine kısaltılmış risalesi olan Kitâbü’l-Mansûrî, büyük üne sahip bir eserdir ve küçük hacimli olmasına rağmen çok takdir edilmiştir. Bu risalede teori ile pratiği birleştirir ve her sınıftan insan için temel bilgiler sunmuştur. Bu eserlerin yanı sıra, hepsi (hekimler için) vazgeçilmez olan birçok başka eser de yazmıştır. Hayatının sonuna kadar mesleğini sürdürmüştür. Uzun bir ömrün sonlarına doğru görme yetisini kaybetmiş ve 311 (923/924) yılında vefat etmiştir.*”²³¹

Vefeyâtü’l-a’yân’da Râzî’nin bazı sözleri de şöyle sıralanmıştır;

Perhizle tedavi edebildiğinde, ilaca başvurmadan; basit bir ilaçla tedavi edebildiğinde, bileşik bir ilaç kullanmaktan kaçın.

Bilgili bir hekim ve itaatkâr bir hasta ile hastalık çabuk kaybolur.

*Başlangıç halindeki bir hastalığı gücü düşürmeyecek ilaçlarla tedavi et!*²³²

1. 2. 12. Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-İsferâyînî

17 yaşında iken fetva vermeye başlayan 364 (974) yılında Bağdat’a giderek Şâfiî fikhını okuyan İsferâyînî, 370 (980) yılından itibaren Bağdat’ta Abdullah b. Mübârek Mescidi’nde ders vermeye başlamış ve birçok öğrenci yetiştirmiştir.²³³

İbn Hallikân’ın devrin önemli âlimlerinden İsferâyînî hakkında verdiği bilgiler de şu şekildedir: “*344 (955) yılında doğmuştur. Şâfiî mezhebi âlimi olup Bağdat’ta imam ve müderrislik yapmıştır. Mezhebinin öğretilerini Büyük ve Küçük Ta’lîka adlı iki eserde açıklamıştır. Bustân veya Bahçe adlı başka*

²³⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 5, nşr. Abbâs, s. 158; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 312.

²³¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 5, nşr. Abbâs, s. 158; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 312.

²³² İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 5, nşr. Abbâs, s. 158; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 312.

²³³ Saffet Köse, “Ebû Hâmid İsferâyînî”, *DİA*, C. 22, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s. 514.

*bir kısa eseri ise ilginç anekdotlardan oluşur. Fıkıhı Ebû'l-Hasan İbnü'l-Merzûbân'dan ve sonra Ebû'l-Kâsım ed-Dârekî'den öğrenmiştir. Tüm çağdaşları onun üstün liyakatinden ve ayrıcalıklı muhakeme gücüne vurgu yapar”.*²³⁴

398 (1007) yılında Bağdat'ta Şîîlerle ve Sünnîler arasında çıkan tartışmalar esnasında İsferyînî de hedef alınmıştır. Bir müddet buradan ayrılmışsa da hadiseler yatışınca Bağdat'a dönerek ömrünün sonuna kadar eğitim ve öğretim faaliyetlerine devam etmiştir. Zamanında Irak Şâfiî ulemâsının lideri olan ve ashâbü'l-vücûh²³⁵ müctehidlerden sayılan İsferyînî, aynı zamanda halk ve yöneticiler nezdinde büyük itibar görmüştür.²³⁶

İbn Hallikân, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'ından alıntı yaparak şu sözleri zikretmiştir. “İsferyînî, İbn Adî (ö. 365/976), Ebû Bekir el-İsmâîlî, İbrâhim İbn Muhammed İbn Abdâl el-İsferyînî ve diğerlerinden öğrendiği az sayıda hadisi rivayet etti, bir hadisçi olarak güvenilir bir otoritedir. Onu birden fazla kez gördüm, er-Rebî' İktai'nin üst ucunda yer alan Abdullah İbn el-Mübârek Camii'ndeki derslerinde bulundum ve seçkin şahsiyetlerle beraber 700 fıkıh öğrencisinin derslerine gittiğini belirttiğini duydum. Bu sebeple insanlar şöyle söylemiştir: ‘Eğer eş-Şâfiî onu görseydi, çok memnun olurdu’”.²³⁷

İbn Hallikân, Şeyh Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin *Tabakâtü'l-fukahâ*’sından şunları nakletmiştir.: “Ebû'l-Hüseyn el-Kudûrî el-Haneî (ö. 428/1037), Ebû Hâmid el-İsferyînî'yi diğer herkesten üstün tutar ve överdi ve Vezir İbnü'l-Müslime (ö. 450/1059)²³⁸ onun şöyle dediği söylendi: ‘Ebû Hâmid'i eş-

²³⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 73-74; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 54-55.

²³⁵ Şafiî mezhebinde “Ashâbü'l-vücûh”, İmam Şafiî'nin açıkça belirtmediği konularda, onun genel prensiplerine ve yöntemlerine uygun olarak kendi içtihatlarıyla yeni dini hükümler çıkaran âlimlere denir. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Taha Nas, “Şafiî Mezhebinin İki Temel Kavramı: Vech ve Ashâbü'l-vücûh -Kullanım ve İşlev-”, *Şarkiyat*, C. 14, S. 1, 2022, ss. 68-88.

²³⁶ Köse, “Ebû Hâmid İsferyînî”, s. 514.

²³⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 73; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 54.

²³⁸ Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh'a, 437 (1045)-450 (1059) yılları arasında vezirlik yapmıştır. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hançabay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, ss. 268-283.

Şâfiî'den (ö. 204/820) daha yetenekli bir âlim ve fakih olarak görüyorum.' Bunun üzerine vezire, Kudûrî'nin Ebû Hâmid'in yeteneklerine olan güveninin ve Hanefî mezhebine olan gayretinin onu eş-Şâfiî'yi küçümsemeye ittiğini, bu yüzden söylediklerine dikkat edilmemesi gerektiğini belirttim; zira Ebû Hâmid ve hatta ondan daha eski ve bilgili âlimler bile eş-Şâfiî'nin mertebesinden uzaktı; ona ve haleflerine şairin şu beytini uygulayabilirdik: Onlar Mekke'de Nevfel kabileleri arasında konakladılar, ama sen en uzak konak olan el-Beydâ'ya yerleştin.”²³⁹

İsferâyînî 406 (1016) yılında Bağdat'ta vefat etmiştir ve evinin avlusuna defnedilmiştir. Naaşı daha sonra 410 (1019/1020) yılında Bâbüharb'de bulunan kabristana nakledilmiştir.²⁴⁰

1. 2. 13. Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî

İbn Hallikân'ın eserinde, Nizâmiye Medresesi müderrisi Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin lakabı *Cemâleddîn* yani “*Dinin Güzelliği*” olarak geçer. “*Ebû İshâk eş-Şîrâzî, 393 (1003) yılında Fîrûzâbâd'da doğmuştur. Bağdat'ta ikamet etmiş ve seçkin âlimlerin yanında fıkıh eğitimi almıştır. Ebû't-Tayyib et-Taberî'nin gayretli bir öğrencisidir ve derslerinden faydalanmıştır. Daha sonra onun yerine vekil olarak görev yapmış ve onun tarafından sınıfın yöneticisi olarak atanmıştır. Bağdat'ta zamanının önde gelen imamı olmuştur. Nizâmülmülk, Nizâmiye Medresesi'ni kurduktan sonra yöneticiliğini Ebû İshak eş-Şîrâzî'ye teklif etmiştir. Onun reddetmesi üzerine, eş-Şâmil'in yazarı Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ'ı o makama atamış, kısa bir süre görev yaptıktan sonra Ebû İshak eş-Şîrâzî Nizâmiye Medresesi'ni kabul etmeye razı olmuş ve ölümüne kadar da bu görevi sürdürmüştür.”²⁴¹*

Nitekim Ebû İshak eş-Şîrâzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer eş-Şîrâzî, Ebû Abdullah el-Beyzâvî ve Ebû Ahmed Abdulvahab b. Ramîn gibi hocalardan dersler almıştır. Daha sonra ilim tahsilini ilerletmek amacıyla

²³⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, ss. 73-74; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 54-55.

²⁴⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 74; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 55.

²⁴¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 29-30; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 9-10.

Basra'ya gitmiş, fıkıh tahsil etmiştir. 415 (1024/1025) yılında Bağdat'a yerleşmiş, Ebû't-Tayyîb et-Taberî'nin derslerine on yıldan fazla devam etmiş ve onun en bilinen talebelerinden biri olmuştur. Usûlu'l-fıkıh ilmini ise Ebû Hatîm el-Kazvînî'den (ö. 414/1023) öğrenmiştir. Genç yaşta olmasına rağmen ilmî münazaralarda bulunmuş ve cedel²⁴² ilminde yetkinlik kazanmıştır.²⁴³

İbn Hallikân'ın da zikrettiği gibi Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin şöhreti kısa sürede yayılmış ve Nizâmülmülk tarafından Dicle nehrinin kenarına inşa edilen Nizamiye Medresesi'ne baş müderris olarak atanmıştır. Başlangıçta görevi kabul etmekte tereddüt etmişse de talebelerin ısrarları üzerine 1 Zilhicce 459 (13 Ekim 1067) tarihinde ders vermeye başlamıştır. Aynı zamanda halife ve sultan arasında elçilik ve arabuluculuk vazifesi de yapmıştır. Halife Muktedî-Billâh, Ebû İshak eş-Şîrâzî'yi Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk'e elçi olarak Horasan'a göndermiştir. Bu yolculuk sırasında halktan büyük bir saygı görmüş, uğradığı her şehirde kadı, hatip veya müftülerin kendi öğrencilerinden olduğunu görmüştür.²⁴⁴

Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin zühd²⁴⁵ hayatı, pek çok mutasavvıfı hayrete düşürecek kadar ileri seviyededir. Yusuf el-Hemedânî (ö. 535/1140) gibi büyük mutasavvıfların kendisinden etkilenecek tasavvuf yoluna girdikleri söylenmiştir. Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin fakirliği, tok gözlülüğü, cömertliği, inancı, ilmiyle amel olması ve haklı olanı söylemekte cesareti gibi güzel

²⁴² Cedel, İslâm düşünürleri ve özellikle kelimciler tarafından, kendi fikirlerini savunmak veya karşıt düşünceleri çürütmek için kullanılan, eski çağlardan beri var olan bir tartışma yöntemidir. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Doğan, "İslâm Düşüncesinde Bir Tartışma Metodolojisi Olarak Cedel", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 24 2011, ss. 157-174.

²⁴³ Bilal Aybakan, "Bağdat Nizâmiye Medresesi İlk Müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî", *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-selâm) Uluslararası Sempozyum*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011, s. 699; Abdülkerim Özaydın, "Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin İlk Müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî ve Medresenin Resm-i Küşâdî", *Şarkîyat Mecmuası*, S. 26, 2015, ss. 86-87; Mehmet Cafer Varol, "Ebû İshak Eş-Şîrâzî'nin Zühhd Hayatı", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, C. 24, S. 47, 2021, ss. 361-363.

²⁴⁴ Aybakan, "Ebû İshak eş-Şîrâzî", ss. 703-706; Özaydın, "Ebû İshak Eş-Şîrâzî", ss. 90-94; Varol, "Ebû İshak Eş-Şîrâzî'nin Zühhd Hayatı", ss. 364-365.

²⁴⁵ Zühhd, kulun Allah'ın dışındaki her şeyi terk etmesi anlamında bir tasavvuf terimidir. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Semih Ceyhan, "Zühhd", *DİA*, C. 44, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, ss. 530-533.

hasletleri vardır. Çoğu zaman aç yattığı, açlığa dayanamayınca sade bir yemekle yetindiği rivayet edilir.²⁴⁶

İbn Hallikân, Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin eserlerinden şu şekilde bahsetmiştir. Mezhebinin öğretileri üzerine bir risale olan *el-Mühezzeb*, fıkıh üzerine bir eser olan *et-Tenbîh*, dinin dogmalarının ele alındığı şerhiyle birlikte *el-Lüma'*, tartışmalı konular üzerine *en-Nüket*, *et-Tabsıra*, *el-Ma'ûne*, *et-Telhîs* gibi bir dizi öğretici ve faydalı kitap yazmıştır.²⁴⁷ Bazı güzel şiirler de yazmıştır. Örnek olarak aşağıdaki beyiti verebiliriz:

*İnsanlara sordum: Gerçek bir dost nerede bulunur? Cevapları şuydu:
Öylesine yol yoktur: eğer yapabilirsen, soylu düşüncelilerin cübbesine sarıl.
Çünkü soylu düşünceli insan, dünyada nadiren bulunur”.*²⁴⁸

İbn Hallikân, Ebû İshak eş-Şîrâzî'yi son derece dindar ve dinî görevlerine titizlikle dikkat eden bir şahsiyet olarak nitelendirir. Ölümünün es-Sem'ânî'nin *Zeyl*'ine göre Bağdat'ta 21 Cemâziyelâhir, diğer müelliflere göre de Cemâziyelevvel 476 Pazar arifesinde (Kasım 1083) olarak belirtmiş ve ertesi sabah Ebrev'de mezarlığa defnedildi demiştir. Aşağıdaki mersiye onun ölümü üzerine İbn Nâkiyâ (ö. 485/1092) tarafından yazılmıştır:

*“Ölümcül bir olay gözlerimizi dehşetle vurdu ve gözyaşlarımızın kanla karışık akmasına neden oldu! Talih'e ne oldu? Gözde evlâdı Ebû İshâk'ın kaybindan beri gücünü toplayamıyor. De ki: O öldü! ama hatırası ölmedi; Zaman seyrini sürdürdükçe yaşayacak ve devam edecektir”.*²⁴⁹

İbn Hallikân, İbnü'n-Neccâr'ın *Zeylû Târîhi Bağdâd* adlı eserinde Ebû İshak eş-Şîrâzî'den bahsettiği şu ifadeleri de vermiştir. “O, Şâfî mezhebinin imamıydı ve şöhreti yayılan o liyakatli adamlardan biriydi; ilim ve zühd konusunda zamanının herkesten üstündü ve büyük şehirlerdeki âlimlerin çoğu onun öğrencisiydi. Fars eyaletindeki Fîrûzâbâd kasabasında doğup büyüdü,

²⁴⁶ Aybakan, “Ebû İshak eş-Şîrâzî”, s. 707; Özaydın, “Ebû İshâk Eş-Şîrâzî”, s. 92; Varol, “Ebû İshâk Eş-Şîrâzî'nin Zühd Hayatı”, ss. 368-370.

²⁴⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 29; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 9.

²⁴⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 29; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 9-10.

²⁴⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 30; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 10.

Şîraz'a gitti, orada Ebû Abdullah el-Beydâvî (ö. 424/1033) ve İbn Râmîn'in (ö. 430/1039) yanında okudu; oradan Basra'ya geçti, orada el-Cevzî'yi²⁵⁰ Hoca edindi, Şevval 415 (Aralık/Ocak 1024/1025) ayında Ebû't-Tayyib et-Taberî'nin yanında okumak için Bağdat'a girdi. 393'te (1003) doğdu. 'Ona doğum tarihini sordum,' dedi Ebû Abdullah el-Humeydî, 'bana 410 (1019/1020) yılında ilim aramak için seyahate çıktığını ve Şîraz'a gittiğini söylediği için 396 (1006) yılını işaret eden bazı durumlar olduğunu belirtmişti. Ancak diğerleri doğumunu 395 (1004/1005) senesine yerleştirir, ama en iyisini Allah bilir.' Vefatı üzerine öğrencileri Nizâmîye Medresesi'nde matem oturuşu yaptılar ve o törenden sonra Nizâmülmülk'ün oğlu Müeyyedülmülk (ö. 494/1101) boşalan yere Ebû Sa'd el-Mütevellî'yi atadı, ancak Nizâmülmülk bunu duyduğunda o atamayı onaylamadığını belirten bir mektup yazdı ve Ebû İshak'ın ölümü nedeniyle medresenin bir yıl süreyle kapatılması gerektiğini ekledi, sonra onun yerini doldurmaya kalkışan kişiyi kınadı ve Şeyh İbnü's-Sabbâğ'a onun yerine ders vermesini emretti.'²⁵¹

1. 2. 14. Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî

Vefeyâtü'l-a'yân'a göre; "Dilbilimci Ebû İshâk ez-Zeccâc, aslen cam kesiminde ustadır ve dil biliminde ihtisas yapmak için mesleğini bıraktıktan sonra bile "camcı" olarak anılmıştır. el-Müberred (ö. 286/900) ve Sa'leb (ö. 291/904) Ebû İshâk ez-Zeccâc'a dil bilimi dersleri vermişlerdir. O da hem Arap dilinde hem de dinî konularda üstün bilgi sahibi bir âlim olarak tanınmıştır".²⁵²

Vefeyâtü'l-a'yân'da onun muhtelif eserleri de verilmiştir. Kur'ân'ın mecazi ifadeleri üzerine risalesi *Me'âni'l-Kur'ân*, imlâlar kitabı *Emâlî*, mantık üzerine olan risalesinden seçmeler, kendi şerhiyle birlikte, etimoloji, aruz, kafiye, Müslüman fırkaları, insanın ve atın doğası üzerine farklı risaleler, dilbilgisinin bir özeti, Arapça fiillerin birinci ve dördüncü formları

²⁵⁰ Eserin tercümesinde de bu âlimin kim olduğu hususunda herhangi bir bilgiye rastlanmadığı belirtilmiştir. Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 11, n. 5.

²⁵¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, ss. 29-30; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 10-11.

²⁵² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, ss. 49-50; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 28-29.

arasındaki ilişki üzerine bir eseri, birinci veya ikinci çekimden olan isimler üzerine risale Maksûr ve Memdûd, Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796)²⁵³ dilbilgisi kitabında örnek olarak zikrettiği Arapça beyitlerin açıklaması, anekdotlar Kitabı olan *Nevâdir*, takımyıldızların hava üzerindeki etkisi üzerine risalesi olan *Kitâbü'l-Envâ*, Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın eserlerine örnektir.²⁵⁴

Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın ilmî kişiliğinin temelinde, “*Kur'ân'ın ancak nazil olduğu dönemin Arap dilinin yapısı, özellikleri ve incelikleri bilinerek anlaşılabilirliği düşüncesi*” yatar. Böylece Ebû İshâk ez-Zeccâc, Arap şiirini ve nesrini, ayetlerin manalarını ve gramer yapılarını delillendirmede ustalıkla kullanan bir âlim olarak öne çıkmıştır. Allah'ın güzel isimlerini (*Esmâ-i Hüsnâ*) biçimsel olarak incelediği *Tefsîru esma'illâhi'l-hüsnâ* adlı eseri dil bilim alanında günümüze ulaşan ilk eserlerdendir. Benzer şekilde, besmelenin mana ve gramer yapılarını tahlil ettiği *el-ibâne ve't-tefhîm 'ân me'âni Bismillâhirrahmânirrahîm* adlı risalesi de besmele hakkında yazılmış ve elimize ulaşmış ilk eserdir. Bu iki risale Arap dilinin gramer ve lügat özellikleri temel alınarak yazılmıştır.²⁵⁵

Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın ilmî kişiliği, sadece eserleriyle değil, aynı zamanda yetiştirdiği İbnü's-Serrâc, (ö. 316/929) Nehhâs (ö. 338/950), Ebû Ali el-Fârisî (ö. 337/987) gibi önemli talebelerle de sonraki nesillere aktarılmıştır.²⁵⁶

Abbâsî Veziri Ubeydullah İbn Süleyman (ö. 312/924), onu yakınlığıyla onurlandırmış ve oğlu el-Kâsım'a edebiyat hocalığı makamına getirmiştir. el-Kâsım Abbâsî veziri olarak atandığında, Ebû İshâk ez-Zeccâc onun nüfuzu sayesinde önemli meblağlar kazanmıştır.²⁵⁷ İbn Hallikân, ez-Zeccâc'ın 80

²⁵³ Arap dili gramerine dair zamanımıza ulaşan ilk hacimli eserin yazarı ve Basra nahiv mektebinin en önemli temsilcisi. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Reşit Özbalkıç, “Sîbeveyhi”, *DİA*, C. 37, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, ss. 130-134.

²⁵⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, ss. 49-50; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 28-29.

²⁵⁵ İbrahim Yıldız, “Ebû İshâk ez-Zeccâc ve Tefsir İlmindeki Yeri”, *Harakani Dergisi*, S. 2, 2014, ss. 91-93; İbrahim Yıldız, “Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın Esmâ-i Hüsnâ ve Besmele Hakkında İki Eseri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 24, 2015, ss. 43-45.

²⁵⁶ Yıldız, “Tefsir İlmindeki Yeri”, ss. 91-93; Yıldız, “Esmâ-i Hüsnâ ve Besmele Hakkında İki Eseri”, ss. 43-45.

²⁵⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, ss. 49-50; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 28-29.

yaşını geçtiğinde Bağdat'ta 19 Cemâziyelâhir 310 Cuma günü (14 Ekim 922) vefat ettiğini, ancak bazılarına göre ölümünün 311 (923/924) veya 316 (924/925) senesinde gerçekleştiğini belirtmiştir.²⁵⁸

1. 2. 15. Ebû Muhammed Ca'fer b. Ahmed b. el-Hüseyn es-Serrâc el-Bağdâdî

İbn Hallikân'ın 417 (1027) yılının sonlarına veya 418 (1027) yıllarının başlarına doğru doğduğunu belirttiği İbnü's es-Serrâc, çağın baş hâfızı ve en bilgili adamı olarak da zikredilmiştir. *Mesâri'u'l-'uşşâk* gibi hayranlık uyandıran eserler kaleme almıştır. Ebû Ali İbn Şâzân (ö. 425/1034), Ebû'l-Kâsım İbn Şâhîn, el-Hallâl, el-Bermekî, el-Kazvînî, İbn Gaylân ve diğerlerinin otoritesine dayanarak hadis öğretmiştir. Çok sayıda öğrenci yetiştirmiş olup bunların arasında Silafî (ö. 576/1180) de vardı. Hatta Silafî, zamanın başlıca hadisçileriyle tanışmış ve onlardan ders almış olmasına rağmen, böyle bir üstadın öğrencisi olduğu için kıvanç duymuştur.²⁵⁹

Nitekim İbnü's Serrâc, genç yaşta hadis eğitimine başlamıştır. Âlimlerden ders aldıktan sonra ilim yolculuklarına çıkarak Mekke'de Siczî (ö. 415/1024), Kahire'de Darrâb (ö. 392/1002) ve Dımaşk'ta Kettânî ile Hatîb el-Bağdâdî gibi önemli isimlerden hadis dinlemiş ve bu alanda "hâfız" mertebesine ulaşmıştır. Rivayetlerde nakil zinciri kullanımına büyük önem veren İbnü's Serrâc'dan oğlu Sa'leb, Semerkandî (ö. 539/1144) ve Silefî gibi isimler hadis rivayet etmiştir. Güzel ahlakı, dindarlığı ile bilinen, güvenilir ve doğru sözlü olarak kabul edilen İbnü's Serrâc el-Bağdâdî, kıraat ilmindeki uzmanlığıyla "*Bağdatlı kıraat âlimi*" olarak tanınmış, uzun yıllar bu ilimi okutmuş, ayrıca fıkıh, öğüt ve dil konularında çok sayıda şiir yazmıştır.²⁶⁰ İbn Hallikân bunlardan ikisini örnek vermiştir:

"Kervan ayrıldı ve onlara olan sevgimden gözyaşlarım fişkırdı. Ayrılık sesi onları konakladıkları yeri terk etmeye teşvik etti ve develerini yüklediler. Gözümden uzağa yolculuk eden o yolculara de ki kalbimde konaklamalarına

²⁵⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, ss. 49-50; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 28-29.

²⁵⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 323-324.

²⁶⁰ Ali Turgut, "Ca'fer b. Ahmed", *DİA*, C. 36, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, ss. 569-570.

rağmen, ayrılık sabahında kanımı döktüler, halbuki ben bir suç işlemedim. Onların topluluğuna olan susuzluğumu tekrarlanan yudumlarla gidermeme izin verselerdi onlara ne zararı olurdu?”²⁶¹

Aynı kişiden (sevgilisine):

“Beni her ay ziyaret edeceğine söz verdin; şimdi ziyaret et! ay bitti, ziyaret et! Bizi ayıran mesafe el-Muallâ nehrinden Şehrîzor kasabasına kadar uzanıyor. Zorunlu ayrılığının ayları bir gerçek, ama yeniden birleşme ayımız bir yanılısamadır”.²⁶²

İbn Hallikân’ a göre; İbnü’s-Serrâc el-Bağdâdî 21 Safer 500 (22 Ekim 1106) tarihinde vefat etmiş ve Bâbülebrez Kabristanı’na defnedilmiştir.²⁶³ İbnü’l-Esîr’de kesin tarih belirtmeksizin 500 (1106) yılında vefat eden şahsiyetler arasında İbnü’s-Serrâc el-Bağdâdî’yi göstermiş onun pek çok rivayeti, güzel eserleri, latif şiirleri olduğunu belirtmiştir.²⁶⁴

1. 2. 16. Ebû Muhammed Yûsuf b. Ebî Saîd el-Hasen b. Abdillâh b.

Merzûbân es-Sîrâfî

Abbâsî Hilâfesinde yaşayan dilbilimci, filolog, tarihçi, kendisi gibi faziletli bir adamın oğlu olan Yûsuf b. Hasan es-Sîrâfî, dilbilgisine hâkim olduğu için, babası Ebû Saîd es-Sîrâfî’nin²⁶⁵ (ö. 368/979) ölümüyle boşalan kürsüyü bir müderris olarak doldurmuştur. Babasının meşgul olduğu tüm işleri üstlenmiş ve hatta babasının sağlığında bile öğrencilere ders vermiştir.

Babasının yarım bıraktığı el-İknâ‘ başlıklı eser onun tarafından tamamlanmıştır. Türünün en önemli ve öğretici eserlerinden birisidir. Babası, Sîbeveyhî’nin (ö. 180/796) el-Kitâb’ını şerh etmeye başlamış ve bu görevde konuyu ele alan kişilerden hiçbirinin daha önce göstermediği bir âlimlik ve araştırma örneği sergilemiştir, ondan sonra el-İknâ‘ esrini kaleme almıştır ki bu eser edindiği bilgilerin meyvesi gibidir.²⁶⁶ Ancak kitabı tamamlayamadan

²⁶¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 323-324.

²⁶² İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 324.

²⁶³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 324.

²⁶⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’l-Târikh*, C. 10, s. 352.

²⁶⁵ Basra dil mektebine mensup Arap dili ve edebiyatı âlimi, Hanefî fakihi. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 377-379.

²⁶⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 377-378.

vefat etmiştir ve onu oğlu İbnü's Sîrâfî tamamlamıştır. Kitabı inceleyecek her tarafsız eleştirmen, babanın üslup ve tarzıyla oğlununkiler arasında büyük bir fark bulmayacaktır.²⁶⁷

Yûsuf es-Sîrâfî daha sonra, bazı büyük öneme sahip eserlerinde örnek olarak sunulan beyitleri açıkladığı bir dizi risale yazmıştır. Örneğin, Sîbeveyhi tarafından zikredilen beyitlerin açıklaması böyledir ve bu konu üzerine en iyi ve en kapsamlı risaledir. Ayrıca Islâhu'l-Mantık'ta alıntılanan beyitlerin çok iyi bir açıklamasını yazmıştır. Ebû Ubeyde'nin (ö. 209/824 [?]) Mecâz'ında geçen beyitleri ele alan başka bir tane; ez-Zeccâc'ın Meâ'nî'sindeki Kur'ân'ın mecazi ifadeleri üzerine bir eser, beyitler üzerine başka bir eser, Ebû Ubeyd el-Kâsım İbn Sellâm (ö. 224/838) tarafından el-Garîbü'l-musannef'te alıntılanan beyitler üzerine başka bir risale yazmıştır.²⁶⁸ Dil bilimi dersleri verdiği öğrenciler, onun yönetiminde o bilimin kitaplarını iki kez okumuştur, ilk seferinde metni ona okurlar, ikinci seferinde ondan açıklamasını almışlardır. Ona okunan eserlerden biri el-Mufaddal İbn Seleme (ö. 290/903'ten sonra) tarafından yazılan Kitâbü'l-Bâri'dir.²⁶⁹

Yûsuf es-Sîrâfî, ölüm gününe kadar okuyarak ve öğreterek tekdüze bir yaşam çizgisi sürdürmüştür. Ölümü 27 Rebîülevvel 385 Çarşamba arifesinde (30 Nisan 995) gerçekleşmiştir. O zaman elli beş yaşını birkaç ay geçmiştir. Ertesi sabah defnedilmiş ve cenaze namazı Ebû Bekir Muhammed İbn Mûsâ el-Hârizmî (ö. 427/1035-1036) tarafından kıldırıldı. Hilâl İbn el-Muhassin es-Sâbî Vekayinamesi'nde böyle dermiştir. Başka bir yazar onun Yûsuf es-Sîrâfî 330 (941/942) yılında doğduğunu ve yukarıda belirtilen ayın 27'si pazartesi günü öldüğünü belirtir. Yûsuf dindar, erdemli, çok sofî ve en sade şekilde yaşayan bir adamdır. Dilbilgici Ebû Tâlib Ahmed İbn Ebî Bekr el-Abdî ile sık sık tartışmaları ve münazaraları olmuştur.²⁷⁰

²⁶⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 7, nşr. Abbâs, s. 72; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, ss. 406.

²⁶⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 7, nşr. Abbâs, ss. 72-73; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, ss. 406-407.

²⁶⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 7, nşr. Abbâs, s. 73; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 407.

²⁷⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 7, nşr. Abbâs, s. 74; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 408.

Nitekim Bağdat'ta Fars kökenli saygın bir ailede dünyaya gelen Yûsuf es-Sîrâfî, Başlangıçta geçimini yağ ticaretiyle sağlarken, babasından Arap dili, lügat, gramer, şiir ve aruz dersleri alarak kendini geliştirmiştir. Babasının bir dersinde, Bağdat Dârülilim kütüphanesi görevlisi Abdüsselâm el-Basrî'nin bir beyitteki i'rab hatasını düzeltmesi ve babasının bu durumdan mahcubiyet duyması, es-Sîrâfî'yi derinden etkilemiştir. Bu olay üzerine ticareti bırakarak tamamen ilme yönelmiş özellikle Arap sözlük bilimi ve gramerinde uzmanlaştı ve daha çok şevâhid (örnek beyitler) şerhleri üzerine çalışmıştır. Genellikle babasından eğitim aldığı için çağdaşı âlimlerle fazla ilişkisi olmadı; ancak babasının öğrencisi ve nahiv âlimi İbn Bakıyye el-Abdî ile Arap dili ve grameri üzerine ilmî tartışmalar yaptığı bilinmektedir.²⁷¹

1. 2. 17. Ebû Nasr Abdüsseyyid b. Muhammed b. Abdilvâhid el-Bağdâdî

İbnü's-Sabbâğ olarak bilinen Ebû Nasr Abdüsseyyid b. Muhammed b. Abdilvâhid el-Bağdâdî, *Vefeyâtü'l-a'yân*'da şöyle geçmiştir; “400 (1009/1010) doğmuş²⁷² ve boyacının oğlu adıyla bilinir, Acem ve Arap Irakı'nın baş Şâfî fakihidir. İlmîyle Ebû İshak eş-Şîrâzî'ye eşit ve Şâfî öğretileri bilgisiyle onu geçmiştir. Her ülkeden insanlar onun yanında okumak için gelmiştir ve bir hadisçi olarak doğruluğu, takvası ve onu kıyamet gününde sapkınları utandırmak için Allah tarafından kurulmuş bir model olduğunu gösteren erdemli davranışı, hepsi eşit derecede göze çarpmıştır”.²⁷³

İbnü's-Sabbâğ görüldüğü üzere ilmî geleneği yüksek bir aileye mensuptur. Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Hüseyin el-Kattân ve İbn Şâzân el-Bağdâdî'den (ö. 425/1034) hadis dinlemiş, Kadı Ebü't-Tayyib et-Taberî'den fıkıh okumuştur. Talebeleri ve kendisinden rivayette bulunanlar arasında oğlu Ebü'l-Kâsım Ali, Hatîb el-Bağdâdî, Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî (ö. 489/1096), Ebû Nasr er-Rabâ'î (ö. 507/1113), Ebû Bekir eş-Şâşî, İbn Akîl (ö. 513/1119), Harîrî (ö. 516/1122), İbnü'l-Ammûre (ö. 517/1123), İbnü'r-Rutabî

²⁷¹ Zülfikar Tüccar, “Yûsuf b. Hasan Sîrâfî”, *DİA*, C. 37, İstanbul: TDV Yayınları, ss. 265-266.

²⁷² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 219; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 165.

²⁷³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 218; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 164.

(ö. 527/1133) ve Ebû Ali el-Fârikî (ö. 528/1134) gibi âlimler bulunmaktadır.²⁷⁴

Nizâmiye Medresesi'nin açılışında Ebû İshak eş-Şîrâzî ders vermeyi reddedince Şeyh Ebû Mansûr b. Yûsuf'un tavsiyesi üzerine İbnü's-Sabbâğ'ın ders vermesi önerilmiştir. Kendisi başlangıçta bu görevden çekinmişse de sonrasında yerine getirmiştir.²⁷⁵ Nitekim bu hususla ilgili *Vefeyâtü'l-a'yân*'da da “Bağdat'taki Nizâmiye Medresesi'nin açılışında baş müderris olarak görev yaptı, ancak yirmi gün sonra yerine Ebû İshak eş-Şîrâzî geçmiştir. Ancak Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin ölümü üzerine tekrar göreve getirilmiştir” mâlûmatı yer alır.²⁷⁶

İbn Hallikân, Hilâl b. Sâbî'nin (ö. 448/1056) *Kitâbü't-Târîhi*'nde şöyle dediğini belirtir: “Nizâmiye Medresesi'nin inşasına 457 (1065) yılında başlanmış ve bu kurum 10 Zilkade 459 Cumartesi günü (22 Eylül 1067) açıldı. Nizâmülmülk baş müderrislik makamının Ebû İshak eş-Şîrâzî tarafından doldurulması yönünde talimat vermişti, onunla o gün öne çıkıp ders vermesi kararlaştırılmıştı. Halk toplandığında Ebû İshak görünmedi ve sonuçsuz bir aramadan sonra İbnü's-Sabbâğ'ı çağırmaya karar verdiler; o geldi ve göreve başladı. Ebû İshak daha sonra ders verdiği camide kendini gösterdi ve bu davranışıyla öğrencilerinin açık hoşnutsuzluğunu uyandırdı, onlar derslerine katılmayı bıraktılar ve ona eğer Nizâmiye'de ders vermeyi seçmezse, onu bırakıp İbnü's-Sabbâğ'a gideceklerini yazdılar. Onların isteklerine razı oldu ve Zilhicce'nin birinci cumartesi günü İbnü's-Sabbâğ görevden alındı ve Ebû İshak onun yerine oturtuldu. İbnü's-Sabbâğ makamı yirmi gün boyunca işgal etmişti.”²⁷⁷

Vefeyâtü'l-a'yân'da geçen başlıca eserleri şunlardır: “eş-Şâmil, ki bu sadece Şâfiîlerin fıkıh sistemleri üzerine sahip oldukları en iyi risalelerden biri değil, aynı zamanda geleneksel içeriği en sahih ve akıl yürütmeleri en

²⁷⁴ M. Kâmil Yaşaroğlu, “İbnü's-Sabbâğ”, *DİA*, C. 21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s. 193; Abdülkerim Özaydın, “Bağdat Nizamiye Medresesi Müderrisi Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ (ö. 477/1084)”, *Tarih Dergisi*, S. 68, İstanbul, 2018, ss. 2-4.

²⁷⁵ Özaydın, “İbnü's-Sabbâğ”, s. 5.

²⁷⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, ss. 218-219; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 164.

²⁷⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 219; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 165.

*kesin olanlardan biridir. Tezkiretü'l- 'Alîm ve't-Tarîku's-sâlîm, el- 'Udde ikisi fıkıh usûlû üzerinedir".*²⁷⁸

İbn Hallikân'a göre; İbnü'n-Neccâr *Zeylû Târîhi Bağdâd'*ında der ki: *"Ebû İshak'ın ölümü üzerine boşalan yere Ebû Sa'd el-Mütevellî getirildi; ancak 476 (1083/1084) yılında görevden alındı ve İbnü's-Sabbâğ yeniden atandı. Görevini 477'ye kadar (1083/1084) sürdürdü ardından tekrar vazife Ebû Sa'd'a verildi, o da vefatına kadar sürdürdü."*²⁷⁹

İbnü's-Sabbâğ, gözlerindeki rahatsızlık nedeniyle ikinci kez Nizâmiye Medresesi'ndeki görevinden alındıktan sonra, görevine iade edilmek için Nizâmülmülk ve Sultan Melikşah ile görüşmek üzere İsfahan'a gitmiş ve burada kendisine ayrı bir medrese inşa edileceği sözü verilmiştir. İsfahan'dan Bağdat'a döndükten sonra üç gün sonra da vefat etmiştir.²⁸⁰

Vefeyâtü'l-a'yân'a göre; Hayatının sonlarına doğru görme yetisini kaybeden İbnü's-Sabbâğ, Bağdat'ta 477 yılı Cemâziyelevvel ayında (Eylül 1084) vefat etmiştir veya başka bir rivayete göre önceki tarihin bir düzeltilmesi olarak aynı sene 15 Şâban Perşembe günü (17 Aralık 1084) vefat etmiştir.²⁸¹

1. 2. 18. Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî

Ünlü bir filozof, gerçekten de Müslümanların sahip olduğu en büyük filozof olan Türk Fârâbî, mantık, müzik ve diğer bilimler üzerine bir dizi eser yazmıştır. Hiçbir Müslüman felsefi bilimlerde onun ulaştığı mertebeye ulaşmamıştır ve İbn Sînâ onun yazılarını inceleyerek ve üslubunu taklit ederek ustalık kazanmıştır. Fârâbî gençliğini doğum yeri olan Fârâb'da geçirmiş ve sonra seyahate çıkmıştır. Çeşitli yolculuklardan sonra Bağdat'ı ziyaret etmiştir. Kente vardığında Türkçe ve başka bazı dilleri iyi biliyor, ancak

²⁷⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, ss. 218-219; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 164.

²⁷⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 219; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 165.

²⁸⁰ Yaşaroğlu, "İbnü's-Sabbâğ", s. 193; Özaydın, "İbnü's-Sabbâğ", ss. 6-7.

²⁸¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 219; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 165.

*Arapça bilmiyordu. Bunun üzerine Arapça öğrenmeye başlayarak ve zihnini felsefi bilimlere adanmıştır.*²⁸²

*Bağdat'a vardığında, o sırada ileri yaşta olan, o şehirde mantık dersleri veren ve çok yüksek bir üne sahip olan ünlü filozof Ebû Bişr Mettâ İbn Yûnus'u (ö. 328/940) bulmuş, her gün kalabalık öğrenci gruplarıyla onun Aristo'yu şerh ettiği derslere katılmış ve Fârâbî o üstadın ağzından yazdığı gözlemlerle 70 cilt doldurmuştur. Bir mantıkçi olarak Ebû Bişr Mettâ İbn Yûnus rakipsizdi ve yazılarında üslup kesinliği, açıklama inceliğiyle parlamıştı. Ek açıklamalarla anlattıklarını basitleştirirdi. Bu sebeple Fârâbî'nin en soyut fikirleri anlaşılır kılma ve onları en basit terimlerle ifade etme konusundaki yetenekleri ancak Ebû Bişr Mettâ İbn Yûnus'un hocalığına atfedilmiştir. Fârâbî onun derslerine katılmış ve her zaman profesörü çevreleyen öğrenci kalabalığı arasında yerini almıştır.*²⁸³

*Bağdat'ta önemli bir süre geçirdikten sonra Harran'a yerleşmiştir. Orada Hristiyan ve yetenekli bir filozof olan Yuhannâ b. Hilân ile tanışmış, ondan mantık sanatının bazı özel uygulamalarını öğrenmiştir. Sonra Bağdat'a dönmüş ve felsefi bilimleri okumuştur. Aristo'nun tüm eserlerine hâkim olarak onun fikirlerini ve kapsamını anlamada büyük bir kolaylık kazanmıştır.*²⁸⁴

Fârâbî, Aristo'dan sonra el-muallimü's-sâni unvanıyla anılan, İslâm dünyasına felsefeyi kazandıran ve en iyi anlayan felsefe âlimlerindendir. Fârâbî 260 (874) senesinde Mâverâünnehir'de tarihî Fârâb vilayetinde, muhtemelen Balasagun²⁸⁵ civarındaki Vesîc adlı küçük bir kalede dünyaya gelmiştir ve Fârâbî nisbesi de buradan gelmektedir. Babasının Vesîc'in askerî kumandanı olduğu rivayet edilir.²⁸⁶

²⁸² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 5, nşr. Abbâs, s. 154; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 307.

²⁸³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 5, nşr. Abbâs, ss. 154-155; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 307.

²⁸⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 5, nşr. Abbâs, s. 155; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 307.

²⁸⁵ Balasagun, Kırgızistan'ın başkenti Bişkek ve Issık gölü arasında, Çu nehri havzasında bulunan şehirdir. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Razan Aykaç, "Kırgızistan Burana'daki (Balasagun) Kültür Varlıklarının Durumu", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 1, 2022, ss. 86-157.

²⁸⁶ Fârâbî, *İhsâ'ül-Ulûm İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Ateş, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1990, ss. 2-3.

Fârâbî, Sâ mânîler döneminde Mâverâünnehir’de ilim ve edebiyat açısından canlı bir çevrede yetişmiştir. İlk eğitimini muhtemelen memleketinde almış, Arapça ve dinî bilgiler öğrenmiştir. Bununla birlikte, Bağdat’a İbnü’s-Serrâc’dan Arapça gramer dersleri aldığı ve karşılığında ona mantık öğrettiği rivayet edilir. Ana dili olan Türkçe’nin yanı sıra, Farsça ve Arapça bildiği muhakkaktır. 70 tane dili bildiğine dair rivayetler ise muhtemelen “çok dil bildiği” anlamına gelen bir ifadenin abartılmasıdır.²⁸⁷

Gençliğinde kadılık veya babası gibi askerlik yaptığı, daha sonra Aristo’nun eserleriyle tanışarak kendini felsefeye adanmış kabul edilebilir bir görüştür. Felsefeye yönelen bir gençte bulunması gerektiğine inandığı dürüstlük, iffet, ilme saygı gibi erdemleri hayatı boyunca sergilemiştir.²⁸⁸

Resmi görevinden ayrıldıktan sonra ilmini artırmak ve büyük üstatlarla görüşmek amacıyla uzun seyahatlere çıkmıştır. Bu seyahatleri sırasında Horasan ve İran’ın Doğu bölgelerinde bulunmuş, ardından Bağdat’a gelmiştir. Bağdat’ta Yuhannâ b. Hîlân’dan Aristo mantığını okumuş, Ebû Bîşr Mettâ b. Yunus ile de muhtemelen meslektaş düzeyinde görüş alışverişinde bulunmuştur. Maddi imkanları kısıtlı olduğundan, geceleri bekçi fenerlerinin ışığında kitap okuduğu rivayet edilir. Daima Türk kıyafetleriyle dolaşmış ve dünya malına önem vermemiştir.²⁸⁹

İbn Hallikân’da Fârâbî hakkında yer alan diğer bilgiler şöyledir: *Rivayet edilir ki, Fârâbî’nin el yazısıyla Aristo’nun ruh üzerine eserinin bir kopyasına şu not düşülmüştür: “Bu kitabı iki yüz kez okudum.” Ayrıca şöyle dediği rivayet edilir: “Filozof Aristo’nun fiziğini 40 kez okudum ve tekrar okumam gerektiğini hissediyorum.” Bu bilim dalında kendisinin mi yoksa Aristo’nun mu daha bilgili olduğu sorulduğunda şöyle cevap verdiği belirtilir: “Eğer onun zamanında yaşasaydım, öğrencilerinin başı olurdum.”*

Ebû’l-Kâsım Saîd İbn Ahmed İbn Abdurrahmân İbn Saîd el-Kurtubî, Tabakâtı’nda veya filozofların sınıflandırılmış listesinde ondan bahseder: “Gerçekten Müslümanların filozofu olan Fârâbî, mantık sanatını Muktedir-

²⁸⁷ Fârâbî, *İhsâ’ül-Ulûm İlimlerin Sayımı*, ss. 3-6.

²⁸⁸ Fârâbî, *İhsâ’ül-Ulûm İlimlerin Sayımı*, ss. 8-9.

²⁸⁹ Fârâbî, *İhsâ’ül-Ulûm İlimlerin Sayımı*, ss. 11-13.

Billâh'ın saltanatında Medînetü's-Selâm'da (Bağdat) ölen Yuhannâ b. Hilân'dan öğrenmiştir. Sonra tüm İslâm ehlini geçmiş ve o bilimdeki gerçek kazanımlarıyla onları geride bırakmıştır. Karanlık noktalarını açıklamış, sırlarını ortaya çıkarmış, anlaşılmasını kolaylaştırmış ve anlaşılması için gereken her şeyi üslup kesinliği ve açıklama inceliğiyle dikkat çeken eserlerde sunmuştur. Onlarda el-Kindî (ö. 252/866 [?]) ve diğerlerinin ihmal ettiği analiz (tahlil) sanatı ve uygun öğretim yöntemleri gibi şeylere dikkat çekmiştir. Bu risalelerde mantığın beş ana ilkesini açık terimlerle aydınlatmış, onları avantajlı bir şekilde kullanma biçimini ve kıyas formlarının her birine uygulandığını belirtmiştir. Bu konudaki yazıları bu nedenle son derece tatmin edici ve en yüksek değere sahiptir. Daha sonra bilimlere saydığı ve her birinin amacını belirttiği asil bir eser yazmış, benzeri daha önce hiç yazılmamış ve plânı başka hiçbir yazar tarafından benimsenmemiş olan bu risale, bilimlerdeki öğrenciler için vazgeçilmez bir rehber olmuştur.”²⁹⁰

Ebü'l-Kâsım Saîd sonra onun bazı eserlerini ve ele aldıkları konuları belirtmeye devam etmiştir. Fârâbî Bağdat'ta bu bilimi edinmek için çalışmaya devam etmiştir ta ki göze çarpan bir mertebeye ulaşana ve tüm çağdaşlarını geçene kadar. Eserlerinin çoğu bu konuyu oluşturur. Sonra Şam'a doğru yola çıkmıştır, ancak orada durmamış, adımlarını Mısır'a çevirmiştir.”²⁹¹

Fârâbî, es-Siyâsetü'l-Medeniyye başlıklı eserinde, ona Bağdat'ta başladığını ve Mısır'da bitirdiğini belirtir. Sonra Şam'a dönerek oraya yerleşmiş ve hüküm süren sultan Seyfûddeve İbn Hamdân tarafından kabul görmüştür. Bir mecmuada okudum ki, Fârâbî, herhangi bir bilim dalındaki kazanımlarıyla ayırt edilen tüm kişilerin birleşme noktası olan Seyfûddeve'nin kabulüne gittiğinde, Türklerin giysisi olan her zamanki kıyafetiyle görünmüştür. Seyfûddeve onu oturmaya davet edince dedi ki: “Oturayım mı, olduğum yere mi, yoksa senin olduğun yere mi?” Seyfûddeve cevapladı: “Olduğun yere” bunun üzerine Fârâbî önünde oturan kişilerin omuzlarının üzerinden atlayarak hükümdarın tahtına ulaştı ve ona o kadar

²⁹⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 5, nşr. Abbâs, ss. 155-156; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, ss. 307-308.

²⁹¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 5, nşr. Abbâs, s. 155; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 308.

yakın oturdu ki onu yerinden etti. Seyfûddeve'nin arkasında duran bazı memlûkleri vardı, onlarla çok az kişinin bildiği özel bir dilde özel iletişim kurmaya alışkındı. Bu vesileyle onlara dedi ki: “Bu şeyh nezakete karşı bir suç işledi; şimdi ona bazı sorular soracağım ve eğer onlara tatmin edici bir şekilde cevap vermezse, onu alay konusu yapın.” Fârâbî hemen aynı dilde cevap verdi: “Bunu düşün, ey emir! Çünkü her eylem sonucuna göre değerlendirilir.” Bu sözler Seyfûddeve'yi hayretle doldurdu: “Nasıl!” dedi, “bu dili biliyorsun?” “Evet” diye cevapladı Fârâbî, “70'ten fazlasını biliyorum.” O andan itibaren hükümdar onun hakkında yüksek bir görüş edindi. Fârâbî sonra topluluktaki âlimlerle tüm farklı bilimler üzerine konuşmaya başladı ve onları susturana ve tüm konuşmayı kendine alana kadar nutuk çekmeye devam etti. Onlar onun gözlemlerini yazmaya başlamışlardı ki Seyfûddeve onları gönderdi ve filozofla yalnız kaldı. “Bir şey yemek ister misin?” dedi. “Hayır.”—“Ya da içmek?”—“Hayır.” “Ya da müzik dinlemek?” “Evet.” Hükümdar sonra enstrümantal müziğin en seçkin icracılarından bazılarının getirilmesini emretti, ancak onlardan hiçbiri Fârâbî “Çalın demeden” enstrümanına dokunamadı. “Bu sanatta bir yeteneğin var mı?” dedi Seyfûddeve. “Var,” diye cevapladı diğeri ve bel kuşağının altından bir kılıf çekerek onu açtı ve bir ud çıkardı. Onu akort ettikten sonra çalmaya başladı ve tüm topluluğu bir kahkaha krizine soktu. Sonra telleri çözdü ve başka bir şekilde akort ettikten sonra tekrar çaldı ve gözlerinden yaşlar akıttı. Üçüncü kez farklı bir akortla takıp çaldı ve kapıcılar dahil hepsini uyuttu, bunun üzerine o fırsattan yararlanarak çekildi ve onları o hâlde bıraktı.²⁹²

Kânun denilen enstrümanın onun icadı olduğu ve onu şimdiki formunda ilk kuranın Fârâbî olduğu belirtilir. Fârâbî yalnız bir hayat sürdü ve asla topluluğa karışmadı, Şam'daki ikameti sırasında zamanının büyük bir kısmını bazı dere kenarlarında veya gölgeli bir bahçede geçirmiştir. Orada eserlerini yazmış ve öğrencilerinin ziyaretlerini kabul etmiştir. Eserlerinin çoğunu tek sayfa üzerine yazmış ve çok azını deftere yazmıştır, bu nedenle neredeyse tüm

²⁹² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 5, nşr. Abbâs, ss. 155-156; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, ss. 308-309.

yapıtları kopuk bölümler ve notlar şeklini almıştır, bazıları sadece parçalar halinde veya bitmemiş olarak mevcuttur.²⁹³

*Dünyevî şeylere hiçbir ehemmiyet vermeyerek bir geçim kaynağı edinmeye veyahut bir meskene sahip olmaya çalışmamıştır. Seyfûddeve ona kamu hazinesinden günlük dört dirhem maaş bağlamıştır. Bu mütevazı meblağ Fârâbî'nin talebini sınırladığı miktardır. Ölüm anına kadar aynı tutumlulukla yaşamaya devam etmiştir. Dımaşk'da 339 (950/951) yılında 80 yaşını aşkın olarak vefat etmiş ve cenaze namazı Seyfûddeve tarafından sarayın dört görevlisi eşliğinde kılınmıştır. Bâbü's-Sagîr denilen kapının dışındaki mezarlığa defnedilmiştir.*²⁹⁴

1. 2. 19. Ebû Ömer ez-Zâhid Muhammed b. Abdilvâhid b. Ebî Hişâm el-Bağdâdî el-Bâverdî

261 (874/875) yılında Bağdat'ta doğan Gulâmu Sa'leb, aslen Horasanlı olup. Çocukluk yılları ve ilk eğitimine dair detaylı bilgi bulunmayan Gulâmu Sa'leb, tahsil hayatına Bağdat'ta başlamış, gençlik yıllarından itibaren asıl mesleği olan nakkâşlığı terk ederek kendini tamamen ilim yoluna vakfetmiştir.²⁹⁵

Bağdat'ta başladığı eğitim hayatında, Kûfeli Sa'leb ve Basralı Müberred (ö. 286/900) gibi dönemin önde gelen dil âlimlerinden ders almıştır. Bir süre devlet adamlarının çocuklarına hocalık yapmış, aralarında Ebû Ali el-Hâtimî (ö. 388/998) ve İbn Hâleveyh (ö. 370/980) gibi isimlerin de bulunduğu pek çok kişiye, özellikle hocası Sa'leb'in eserlerini okutmuştur.²⁹⁶

İbn Hallikân da şu mâlûmatı verir: “*Gulâmu Sa'leb olarak adlandırılan Ebû Ömer Muhammed İbn Abdülvâhid İbn Ebî Hâşim el-Bâverdî, ayrıca riyâzetli*²⁹⁷ yaşamı nedeniyle ez-Zâhid adını da aldı ve filologların en

²⁹³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 5, nşr. Abbâs, s. 156; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, ss. 309-310.

²⁹⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 5, nşr. Abbâs, s. 156; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 310.

²⁹⁵ Hüseyin Abdülhâdî Muhammed, “Gulâmu Sa'leb”, *DİA*, C. 14, İstanbul: TDV Yayınları, s.188.

²⁹⁶ Muhammed, “Gulâmu Sa'leb”, s. 188.

²⁹⁷ Riyâzet kelimesi tasavvuf terimi olarak nefsi eğitmek için onu birtakım tabii ve meşrû arzularından mahrum etmeyi ifade eder. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, “Riyâzet”, *DİA*, C. 35, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, s. 143-145.

seçkinleri ve en bilgilileri arasında yer almıştır. Uzun bir süre Ebû'l-Abbâs Sa'leb'in (ö. 291/904) gayretli bir öğrencisi olmuştur ve lakabını da bu duruma borçludur.

Sa'leb'in hocılığı altında büyük bir bilgi birikimi edinmiş, onun eseri olan el-Fasîh üzerine iki risale kaleme almıştır. İlki, düzeltmeler içeren küçük bir cilt ve Fevtü'l-Fasîh başlıklı, ikincisi yine bir cilt oluşturan bir şerh. Diğer eserleri Kitâbü'l-Yevâkît, Kitâbü'l-Cürçânî, Kitâbü'l-Mûdîh, Kitâbü's-Sâ'ât, Kitâbü Yevm ve Leyle, Kitâbü'l-Müstahsen, Kitâbü'l-Aşerât, Kitâbü'n-Neşvera, Kitâbü'l-Büyû', şairlerin isimlerinin anlamı üzerine bir risale, Arap kabileleri üzerine bir eser olan Kitâbü'l-Mektûn ve'l-Mektûm, Kitâbü't-Tüffâha, Kitâbü'l-Medâhil, Îlâlü'l-Medâhil, Kitâbü'n-Nevâdir, Kitâbü Feyti'l-'Ayn, Kitâbü Feyti'l-Cemhere'dir".²⁹⁸

"Bu filolog hakkında birçok ilginç anekdot anlatılır. Öğrencilerine ilettiği bilgiler daha sonra Ebû'l-Hasan Muhammed İbn Zerkûye, Ebû Ali İbn Şâzân ve diğerleri tarafından aktarılmıştır. 261 (874/875) yılında doğmuştur ve Bağdat'ta 13 Zilkade 345 Pazar günü (16 Şubat 957) veya 344 (956) yılında vefat etmiştir. Ertesi gün Ma'rûf-i Kerhî'nin²⁹⁹ türbesinin yanında bulunan ve ondan sadece yolla ayrılan suffeye defnedilmiştir".³⁰⁰

Gulâmu Sa'leb'in çalışmaya olan bağlılığı ve bilgi edinme gayreti, servet kazanma yollarını kullanmasını engellemiş ve onu sürekli bir yoksulluk durumunda tutmuştur. Öğrencilerine ilettiği bilgilerin ve ezbere bildiği parçaların miktarı o kadar fazlaydı ki, devrin âlimleri onun yanlış anlatımlarda bulunduğunu söyleyerek tenkit ettiler...Ancak nihayetinde yetkin üstatlar tarafından doğru ve güvenilir bir hadisçi olarak kabul edilmiştir. Öğrettiği eserlerin ve parçaların büyük bir kısmı, bir kitaba başvurmadan hafızasından onun tarafından söylemiş ve bu şekilde bilinir hâle getirdiği dil

²⁹⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 330; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, ss. 43-44.

²⁹⁹ Ma'rûf-i Kerhî, Aslen Hristiyan bir aileden gelen ve İmam Ali b. Mûsâ er-Rıza (ö. 203/818) aracılığıyla İslâm'a girmiş, III. (IX.) asırda tasavvufun gelişiminde büyük pay sahibi olmuş önemli bir şahsiyettir. Ma'rûf-i Kerhî'nin Bağdat'taki türbesi günümüzde de ziyaret edilmektedir. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Suphi Furat, "Ma'rûf el-Kerhî", *İslâm Medeniyeti Aylık Mecmua*, 1968, S. 13, ss. 14-17.

³⁰⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 333; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 47.

bilimi malzemesinin otuz bin yaprak kâğıt doldurduğu söylenmiştir. Bu bolluk onu yalancılıkla itham edilmeye maruz bırakmıştır.³⁰¹

1. 2. 20. Ebû Sa'd Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Me'mûn b. Alî el-Mütevellî en-Nîsâbü'rî

*Ebû Sa'd el-Mütevellî'nin gerçek adı Me'mûn'dur, Ali'nin oğlu veya İbrâhim denir ve lakabı el-Mütevellî'dir, Şâfiî mezhebinden bir âlim olup Nîşâbur'un yerlisidir. Büyük ilmine derin bir takva ruhu eşlik ediyordu, davranışının doğruluğu, hukukî meseleleri araştırırken gösterdiği titizlik takdir edilirdi. Kelam, fıkıh ve hilâfiyatta en üst düzeyde yetenekler sergilemiştir. Şeyh Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin ölümü üzerine Bağdat'taki Nizâmîye Medresesi'ne müderris olarak atanmıştır. Ancak 476 (1084) yılının sonlarına doğru yerine eş-Şâmil'in yazarı Ebû Nasr İbnü's-Sabbâğ geçmiş, böylece o makamı ikinci kez doldurmuştur. Ancak ertesi yıl tekrar görevden alınmış, Ebû Sa'd el-Mütevellî tekrar görevine getirilmiş ve ölümüne kadar vazifesini sürdürmüştür.*³⁰²

“Şerefü'l-eimme” ile “Sâhibü't-tetimme” gibi lakaplarla da tanınan bu Şâfiî âlimi, 426 (1035) veya 427 (1036) yılında Nîşâbur'da dünyaya gelmiştir. Şöhretine karşın hayatıyla ilgili detaylı bilgi kaynaklarda kısıtlıdır. Fıkıh eğitimini Ebû'l-Kâsım el-Fûrânî (ö. 461/1069) Ebû Ali el-Merverrûzî (ö. 462/1069) ve Ebû Sehl Ahmed b. Ali gibi Şâfiî müctehidlerinden almıştır. Abdülkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), İsmâil b. Abdurrahman es-Sâbûnî (ö. 449/1057) ve Ebû'l-Hüseyin Nasr b. Abdülazîz el-Fârisî'den (ö. 461/1069) hadis rivayet etmiş olması, bu kişilerden ders aldığı ihtimalini güçlendirmektedir. Muhtemelen İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ile aynı hocalardan ders alarak dönem arkadaşı olmuştur.³⁰³

Vefeyâtü'l-a'yân'da yer alan nakil ve rivayetlere göre: “Ebû Abdullah Muhammed İbn Abdülmelik el-Hemedânî tarafından, Ebû İshak eş-Şîrâzî için yazılan Tabakât veya Zeyli'nde, Hemedânî, Ahmed İbn Seleme el-Muhtesib'in

³⁰¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, ss. 331-332; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, ss. 44-45.

³⁰² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 133; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 90.

³⁰³ Metin Yurdağür, “Abdurrahman b. Me'mûn”, *DİA*, C. 32, İstanbul: TDV Yayınları, s.220.

ona şöyle anlattığını söyler: “Ebû İshak eş-Şîrâzî’nin ölümü üzerine Ebû Sa’d el-Mütevellî müderris olarak yerine geçtiğinde, fakihler onun eski hocalarının yerine oturmasını onaylamadılar ve selefinin saygı işareti olarak daha aşağıda oturmasını istediler. Konu hakkındaki hisleri Ebû Sa’d el-Mütevellî fark etti ve onlara dedi ki: ‘Bilin ki, hayatım boyunca sadece iki olay bana mutluluk verdi. Birincisi, Oxus’un ötesinden gelip Serahs’a çok kullanılmış ve ilim ehlinin giydiği türden olmayan giysilerle girdim. Sonra Ebû’l-Hâris İbn Ebî’l-Fadl es-Serahsî tarafından düzenlenen konferansa gittim ve öğrencilerinin arkasına oturdum, bir meseleyi tartışırken ben de üzerine konuştum ve itirazlarda bulundum. Tekrar konuşma sırası bana geldiğinde, Ebû’l-Hâris öne gelmemi söyledi ve itaat ettim. Sıram geldiğinde tekrar konuştum ve bana daha yaklaşmamı söyledi, ta ki sonunda beni çağırıp yanına oturtana kadar, sonra benimle ayağa kalktı ve beni öğrencilerinin arasına kabul etti. Bu vesileyle sevinçle dolmuştum. Beni mutlu eden ikinci durum ise şeyhimiz Ebû İshak’ın yerine geçmeye layık görülmekti, ki bu şimdiye kadar umabileceğim en büyük zevk ve lütuftur”.³⁰⁴

“Birçok seçkin fakih eğitimlerini onun yanında tamamlamıştır. Kendisi fıkıhı Merv’de Ebû’l-Kâsım Abdurrahmân el-Fûrânî’nin (ö. 461/1069) yanında, Merv er-Rûz’da Kâdî Hüseyin’in (ö. 462/1069) yanında ve Buhara’da Ebû Sehl Ahmed İbn Ali el-Ebîverdî’nin yanında okumuştur. Ayrıca hadis öğrendi ve hocası el-Fûrânî’nin risalesi el-İbâne’nin tamamlanmasını amaçlayan Tetimmetü’l-İbâne başlıklı bir fıkıh eseri kaleme almıştır. Ancak bitirmeye ömrü yetmemiş, sadece hudûd bölümüne kadar gitmiştir, daha sonra bazı âlimlerin ortak çalışmalarıyla tamamlanmıştır. Ancak, o risaleye en nadir rastlanan hukukî soruları ve başka hiçbir kitapta neredeyse bulunamayan olağanüstü vakaları toplayan asıl yazarın plânını takip etmediler veya amacına ulaşmadılar”.³⁰⁵

“Mütevellî ayrıca mirasın bölünmesi üzerine kısa ama çok öğretici bir risale yazdı ve soruların tartışılabilmesi farklı şekillerin göstergesini içeren

³⁰⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, nşr. Abbâs, ss. 133-134; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, ss. 90-91.

³⁰⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 134; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 91.

bir hilâfiyat sistemi hazırladı. Eserlerinden bir diğeri Müslüman inanç esasları üzerine kısa bir risaledir. Tüm yazıları son derece öğreticidir. Nîşâbur'da 426 (1034/1035) doğdu, bazıları 427 (1035/1036) der; Bağdat'ta 18 Şevval 478 Cuma arifesinde (6 Şubat 1086) vefat etti ve Ebrez Kapısı'ndaki mezarlığa defnedildi".³⁰⁶

1. 2. 21. Ebû Ya'lâ Nizâmüddîn eş-Şerîf Muhammed b. Muhammed b. Sâlih el-Hâşimî el-Bağdâdî

Hicrî 414 (1033) yılında Bağdat'ta dünyaya gelen, bazı rivayetlere göre ise Azerbaycan'da doğup Bağdat'ta yetişen İbnü'l-Hebbâriyye, köklü bir aileye mensuptur. Nitekim ilk Abbâsî halifesi Seffâh'ın yeğeni Emîr İsâ b. Mûsâ'nın soyundan gelmesi ona Şerîf, Hâşimî ve Abbâsî gibi saygın lakap ve nisbeleri kazandırmıştır. Annesine atfen İbnü'l-Hebbâriyye künyesiyle tanınmıştır.³⁰⁷ İbn Hallikân da onun Bağdatlı olup büyük yetenek ve üne sahip olduğunu, aslında iyi niyetli olmasına rağmen, kötü bir dili olduğunu hicve öylesine meyilli olup neredeyse tek bir kişiyi hicvetmeden durmadığını belirtmiştir.³⁰⁸ Ayrıca şöyle eklemiştir: "İmâdüddin el-İsfahânî Harîdetü'l-kasr'da ondan bahseder ve der ki: "Nizâmülmülk'ün şairlerinden biriydi ve hicivleri mizahi ve müstehcendi. Sanki İbn Haccâc ile aynı kalıptan çıkmış gibi, aynı yolda yürümüş ve edepsizlikte onu geçmiştir, ancak edebe saygı göstererek yazdıkları eserleri ise son derece güzeldir. "Sultan Alp Arslan ve oğlu Melikşah'ın veziri Nizâmülmülk'ün hizmetine bağlı olarak, onun tarafından büyük nezaket ve iyilikle muamele görmüştür. Nizâmülmülk ile Tâcülmülk (ö. 486/1093) arasında, yüksek makamdaki adamlarda sıkça olduğu gibi, bir nefret ve kıskançlık ruhu ortaya çıkınca, Tâcülmülk, İbnü'l-Hebbâriyye'ye (ö. 509/1115) Nizâmülmülk üzerine bir hiciv yazmasını söylemiş ve şairin buna rıza göstermesi durumunda ondan lütfunu ve bolca mükafatını esirgemeyeceğini vaat etmiştir. İbnü'l-Hebbâriyye ise 'Ama nasıl!

³⁰⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 134; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 91.

³⁰⁷ İnci Koçak, "İbnü'l-Hebbâriyye", *DİA*, C. 21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s. 81.

³⁰⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 453; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 150.

evimde gördüğüm her şeyi lütfuna borçlu olduğum bir adama saldırayabilirim?’
deyince Tâcülmülk ‘Uymanızda ısrar ediyorum’ dedi ve şair şunları yazdı.³⁰⁹

“İbn İshâk’ın hüküm sürmesine ve kaderin ona yardım etmesine
şaşmayın, refah onun için saf, Ebû’l-Ganâim için bulanık akar. Talih, su
çekme dolabı gibidir, ancak öküzlerle döndürülebilir.”³¹⁰

Bu beyitler Tûslu olan Nizâmülmülk’e iletildiğinde, sadece yaygın bir
atasözüne bir gönderme içerdiğini belirtti: “Tûs halkı öküzdür ve şairi
cezalandırmaktan kaçınmakla kalmadı, aynı zamanda davranışını görmezden
geldi ve ona her zamankinden daha büyük bir nezaketle davrandı.” Bu,
Nizâmülmülk’ün asil davranışının ve aşırı hoşgörüsünün bir örneği olarak
zikredilir. Bu vezir tarafından kendisine gösterilen olağanüstü lütuf
derecesine rağmen, İbnü’l-Hebbâriyye hâmisinin hizmetkârlarının ve
tarafdarlarının kötülüğünden çok çekmiştir. Onların küstahlığı sonunda o
kadar aşırı hale geldi ki Nizâmülmülk’e şu mısraları yazdı.³¹¹

“Bu çağın insanları senden nefret ettiğinde Nizâmü’l-Hadrateyn er-
Rızâ’ya sığın. Değersiz insanlar seni alt ettiğinde gözlerini acıtan tozdan
onun görünüşü temizlesin. Onun hizmetkarlarının vahşi huylarına katlan, her
gülün dikenini olmalı.”³¹²

İmâdüddîn el-İsfahânî, Harîdetü’l-kasr’da, şairin bu beyitlerle oğlunu
Nakîbü’n-Nukabâ Ali İbn Tırâd ez-Zeynebî’ye (ö. 491/1098) gönderdiğini
söyler: “Yüzüm lütuf istemek için çok mütevazı ve imkânlarım daha da
mütevazı. Gerçek liyakatlerim ancak hafif ve bana kazandırdıkları gelirler
daha da hafif.”³¹³

İbn Hallikân onun mizahî şiirlerine şöyle bir örnek vermiştir:

³⁰⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 453; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, İng. çev. Slane, ss. 150-151.

³¹⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 454; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 151.

³¹¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 454; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 151.

³¹² İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 454; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 151.

³¹³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 454; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 151.

“Ebû Saîd bir yıl boyunca şaraptan uzak durduğumu fark edince dedi ki: Seni hangi şeyhin dönüştürdüğünü söyle? Ben de şöyle cevap verdim: O şeyh yoksulluktu”.³¹⁴

İbnü'l-Hebbâriyye'nin şiiri güzelliklerle doludur; Kelîle ve Dimne adlı eseri manzum hale getirip Netâicü'l-Fitne başlığı altında verdi...Eserleri çok sayıdadır ve dîvânları üç ila dört cilt oluşturur. En özgün manzum eserlerinden biri, Kelîle ve Dimne plânına göre hazırlanmış ve es-Sâdıh ve'l-Bâğim başlıklı bir eserdir. Recez ölçüsünde 2.000 beyit içeren bu kitabın yazılması 10 yıl sürmüştür. Oğluyla birlikte Hille efendisi Emîr Ebû'l-Hasan Sadaka İbn Mansûr İbn Dübeys el-Esedî'ye (ö. 501/1118) gönderdiği eseri şu mısralarla sona erer:

“İşte zekayı şaşırtan güzel bir kitap üzerine 10 yıl harcadım, adını ilk duyduğum zamandan beri senin hatırına yazdım, hepsi anlamlar dolu beyitlerinin sayısı 2.000'dir. Eğer herhangi bir şair, nazım veya nesir yazarı Nuh'un ki kadar uzun bir ömrü içindekiler gibi tek bir beyit yazmaya harcasa, görevi başaramazdı, çünkü herkes beyit yapamaz. Onu oğlumla, daha doğrusu kalbimin kanı ve ciğerimle gönderiyorum. Çünkü benim görüşüme göre sen her lütfa layıksın. Nezaketine güvenerek sana doğru acele ediyor, büyük yorgunluklara ve uzun bir yolculuğa katlanıyor. Eğer izin verilseydi, kendim hızla giderdim ve gecikmezdim, çünkü onur ve şan yalnızca senin mirasıdır.”³¹⁵ Sadaka b. Mansûr eseri karşılığında ona bol bir mükafat vermiştir. İmâdüddîn el-İsfahânî'nin Harîdesi'nde, İbnü'l-Hebbâriyye'nin hayatının son günlerini bir süre İsfahan'da geçirdikten sonra Kirman'da 504 (1110/1111) yılında vefat ettiği zikredilirken Sem'ânî 490 yılından sonra (1096-1097) öldüğünü söyler.³¹⁶

³¹⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 455; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 152.

³¹⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 455-457; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, ss. 152-153.

³¹⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 457; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 153.

1. 2. 22. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. Süreyc el-Bağdâdî

Şâfiî mezhebi âlimi Ebü'l-Abbâs Ahmed İbn Ömer İbn Süreyc'den Ebû İshak eş-Şîrâzî Tabakât'ında şu sözlerle bahseder: “Büyük Şâfiî âlimlerinden ve Müslüman imamlardan biriydi ve Parlak Ateş (eş-Şihâb el-Muzî) olarak adlandırılmıştır. Şîraz'da kadılık makamını yürüttü ve yetenek bakımından eş-Şâfiî'nin tüm öğrencilerini, hatta el-Müzenî'nin (ö. 264/878)³¹⁷ kendisini bile geçmiştir. Eserlerinin kataloğu 400 madde içerir, Şâfiî mezhebinin aktif bir savunucusudur ve muhaliflerini bertaraf etmiştir. Ayrıca Muhammed İbn el-Hasan el-Haneî'nin (ö. 189/805) eserleri üzerine gözlemler yazmıştır.³¹⁸

İbn Süreyc, Bağdat'ta dünyaya gelmiş olup, Fars kökenlidir ve dedesine nisbetle anılır. Doğum tarihi kesin olmamakla birlikte, kaynaklarda genellikle elli yedi yıl yaşadığı belirtildiğinden 249 (863) yılında doğduğu kabul edilir. Küçük yaşlardan itibaren hadis öğrenimine yönelmiş, pek çok âlimden ders almıştır. Şîraz, Taberistan ve Bağdat gibi merkezlerde dersler vererek Şâfiî mezhebinin önde gelen birçok âlimini yetiştirmiştir. Gençliğinde Bağdat kadısına kâtiplik yapmış, bir dönem Şîraz'da kadılık görevinde bulunmuştur.³¹⁹

Şâfiî mezhebinin Irak'taki üstadı kabul edilen İbn Süreyc, Şâfiî mezhebinin gelişimine, mezhep görüşlerini açıklayarak, özetleyerek ve yeni fikhî sorunlara çözümler üreterek büyük katkı sağlamış, aynı zamanda yetiştirdiği öğrencilerle mezhebin yayılmasında kilit rol oynamıştır. Kelâm ilminde de yetkin kabul edilen İbn Süreyc, Mu'tezile kelâmcılarıyla tartışmalara girmiş ve eserlerine eleştiriler yazmıştır. Tasavvufla da

³¹⁷ Müzenî, İmam Şâfiî'nin Mısır'daki en yakın ve önde gelen talebelerinden biridir ve Şâfiî mezhebinin yayılmasında merkezi bir rol oynamıştır. En meşhur eseri, Şâfiî'nin görüşlerini derlediği *el-Muhtasar*'dır. Bu kitap, üzerine Mâverdî'nin *el-Hâvi'l-kebîr* gibi çok sayıda şerh yazılarak mezhebin temel kaynaklarından biri haline gelmiştir. Müzenî, aynı zamanda körü körüne bağlanmaya karşı duruşu ve yer yer hocasına muhalefet ettiği kendi icthadlarıyla da tanınır; bu durum onun mezhep içindeki konumunu tartışmalı kılmıştır. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şükrü Özen, “Müzenî”, *DİA*, C. 32, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, ss. 246-250.

³¹⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 66; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 46.

³¹⁹ Mehmet Aziz Yaşar, “Erken Dönem Şâfiî Fakihlerinden İbn Süreyc ve Sayrafi'nin İhtilaf Ettikleri Usûl Meseleleri ve Bu İhtilafın Mezhepteki İzdüşümleri”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C. 11, S. 1, 2019, ss. 200-201; Ramazan Aydemir, “İbn Süreyc'in Hayatı, İlmî Kişiliği ve Şâfiî Mezhebindeki Yeri”, *Çukurova İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 24, S. 2, 2024, ss. 145-155.

ilgilenmiş, Cüneyd-i Bağdâdî'nin (ö. 297/909) sohbetlerine katılmış ve sûfilere karşı olumlu bir tavır sergilemiştir.³²⁰

*Şeyh Ebû Hâmid el-İsferâyînî onun hakkında dedi ki: “Fıkhın açık noktaları konusundaki bilgimizde Ebû'l-Abbâs ile aynı seviyedeyiz, ancak o bilimin inceliklerinde bizi geçer. Fıkıhı Ebû'l-Kâsım el-Enmâtî'nin (ö. 288/901) yanında okudu ve kendi öğrencilerinden bazıları Müslümanlar arasında önde gelen âlimler oldu: onun aracılığıyla eş-Şâfî'nin öğretileri birçok ülkeye yayıldı.”*³²¹

*Yaşadığı çağ hakkında konuşurken ona denildi ki: “Allah, Hicret'ten sonraki ilk yüzyılın başında Ömer b. Abdülazîz'i (99-101/717-720) ortaya çıkardı ki sünneti izhar etsin ve bid'ati yok etsin, sonra Allah lütfuyla sonraki yüzyılın başında imam eş-Şâfî'yi yerleştirdi ki sünneti izhar etsin ve bid'ati gizlenmeye zorlasın, Allah lütfedip sonraki yüzyılın başında seni bahşetti ki sünneti güçlendiresin ve bid'ati zayıflatasın.”*³²²

*“Diğer yeteneklerinin yanı sıra İbn Süreyc iyi şiir yazma yeteneğine de sahiptir. Bağdat'ta 25 Cemâziyelevvel 306 (3 Kasım 918) yılında vefat etmiştir. 25 Rebûülevvel (5 Eylül Pazartesi) olarak da rivayet edenler bulunur. Dicle'nin Batı yakasında, Kerh yakınlarındaki Sûkaykat Gâlib'deki evinin avlusuna defnedilmiştir”. Hatta İbn Hallikân yaşadığı dönemde mezarının hâlâ belirgin olup müritler tarafından ziyaret edildiğini yakınında başka hiçbir yapı veya mezar kalmadığı hâlde İbn Süreyc'in kabrinin orada tek başına durduğunu zikretmiştir.*³²³

³²⁰ Yaşar, “İbn Süreyc ve Sayrafi'nin İhtilaf Ettikleri Usûl Meseleleri”, ss. 200-201; Aydemir, “İbn Süreyc'in Hayatı”, ss. 145-155.

³²¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 66; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 46.

³²² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 66; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 46-47.

³²³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, ss. 66-67; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 47.

1. 2. 23. Ebû'l-Alâ' Ahmed b. Abdillâh b. Süleymân el-Maarri

Meşhur bir filolog ve şairdir, edebiyatın muhtelif sahalarında derinlemesine bilgi sahibidir. Dilbilgisi ve dilbilimini Maarra'da³²⁴ babasının yanında ve Halep'te Muhammed İbn Abdullah İbn Sa'd'ın yanında okumuştur. Sayısız eseri iyi bilinir ve risaleleri dikkatlice korunmuştur. Onun tarafından aruzun alışılmış kurallarının gerektirdiğinden daha katı bir ilkeye göre yazılan, Lüzmû mâ lâ yelzem³²⁵, çok sayıda olup ve yaklaşık beş kitaptan oluşmuştur. Ayrıca Saktü'z-Zend'i kendi şerhiyle birlikte yazmıştır ve ona Dav'ü's-Sakt adını vermiştir. Ayrıca el-Eyk ve'l-Gusûn adlı ve genellikle el-Hemze ve'r-Ridf başlığıyla bilinen, yaklaşık 100 bölümden oluşan bir edebiyat kitabı da yazmıştır.³²⁶

Ebû'l-Alâ' çağın en bilgili adamıydı ve diğer öğrencileri arasında Ebû'l-Kâsım Ali et-Tenûhî ve hatip Ebû Zekeriyâ et-Tebrizî vardı. Maarra'da 27 Rebûlevvel 363 Cuma günü gün batımına doğru (26 Aralık 973) doğmuştur. 367 (977/978) yılının başlarına doğru çiçek hastalığından görme yetisini kaybetmiş, sağ gözünü beyaz bir zar kaplamış, sol gözü ise tamamen kaybolmuştur.³²⁷

Bununla ilgili olarak, Hâfız es-Silafî şu mâlûmatı verir: “Ebû Muhammed Abdullah İbn el-Velîd İbn Âzib el-İyâdî tarafından bana bildirildi ki, amcasıyla birlikte keçe bir kilim üzerinde oturan Ebû'l-Alâ'yı ziyarette gitmiş ve onun yaşlı bir adam olduğunu görmüş. ‘Bana dua etti ve başımı okşadı, çünkü o zaman bir çocuktum. Gözlerinden biri başından fırlamış diğeri ise derinlemesine batmış gibiydi. Yüzü çiçek bozuğuydu, bedeni zayıftı.’ Ebû'l-Alâ', el-Mütenebbi'nin şiirleri üzerine bir şerh olan el-Lâmi'u'l-

³²⁴ Maarra, Maaretünnu'mân olarak da anılan şehir Suriye'nin kuzeybatısında yer almaktadır. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Battûta, *Seyahatnâme*, C. 1, çev. A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004. ss. 102-103.

³²⁵ *Lüzûm-ı mâ lâ yelzem*, sözlükte “gerekmeyen gerekliliği” anlamına gelen ve yazarın kafiye, gerekenden daha fazla harf ve harekeyi benzeştirerek zorlaştırdığı bir edebî sanattır. Bu terim, sanatı baştan sona dîvânında uygulayan Ebû'l-Alâ el-Maarri'nin *Lüzûmü mâ lâ yelzem* adlı eseriyle yaygınlık kazanmıştır. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muhittin Eliaçık, “Belâgat Kitaplarında ‘Lüzûmü Mâ-lâ-Yelzem’in Tarif ve Tasnifi”, *International Journal of Languages' Education and Teaching*, C. 3, S. 3, 2015, ss. 421-428.

³²⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 113; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 95-96.

³²⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 113; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 96.

*‘Azî’i bitirdiğinde, topluluktan biri ona mezkûr şairin bazı tasvirî pasajlarını okumuş, bunun üzerine Ebû’l-Alâ’: “İnsan el-Mütenebbi’nin şu beyti söylediğinde geleceğe bakıp beni gördüğünü düşünür. Ben o kişiyim ki ilmimi kör görür, sözüm sağırı işittir!”*³²⁸

Körlüğü zayıf fizikî yapısıyla da birleşerek hayatı boyunca bir aşağılık kompleksi yaşamasına ve karamsar bir dünya görüşü geliştirmesine neden olmuştur. 14 yaşına geldiğinde babasını kaybetmesi, yaşadığı sıkıntıları daha da artırmıştır. Ancak, bu zorluklara rağmen küçük yaşta ilim tahsiline başlamıştır. Babasının vefatından sonra Halep, Antakya ve Şam gibi şehirlere seyahat ederek dil, edebiyat ve hadis dersleri almıştır. 35 yaşında, dönemin ilim ve medeniyet merkezi olan Bağdat’a gitmiştir. Burada felsefeyle, özellikle de Hint ve Yunan düşüncesiyle daha yakından tanışmış ve dönemin önde gelen âlimleriyle fikir alışverişinde bulunmuştur. Annesinin ölüm haberini Bağdat’tayken alması, hayatında bir dönüm noktası olmuştur. Bu haber üzerine memleketine dönerek hayatının sonuna kadar sürecek olan bir inziva dönemine girmiştir. Bu dönemde de evini bir ilim meclisine çevirerek talebe yetiştirmeye ve eserlerinin çoğunu kaleme almaya devam etmiştir.³²⁹

Ebû’l-Alâ’nın kişisel felsefesi derin bir kötümserlik üzerine kuruluydu. Kendi doğumunu “*babasının işlediği bir cinayet*” olarak görmüş ve bu düşünceyle evlenip çocuk sahibi olmamıştır. Hayvanlara duyduğu merhametten ötürü et, süt ve yumurta gibi hayvansal ürünleri tüketmediği bilinmektedir. Bu yaşam tarzı, bazıları tarafından Hint dinlerinden etkilendiği şeklinde yorumlanmıştır.³³⁰

Dinî görüşleri ise oldukça karmaşık ve çelişkilidir. Akı ve vicdanı en üstün rehber olarak gören rasyonalist bir tutuma sahiptir. Eserlerinde bir yandan derin bir imanı yansıtan şiirler bulunurken, diğer yandan dinî dogmaları, peygamberleri ve yöneticileri sert bir dille eleştiren ifadeler yer

³²⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 1, nşr. Abbâs, ss. 113-114; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 96.

³²⁹ Mustafa Kırkız, “Şair Ebu’l-Alâ el-Ma’arri, Hayatı, Eserleri ve Edebiyat Anlayışı”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 16, S. 1, 2011, ss. 159-160; Ali Kürşat Turgut, Feyza Nur Çınar, “Ebu’l-Alâ el-Maarrî ve Risâletü’l-Gufrân’ı Çerçevesinde Bazı Felsefî Görüşleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 43, 2019, ss. 25-26.

³³⁰ Kırkız, “Şair Ebu’l-Alâ el-Ma’arri”, ss. 164-167; Turgut, Çınar, “Ebu’l-Alâ el-Maarrî”, s. 26.

vermesi, zındıklıkla itham edilmesine yol açmıştır. Bununla birlikte, bazı şiirlerinde günahlarından ötürü Allah'a yakararak tövbe ettiği de görülmüştür.³³¹

*Ebû Temmâm'ın (ö. 231/846) şiirlerinin şerhli bir özetini yapmış ve ona Zikra Habîb; el-Buhtürî'nin (ö. 284/897) şiirlerinden 'Abesü'l-Velîd ve el-Mütenebbî'ninkilerden (ö. 354/965) Mu'cizü Ahmed başlığıyla eserler telif etmiştir. Bu üç eserde şiirlerde bulunan müphem kelimeleri ve göndermeleri açıklamış ve başkalarından veya daha sonraki şairlerin onlardan esinlendiği fikirleri belirtmiştir. Ayrıca yazılarının bazı pasajlarını eleştirerek ve zaman zaman hatalarını işaret ederek kendisini onların savunucusu ilan etmiştir. 398 (1007/1008) yılında Bağdat'a gitmiş ve 399'da (1008/1009) ikinci kez gittiğinde orada bir yıl yedi ay kalmıştır; bundan sonra Maarra'ya dönmüş ve kendini evine kapatarak eserler kaleme almıştır. O zamanlar birçok kişi derslerine katılmış, her bölgeden öğrenciler ona gelmiş; âlimler, vezirler ve nüfuzlu kişiler onun müridi olmuştur. İnzivasına ve görme yetisinin kaybına atıfta bulunarak kendine çift mahpus esir demiştir. 45 yıl boyunca, herhangi bir hayvanın ölümüne neden olmaktan kaçınmak için et yemeyi reddetmiş, dinî sebeplerle de etten uzak durmuştur. Çünkü hayvanı öldürürken acı verilir ve hiçbir canlıya zarar verilmemesi gerektiğini kesin bir ilke olarak kabul etmiştir.*³³²

11 yaşında beyitler yazmaya başlayan Ebû'l-Alâ', 3 Rebûlevvel Cuma günü (10 Mayıs 1057) veya kimilerine göre 13 Rebûlevvel 449 (20 Mayıs 1057) vefat etmiş ve vasiyetinde şu beytin mezarına yazılmasını emrettiği söylenmiştir:

*"Bunu babamın hatasına borçluyum, kimseye benimkine benzer bir hata yapmadı."*³³³

³³¹ Kırkız, "Şair Ebu'l-Alâ el-Ma'arri", ss. 170-172; Turgut, Çınar, "Ebu'l-Alâ el-Maarri", ss. 26-29.

³³² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 114; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 95-96.

³³³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, ss. 114-115; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 96.

Hastalığı üç gün sürdü ve dördüncü gün yeğenlerinden başka kimse yanında olmadan ölmüştür. Üçüncü gün onlara ne söyleyeceğini yazmalarını söyledi ve onlar bu amaçla kâğıt ve kalem aldılar, ancak onlara tamamen yanlış gözlemler dikte etmiştir. Bunun üzerine Kâdî Ebû Muhammed Abdullah et-Tenûhî dedi ki: “Allah kederinizi hafifletsin! Şeyh zaten ölmüş!” Ertesi gün Ebû'l-Alâ' vefat etti ve öğrencisi Ebû'l-Hasan Ali İbn Hammâm ölümüne şu mısralarla ağlamıştır:

“Dinî duygulardan dolayı asla gözyaşı döktürmesen de şimdi gözlerimizi kanlı yaşlar dökmeye zorluyorsun! Etrafa (misk kokusu gibi) yayılan üñ saldın. Hacılar senin meziyetin üzerine konuşarak geceyi geçirmek istediklerinde, ihram giyenin kefareti olarak bir ceza ödediğini görüyorum!... Mezarı ailesine ait bir evin avlusundadır, bu avluya küçük eski bir kapıdan girilir, ihmal ve bakımsızlıktan dolayı tamamı son derece kötü durumdadır, çünkü aile ona en ufak bir dikkat göstermez”.³³⁴

1. 2. 24. Ebû'l-Fazl Muhammed b. Nâsır (Tekin) b. Muhammed el-Fârisî es-Selâmî el-Bağdâdî

İbn Hallikân'a göre; Bağdatlı ve genellikle es-Selâmî soyadıyla bilinen İbn Nâsır, donanımlı bir âlimdi ve o dönemde Bağdat'ın en seçkin hâfızıydı. doğumu 15 Şaban 467 Cumartesi arifesinde (5 Nisan 1075) gerçekleşmiştir. Ebû Zekerîyyâ et-Tebrîzî'nin yanında dil bilimi okuyarak büyük edebî kazanımlar elde etmiştir. Kitaplardan yaptığı kopyalar çok doğruydı ve öğretici gözlemler arayışında yorulmak bilmezdi ve bunları dikkatlice not etmiştir. En önde gelen üstatlar tarafından onun otoritesine dayanarak büyük miktarda bilgi verilmiştir. O çağın âlimleri onun öğrencileridir ve onlardan biri olan Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî onun otoritesini çok sık zikretmiştir.³³⁵

İbn Hallikân, Fars kökenli olması sebebiyle Fârisî, Bağdat'a nispetle Selâmî nisbesiyle anıldığını dile getirir. Türk bir muhaddis olan babasının erken vefatı üzerine, anne tarafından dedesi olan fakih Ebû Hâkim el-

³³⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 116; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 97.

³³⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 293; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 10.

Habrî'nin himayesinde büyümüştür. İlk hadis derslerini çok genç yaşta alan İbn Nâsır, başlangıçta Şâfiî fikhını öğrenmiş, ayrıca Hatîb et-Tebrîzî'den dil ve edebiyat dersleri almıştır. Çeşitli ilim merkezlerini dolaşarak dönemin önde gelen pek çok hocasından hadis ve diğer İslâmî ilimleri tahsil etmiştir.³³⁶

İlmî seyahatlerinin ardından Bağdat'a yerleşen İbn Nâsır, Kur'ân'ı güzel okuyan, Arapçaya hâkim, fasih konuşan ve fıkıh, hadis, nahiv, lugat gibi alanlarda otorite kabul edilen bir âlim olarak tanınmıştır. Önceleri Şâfiî mezhebine bağlıyken, 493 (1100) yılında gördüğü bir rüya üzerine Hanbelî mezhebine geçtiği kaydedilir.³³⁷

Fars kökenli olan İbn Nâsır, hadis âlimi olan babasını genç yaşta kaybedince fıkıh âlimi olan dedesinin himayesinde yetişmiştir. İlk eğitiminde Şâfiî fikhı, dil ve edebiyat dersleri aldıktan sonra dönemin önde gelen pek çok hocasından hadis ve diğer ilimleri tahsil etti. Özellikle hadis ravilerini inceleyen ricâl ilmî ve hadislerdeki gizli kusurları ele alan ilelül-hadîs alanlarında uzmanlaşmıştır. İlmî yetkinliği sayesinde İbnü'l-Cevzî, İbn Asâkir ve Sem'ânî gibi büyük âlimlere hocalık yapmıştır.³³⁸

İbn Nâsır'ın ilmî kişiliği ve metodu hakkında, öğrencileri arasında dahi farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Öğrencisi Sem'ânî, onu güvenilir ve dindar bir âlim olarak tanımlamakla birlikte, insanlar hakkında eleştirel konuşma (cerh) yönünü tenkit etmiştir. Buna karşılık diğer bir önemli öğrencisi olan İbnü'l-Cevzî, hocasını şiddetle savunmuştur. İbnü'l-Cevzî'ye göre bu durum gıybet değil, bir hadis âliminin görevi olan râvi tenkididir ve Sem'ânî'nin eleştirisi Hanbelî mezhebine olan ön yargısından kaynaklanmaktadır. Daha sonraki âlimlerden Zehebî (ö. 748/1348) ise bu tartışmada daha dengeli bir tutum sergileyerek, İbnü'l-Cevzî'nin savunmasını biraz abartılı bulmuş, İbn

³³⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 293; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 10.

³³⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, ss. 293-294; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 10.

³³⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C.12, s. 426; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, C. 10, s. 162; Ali Osman Ateş, "İbn Nâsır es-Selâmî", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, s. 225.

Nâsır'ın zaman zaman sert bir üsluba sahip olabildiğini kabul etmiş ve Sem'ânî'nin ilmî değerini de teslim etmiştir.³³⁹

İbn Hallikân, Ebû Sa'd es-Sem'ânî farklı eserlerinde ondan bahsettiğini belirtir. İbn Nâsır Bağdat'ta 18 Şaban 550 Salı arifesinde (16 Ekim 1155) vefat etmiştir. Ertesi sabah naaşı çıkarılmış ve Sultan Camii yakınında üzerine üç kez cenaze namazı kılınmış sonra nehrin karşısına Mansûr Camii'ne götürülmüş, orada cenaze namazı tekrar kılınmış, ardından Harbiyye mezarlığına Harb Kapısı'na taşınmış ve vaiz Ebû Mansûr İbnü'l-Enbârî'nin mezarının yanına defnedilmiştir.³⁴⁰

1. 2. 25. Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî

İbn Hallikân, Kâtip ve *Kitâbü'l-Egânî*'nin yazarı Ebû'l-Ferec el-İsfahânî hakkında bahsederken, onun Kureyş kabilesinin bir üyesi ve Emevî halifelerinin sonuncusu olan Mervân İbn Muhammed'in (744-750) soyundan geldiğini ve doğumunun 284 (897/898), şair el-Buhtürî'nin öldüğü yılda gerçekleştiğini belirtmiştir. Devamında ailesinin İsfahan'da ikamet ettiğini, ancak erken gençliğini Bağdat'ta geçirdiğini ve o şehrin en seçkin âlimi ve en önde gelen yazarından biri olduğunu dile getirir.³⁴¹

İlk eğitimini ailesinden aldıktan sonra Kûfe ve Bağdat'ta dönemin en büyük âlimlerinden ders almıştır. İbn Düreyd (ö 321/933), et-Taberî ve Niftaveyh (ö. 323/935) gibi hocalardan sadece edebiyat ve tarih değil; tıp, baytarlık, astronomi gibi çok çeşitli alanlarda da eğitim görmüştür.³⁴²

Bağdat'ta ders vermeye başladıktan sonra büyük bir üne kavuşmuş ve Dârekutnî (ö. 385/995) gibi önemli isimler öğrencisi olmuştur. Hoş sohbet ve bilgili olması sayesinde Vezir el-Mühellebî, Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995) ve Halep Emîri Seyfüddevle gibi devlet adamları ve âlimlerle yakın ilişkiler

³³⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C.12, s. 426; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, C. 10, s. 163; Ali Osman Ateş, "İbn Nâsır es-Selâmî", s. 225.

³⁴⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 294; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 10.

³⁴¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 307; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 249.

³⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. 11, ss. 447-448; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Egânî*, önsöz, ss. 13-17; İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 352.

kurmuştur. el-Mühellebî'nin nedimi olmuş, Seyfüddevle'ye takdim ettiği meşhur eseri *el-Egânî* için 1.000 dinar mükafat almıştır. Ayrıca, Emevî soyundan geldiği için Endülüs Emevîleriyle de irtibat kurmuş ve onlardan maddî destek görmüştür.³⁴³

İbn Hallikân, Ebû'l-Ferec el-İsfahânî hakkında bir dizi alıntı yaparak onun hakkında okuduklarını şöyle aktarmıştır: *et-Tenûhî, Ebû'l-Ferec el-İsfahânî hakkında; "Arapların savaşları, nesebi ve tarihi konusunda bilgilidir. Şiî görüşlerini benimser. Onun kadar şiir, şarkı, tarihî rivayetler, eski zamanlara ait anekdotlar, sahih anlatılar ve nesep ezbere bilen birini hiç bulmadım, bunun yanı sıra dil bilimi, dilbilgisi, kıssacılık, biyografi ve Müslüman fetihlerinin tarihi gibi diğer bilimlerde de bilgiye sahiptir. Ayrıca doğancılık, baytarlık, içecek hazırlama, tıp ve astroloji bilgisi gibi bir nedimin gerektirdiği ilim dallarına da hâkimdir". Beyitleri âlimin bilgisini şairin zarafeti ve inceliğiyle birleştirir, diğer eserleri mükemmeldir ve bunlardan biri olan Kitâbü'l-Egânî oybirliğiyle eşsiz kabul edilir. Onu derlemesinin 50 yıl sürdüğü ve Seyfüddevle'ye götürdüğü, onun da 1.000 altın para ile mükafatlandığı, aynı zamanda daha yeterli bir karşılık sunamamaktan üzüntü duyduğu söylenir. Rivayet edilir ki Büveyhî veziri Sâhib İbn Abbâd seyahat ederken veya ikamet değiştirirken, okumak için yanına edebî konularda 30 deve yükü kitap alırdı, ancak Kitâbü'l-Egânî'yi alınca diğer hepsinden vazgeçebileceğini anladı ve sadece onu aldı".*³⁴⁴

Ebû'l-Ferec el-İsfahânî'in diğer eserleri: Kitâbü'l-Kıyân, Kitâbü'l-İmâ'ü's-Şevâ'ir, Kitâbü'd-Diyârât, Kitâbü Devâtî't-Ticâr'dır. Endülüs Emevîleri için onun tarafından yazılan bir dizi eser o ülkede hâlâ mevcuttur. Onları özel olarak hükümdarlarına iletmış ve onların iyiliklerinin izleri de ona aynı şekilde iletilmiştir. Bu eserler arasında şunlar vardı: Abdüşems soyundan gelenlerin Nesebi, 1.700 çarpişmanın anlatımını içeren Arapların eyyâmı, Arapların asil işlerinin ve kınanacak eylemlerinin tarafsız incelenmesi ve değerlendirilmesi olan Kitâbü't-Ta'dîl ve'l-İntisâf, kapsamlı

³⁴³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. 11, ss. 447-448; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Egânî*, önsöz, ss. 13-17; İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 352.

³⁴⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, ss. 307-308; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 250.

neseb risalesi Cemheretü'n-Neseb, Şeybân soyundan gelenlerin Nesebi, Mühellebî ailesinin Nesebi, Tağlib soyundan gelenlerin Nesebi, Kilâb soyundan gelenlerin Nesebi, iyi şarkı söyleyen gûlamların tarihi. Ebû'l-Ferec el-İsfahânî yalnızca Büveyhî veziri el-Mühellebî'ye (ö. 352/963) bağlıydı ve onun övgüsünde bazı şiir parçaları kaleme almıştı, bunlardan biri şöyledir:

“Geçim yolları aradığımızda ve onun himayesine sığındığımızda, yardım etti ama duygularımızı incitmedi, iyilik severdi, ama lütuflarının büyüklüğüyle övünmedi. Ona fakir gittik ve bizi zenginliğe kavuşturdu, sıkıntımızda cömertliğine başvurduk ve bizi bolluğun ortasına yerleştirdi.”³⁴⁵

Vezire ait Rum bir cariye bir oğul doğurunca, şair onu bu mutlu olay üzerine bir kasidenin parçası olan şu mısralarla veziri tebrik etti:

“Sana bir nimet olarak göğün gönderdiği o bebeğin doğumunda bir mutluluk müjdesi al. Gecenin derinliklerini parlaklığıyla kaplayan ay, ancak onun güzelliğinin bir sembolüdür. Erdemli bir annenin, Asfarların bir kızının onu doğurduğu uğurlu saat kutlu olsun! Ölümlü şanın en yüksek iki zirvesindeki yüceliğinde seviniyor! Mühellebîler ve Kayserlerin birleşmiş soylarından geldiği gibi. Sabahın güneşi gecenin ayı ile kavuşumdaydı ve onların birliği Jüpiter'i üretti.”³⁴⁶

Aşağıdaki mısralar onun tarafından hastalıktan mustarip nüfuzlu bir adama yazılmıştır:

“Ey Ebû Muhammed! övgüye çok layık olan sen! Ey asil işlerinde ve cömertliğinde çok adil olan sen! Ey cömertlik kabarmış denizi! Hasta yatağı ziyaretçilerinden, hastalığın ilaçlarından ve acının yaklaşmasından korunasın!”³⁴⁷

İbn Hallikân'a göre; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, çok sayıda şiir yazmış ve yetenekleri onu şanlı kılmıştır. Bağdat'ta 14 Zilhicce 356 Çarşamba günü (14 Kasım 967) vefat etmiştir. İbn Hallikân ayrıca bazı müelliflerin yanlışlıkla

³⁴⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 308; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 250.

³⁴⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 308; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, ss. 250-251.

³⁴⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 308; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 251.

onun 357 (968) yılında öldüğünü, vefatından önce zihninin bulandığını, 356 (968) yılında iki büyük âlim ve üç güçlü hükümdarın öldüğünü de belirtir.³⁴⁸

1. 2. 26. Ebû'l-Ferec el-Muâfâ b. Zekerîyyâ b. Yahyâen-Nehrevânî el-Cerîrî

*Kadı Muâfâ en-Nehrevânî bir fakih, filolog, şair, hukukta bilgili ve her bilim dalında yetkin bir âlimdir. Doğumu 8 Receb 303 Perşembe günü (8 Ocak 916) veya başka bir ifadeye göre 305 (917/918) gerçekleşmiştir. Bağdat'ın Bâbü't-Tâk denilen mahallesinde kadılık görevini yürütmüştür, bu makamın işlevlerini Kadı İbn Sabr'ın vekili olarak icra etmiştir. Ebû'l-Kâsım el-Begavî (ö. 317/929) Ebû Bekir İbn Ebî Dâvûd (ö. 316/929), Yahyâ İbn Sâid (ö. 318/930-931), Ebû Saîd el-Adevî ve Ebû Hâmid Muhammed İbn Hârûn el-Hadramî (ö. 321/933) gibi bazı seçkin üstatların otoritesine dayanarak hadis rivayet etmiştir. Dil bilimi bilgisini aldığı hocalardan biri Ebû Abdullah İbrâhîm İbn Muhammed İbn Arefe İbn Niftaveyh idi ve rivayet bilgisini ondan sonraki öğrencilere Ebû'l-Kâsım el-Ezherî, Şâfiî mezhebi âlimi Kadı Ebû't-Tayyib et-Taberî (ö. 450/1058), Ahmed İbn Ali es-Sevrî, Ahmed İbn Ömer İbn Ravh ve diğerleri tarafından aktarılmıştır.*³⁴⁹

Nitekim aslen Bağdat ile Vâsıt arasında bir bölge olan Nehrevanlı olan ve “İbn Tarârâ” lakabıyla da tanınan Muâfâ en-Nehrevânî, genç yaşta Bağdat'ta ilim tahsiline başlamıştır. Eğitimi için Bağdat'ın yanı sıra Nehrevan, Sâmerrâ ve Basra gibi şehirlere seyahatler gerçekleştirmiş, Hac ve vezir ziyareti dışında Irak dışına pek çıkmamıştır. Bağdat'ta bir dönem kadı naipliği görevinde de bulunmuştur.³⁵⁰

Döneminin önemli âlimleri tarafından çok yönlü bilgisi ve güçlü hafızasıyla övülen Muâfâ en-Nehrevânî, pek çok ilim dalında yetkin bir isimdi. İbnü'n-Nedîm ve Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 414/1023) gibi çağdaşları onun özellikle fıkıh, dil, edebiyat ve tarih alanlarındaki derinliğine

³⁴⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 309; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 251.

³⁴⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 5, nşr. Abbâs, ss. 221-222; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 374.

³⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, C. 7, s. 213; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 768; Ahmet Özel, “Muâfâ en-Nehrevânî”, C. 30, *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, 2020, s. 305.

dikkat çekmişlerdir. Edebiyat sahasında Niftaveyh gibi ustalardan ders almış ve kendi eserlerinde çağdaşı olan pek çok edipten doğrudan alıntılar yapmıştır. Dilbiliminde belirli bir ekole sıkı sıkıya bağlı kalmasa da Basra dil okuluna daha yakın durduğu düşünülmektedir.³⁵¹

Tefsir ve kıraat ilimlerinde de söz sahibi olan Muâfâ, bu alanda İbn Şenebûz (ö. 328/939) gibi hocalardan eğitim almıştır. Özellikle standart dışı (şâz) kıraatler konusunda, bu yaklaşıma daha açık olan hocası İbn Şenebûz ve Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin görüşlerini benimsediği anlaşılmaktadır. Ancak bu alanda bir eser yazmış ve çok sayıda öğrenci yetiştirmiş olmasına rağmen, onun kıraat rivayetleri sonraki temel kaynaklarda geniş yer bulmamıştır.³⁵²

Hadis rivayetinde güvenilir bir kaynak olarak kabul edilen Muâfâ en-Nehrevânî'den hem Sünnî hem de Şîî âlimler hadis nakletmiştir. Şîî kaynaklarda rivayetlerine yer verilmesi ve bu rivayetlerin bazen Şîî tezlerini destekler nitelikte olması, onun mezhebi hakkında bazı tartışmalara yol açsa da temel Şîî tabakat kitapları onu Şîî olarak sınıflandırmaz. Benzer şekilde, Taberî'nin fikhının Şâfîliğe yakınlığı sebebiyle bazı geç dönem yazarları tarafından sehven Şâfîî olarak anıldığı da olmuştur; fakat kendisi Sünnî bir âlim olarak kabul edilir.³⁵³

Ahmed İbn Ömer İbn Ravh şöyle anlatır: “Muâfâ en-Nehrevânî bir reisin evine gitti ve orada toplanmış bir dizi edebiyatçı ve dil âlimi buldu. Ona hangi bilim dalını onlarla tartışmaya meyilli olduğunu sordular ve o reise şu sözlerle hitap etti: ‘Kütüphaneniz tüm bilgi ve edebiyat dalları üzerine risaleler içeriyor, lütfedip uşağınızı oraya gönderir misiniz, kapıyı açsın ve eline ilk geçen kitabı bize getirsin, sonra onun ele aldığı konuyu incelersiniz ve biz de o konuyu tartışırız.’ ‘Bu’ der İbn Ravh, ‘Muâfâ en-Nehrevânî tüm bilimlere aşina olduğunu kanıtlar.’ Ebû Muhammed el-Bâfî (ö. 398/1007-1008) derdi ki: ‘Muâfâ en-Nehrevânî hazır olduğunda, tüm bilimler

³⁵¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, C. 7, s. 213; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 768; Özel, “Muâfâ en-Nehrevânî”, s. 305.

³⁵² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, C. 7, s. 214; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 768; Özel, “Muâfâ en-Nehrevânî”, s. 306.

³⁵³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, C. 7, s. 214; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 768; Özel, “Muâfâ en-Nehrevânî”, s. 306.

bizimledir. ' Ayrıca dedi ki: Eğer bir adam malının üçte birini insanların en bilgili olanına vasiyet etseydi, o Muâfâ en- Nehrevânî teslim edilmeliydi. ' ”³⁵⁴

Muâfâ en-Nehrevânî, rivayet bilgisinin sağlam ve güvenilir bir nakledicisidir. Bazı güzel şiirler kaleme almış ve aşağıdaki parça Ebû'l-Tayyib et-Taberî tarafından ona ait olarak verilir:

“Beni kıskanana de ki: Davranışınla kimi gücendirdiğini biliyor musun? Allah'ın yaptığını kusurlu bulmakla Allah'ı gücendiriyorsun; çünkü Allah'ın bana bahsettiğinden memnun değilsin. Allah bu yüzden sana bilgimi artırarak ceza versin ve bilginin ulaşılabilceği her yoldan seni mahrum bıraksın.”

Şeyh Ebû İshak eş-Şîrâzî Tabakâtü'l-Fukahâ'da onu övgüyle anar ve sonra şu sözleri ekler: “Şehrimizin kadısı Ebû Ali ed-Dâvûdî, aşağıdaki beyitlerin Muâfâ en- Nehrevânî tarafından kendisine ait olarak okunduğunu belirtir:

‘Buluttan ışık mı, seraptan su mu isteyeyim? Aşağılık talihten bana lütuflarını cömertçe vermesini istiyorum ve acılığın meyvesiyle doydum. Ve yine de özlem dolu bir arzuyla, çağların en kötüsünde insanların en iyisiyle buluşmayı umuyorum’ ”³⁵⁵

Şu dizeler de Muâfâ en-Nehrevânî'nindir:

“Evrenin Rabbi bana rızık vermekle yükümlüdür; o hâlde neden kendimi dünyaya bir köle olarak sunayım? Yaratılmadan önce, beni şekillendiren, adı yüceltilsin! sıkıntı ve refah payımı belirledi. Zengin olduğumda cömertlik ve iyilik yoldaşlarımdır; fakir olduğumda yoldaşım uysallıktır. Allah'ın lütuflarını püskürtebildiğim gibi, tüm zekâm da onları çekemez. ”³⁵⁶

Ebû Abdullah el-Humeydî tarafından el-Cem' beyne's-Sahîhayn adlı eserinde şöyle anlatılır: “Şu anekdotu Ebû'l-Ferec el-Muâfâ İbn Zekerıyyâ en-Nehrevânî'nin el yazısında okudum: ‘Bir yıl hac yaptım ve Kurban Bayramı'nı takip eden üç günden birinde Mina'dayken bir kişinin ‘Yâ Ebû'l-

³⁵⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 5, nşr. Abbâs, s. 222; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 375.

³⁵⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 5, nşr. Abbâs, ss. 222-223; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 375.

³⁵⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 5, nşr. Abbâs, s. 223; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 375.

Ferec!’ diye seslendiğini duydum. Kendi kendime dedim ki: Belki beni kastediyor, ama sonra birçok kişinin Ebû’l-Ferec soyadını taşıdığını ve başka bir bireyin kastedilmiş olabileceğini düşündüm. Adam kimsenin cevap vermediğini görünce tekrar seslendi: ‘Hey! Ebû’l-Ferec el-Muâfâ!’ Tam cevap vermek üzereyken, el-Muâfâ adında ve Ebû’l-Ferec soyadında başka bir adamın var olabileceğini düşündüm. Bu yüzden hiçbir şey söylemedim ve aynı kişi üçüncü kez bağırdı: ‘Hey! Ebû’l-Ferec el-Muâfâ İbn Zekerıyyâ en-Nehrevânî!’ Oh! dedim kendi kendime, beni çağırdığından şüphe olamaz. Adımı, soyadımı, babamın adını ve ait olduğum kasabanın adını belirtiyor, bu yüzden cevap verdim: Buradayım, ne istiyorsun? Cevap verdi: Siz belki Doğu’daki Nehrevân’dansınız! Oralı olduğumu söyleyince onun kastettiği Nehrevân’ın batıda bulunduğunu belirtti. Tüm bu tesadüflerden çok etkilendim ve Mağrip’te Irak’taki Nehrevân’dan oldukça farklı olan Nehrevân adlı bir yer olduğunu öğrendim.”³⁵⁷

Muâfâ en-Nehrevânî, edebî ve diğer konularda bir dizi öğretici eser bırakmıştır. el-Celîs ve’l-Enîs başlıklı kitabın yazarıdır. 18 Zilhicce 390 Pazartesi günü (19 Kasım 1000) Nehrevân’da vefat etmiştir. el-Cerîrî, Muhammed İbn Cerîr et-Taberî ile ilgili anlamına gelir. Muâfâ en-Nehrevânî, bu soyadını aldı çünkü bir müctehid imam ve belirli bir mezhebin kurucusu olan et-Taberî tarafından öğretilen dinî görüşleri kabul ederek takip etmiştir. Çok sayıda öğrencisi vardır, birçoğu onun öğretilerini de benimsemiştir.³⁵⁸

1. 2. 27. Ebû’l-Hasen Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Mehâmîlî ed-Dabbî

Şâfî mezhebi âlimi İbnü’l-Mehâmîlî, 368 (978/979) yılında doğmuştur. Fıkıhı Ebû Hâmid el-İsferâyînî’den öğrenmiş ve Ebû Hâmid tarafından kendisine öğretilen ve onun adını taşıyan bir Ta’lîka’yı yazıya dökmüştür. Sahip olduğu kavrayış ve zekâ, tüm çağdaşlarını gölgede bırakmasını sağlamış fıkıhta dikkat çekici derecede seçkinleşmiştir ve hem hocası Ebû Hâmid’in sağlığında hem de vefatından sonra ders vermiştir. Hadisleri

³⁵⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 5, nşr. Abbâs, ss. 223-224; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 376.

³⁵⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 5, nşr. Abbâs, s. 224; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 376.

*Muhammed İbn el-Muzaffer'den (ö. 379/989) ve aynı dönemin diğer hadisçilerinden öğrenmiştir.*³⁵⁹

İbnü'l-Mehâmilî, aslen Basralı olan ve Bağdat'a yerleşen seçkin bir aileye mensuptur. Fıkıh eğitimini babasından ve dönemin büyük Şâfiî âlimi Ebû Hâmid el-İsferâyînî'den alan İbnü'l-Mehâmilî, hadis ilmini de farklı hocalardan tahsil etmiştir.³⁶⁰

Şâfiî fikhî ve mezhepler arası görüş ayrılıklarını konu edinen ilm-i hilâf sahasında üstün bir birikime ulaşmıştır. Öyle ki, hocası Ebû Hâmid el-İsferâyînî onun fıkıh ilminde kendisini geçtiğini bizzat ifade etmiştir. Bu yetkinliği sayesinde henüz hocası hayattayken ders vermeye başlamış, hocasının vefatından sonra ise onun yerine geçerek devrin önde gelen Şâfiî âlimi olmuştur. Fıkıhtaki bu derinliği sebebiyle, mezhep içinde yeni görüşler üretebilen “ashâbü'l-vücûh” tabakasından sayılmıştır. Hatîb el-Bağdâdî gibi önemli âlimler yetiştirmiştir.³⁶¹

*Mezhebinin öğretileri üzerine el-Mecmû' başlıklı büyük bir kitap yazmıştır, Mukni', el-Lübâb, el-Evsat, ayrıca tartışmalı konular üzerine çok sayıda risale yazmıştır. Bağdat'ta ders vermiş ve adı Hatîb tarafından derlenen o şehrin Vekayinâmesi'nde zikredilmiştir. 20 Rebûlâhir 415 Çarşamba günü (1 Temmuz 1024) vefat etmiştir.*³⁶²

1. 2. 28. Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Hüseyn) Alî b. Abdillâh b. Vasîf el-Hallâ' el-Bağdâdî

İbn Hallikân'a göre; Nâşî el-Asgar lakaplı, yetenekleriyle haklı bir üne sahip bir şair ve Peygamber ailesi üzerine sayısız kasidenin yazarıdır. Ayrıca, Ebû Sehl İsmâil İbn Alî İbn Nevbahtî'den (ö.311/924) öğrendiği kelâm

³⁵⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, ss. 74-75; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 56.

³⁶⁰ İbnü'l-Mehâmilî, *el-Lübâb fi'l-fikhi's-Şâfi'î*, C.1, nşr. Abdülkerîm b. Suneytân el-Amrî, Medine: Dar Al-Buhârî, 1995, önsöz, ss. 11-16.

³⁶¹ İbnü'l-Mehâmilî, *el-Lübâb fi'l-fikhi's-Şâfi'î*, C. 1, önsöz, ss. 16-18.

³⁶² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 75; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 56.

ilminde de büyük yetenekler sergilemiş ve Şiîler arasında seçkin bir konuma sahiptir. Onun tarafından çok sayıda eser kaleme alınmıştır.³⁶³

271 (884) yılında Bağdat'ta doğan şair, gençliğindeki mesleği sebebiyle “Hallâ” (süslemeci) lakabıyla tanınmış, kendisinden önceki aynı isimli şairden ayırt edilmesi için de *Nâşî el-Asgar* olarak anılmıştır. Pek çok âlimden kelâm, fıkıh ve edebiyat dersleri alarak kapsamlı bir eğitim görmüştür. İbn Fâris (ö. 395/1004) gibi önemli isimlere hocalık yapmış, ancak meşhur şair İbnü'r-Rûmî (ö. 283/896) ile tanışma fırsatını farkında olmadan kaçırdığı için sonradan hayıflanmıştır.³⁶⁴

Nâşî, yaşamı boyunca dönemin siyasî güç merkezlerine yakın durmuş ve sanatını bir geçim kapısı olarak kullanarak pek çok yönetici için övgü şiirleri yazmıştır. Kariyerine Basra'daki Berîdî ailesinin hizmetinde başlamış, daha sonra Bağdat'ta Halife Râzî-Billâh ve Emîrül-ümerâ İbn Râîk'in takdirini kazanmıştır. Seyahatleri onu Halep'teki Hamdânî Hükümdarı Seyfûddeve'nin, İran'daki Büveyhîlerin ve Mısır'daki İhşîdî Hükümdarı Ebü'l-Misk Kâfûr'un (Kâfûr el-İhşîdî) (ö. 357/968) himayesine götürmüştür. Bu seyahatleri sırasında Kûfe'de okuduğu şiirler, o esnada henüz çocuk olan meşhur şair Mütenebbî tarafından dinlenmiş ve kaydedilmiştir.³⁶⁵

İnanç bakımından İmâmiyye Şîası'nın ileri gelen mensuplarından olan Nâşî, fikhî uygulamalarda ise Zâhiriyye mezhebine bağlıydı. Dönemin âlimleriyle yaptığı kelâm tartışmalarına nüktedan ve esprili kişiliğiyle canlılık kattığı bilinmektedir. Şiirlerinin ana temasını, himayesine girdiği yöneticilere sunduğu övgüler oluştursa da bunun yanı sıra Hz. Ali ve Ehl-i beyt sevgisini dile getiren çok sayıda şiir de kaleme almıştır.³⁶⁶

İbn Hallikân Nâşî el-Asgar'a ait olduğunu dile getirdiği birkaç beyitten söz etmiş ve bu beyitleri kitabında yazmıştır:

Ebû Bekir el-Harezmî, Nâşî el-Asgar tarafından kaleme alınan aşağıdaki büyüleyici beyitlerin Halep'te yazarı tarafından kendisine okunduğunu

³⁶³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 369; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 307.

³⁶⁴ Süleyman Tülücü, “Nâşî el-Asgar”, C. 32, *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, s. 432.

³⁶⁵ Süleyman Tülücü, “Nâşî el-Asgar”, s. 432.

³⁶⁶ Süleyman Tülücü, “Nâşî el-Asgar”, s. 432.

belirtir: “Karşılıksız aşkın dünyadan bezdirdiği dostumu azarladığımda, Suya yazı yazmış gibi oldum. Azarlamamdan sonra tutkusundan vazgeçmiş olsaydı bile, başlangıçta kendiliğinden bir hareket olan o aşk yine de bir görev olarak kalacaktı.”³⁶⁷

325 (936/937) yılında Kûfe’ye gitmiş ve büyük camide kendi şiirlerini okutturmuştur. O zamanlar bir çocuk olan el-Mütenebbî derslerine katılmış ve onları yazıya geçirmiştir. Nâşî el-Asgar’ın kasidelerinden birinden alınan şu dizeler yazarın diktesiyle el-Mütenebbî tarafından yazıya geçirilmiştir: “Gizli bir düşünce mızrağının ucu gibidir; her zaman kalbin derinliklerine gömülüdür. Kılıcı, Gadîr-i Hum’da onunla yapılan ahit gibidir; insanlığın boyunları onu kabul etmek için yaratılmıştır.”³⁶⁸

Aynı düşünce el-Mütenebbî tarafından şu şekilde nazma dökülmüştür: “Savaşın kargaşasında düşman başları gözler gibidir ve kılıcın o zaman uykudan yapılmış gibi görünür. Mızrakların da düşüncelerden yapılmıştır; çünkü onlar sadece kalplere girerler.”³⁶⁹

Nâşî el-Asgar, Halep’te Seyfûddeve’nin sarayını ziyaret etmiş ve hükümdarı onu cömertliğinin nişaneleriyle boğmuştur. Ayrılmaya karar verdiğinde, hâmisine aşağıdaki veda dizelerini söylemiştir:

“Veda ediyorum, ama isteksizce ve kaderin zoruyla, asla isteyerek razı olmayacağım bir fedakârlık yapıyorum. Ruhumun tek yoldaşı olan keder içinde ayrılıyorum, eğer gerçekten ayrılabilirsem ve ruhumu geride bırakmazsam, beni lütuflar ve onurlarla yükleyerek üzerimden bir sefalet yükünü kaldırdınız ve bunların karşılığını yalnız Allah’a havale ederiz. Dini kılıcınla korunan seni O korusun! Seni her zaman yeşil ve her zaman çiçek açan mutlu bir hayat bahçesine O iletsin.”³⁷⁰

Bu sözler de en-Nâşî el-Asgar’a aittir:

³⁶⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 370; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 308.

³⁶⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 370; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 308.

³⁶⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 370; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 308.

³⁷⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 370; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 308.

*Eğer bir dostun duyguları benden haksız yere uzaklaşırsa. Ona davranışını haklı çıkaracak sebepler vermeye çalışırım. Onu daha fazla sinirlendirmemek için sitem etmem ve sessizliğimin yeterli bir sitem olduğunu hissettiririm ve eğer yanlışlığı doğru diye iddia etmeye her zaman hazır, cahil her bilgiye vakıf olduğunu sanan bir kişi tarafından eziyet görürsem, onu sessizliğimle onurlandırırım, çünkü sessizlik çoğu zaman bir cevabın yerine geçer.*³⁷¹

İbn Hallikân, Nâşî el-Asgar'ın 366 (976-977) öldüğünü, ancak bazı müelliflerce de 365 Safer ayının 5'inde (14 Ekim 975) Çarşamba günü Bağdat'ta vefat ettiğini eserinde belirtmiştir.³⁷²

1. 2. 29. Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî

*Basralı ve genellikle Mâverdî soyadıyla bilinen Ebû'l-Hasan Ali İbn Muhammed İbn Habîb, Şâfi mezhebinin en seçkin ve önde gelen fakihlerinden biridir. Hukuku Basra'da Ebû'l-Kâsım es-Saymerî'nin (ö. 402/1014-1015) yanında, sonra Bağdat'ta Ebû Hâmid el-İsferâyînî'nin yanında okumuştur. Mezhebinin öğretileri hakkında sözlü aktarımdan edindiği bilgisi en geniş olan ve o konu üzerine yazdığı el-Hâvî eserini, onun derin ilmini ve Şâfi fıkıh sisteminin tamamına mükemmel hâkimiyetini kabul etmeden okumak imkânsızdır.*³⁷³

Birçok kasabada kadılık görevi ona verilmiş ve Bağdat'a, ez-Za'ferân sokağında ikamet etmiştir. Târîhu Bağdâd'ın yazarı Hatîb el-Bağdâdî, onun otoritesine dayanarak bazı rivayet bilgileri verir ve doğruluğu konusunda en yüksek karaktere sahip olduğunu belirtir. el-Hâvî'nin yanı sıra birçok başka eser kaleme almıştır, bunlardan Kur'ân Tefsiri, en-Nüket ve'l-'Uyûn başlıklı başka bir risaleyi, Edebü'd-Dîn ve'd-Dunyâ'yı, el-Ahkâmu's-Sultâniyye'yi, Kânûnü'l-Vizâre'yi, Siyâsetü'l-Mülk'ü ve sonuncusu kısaltılmış bir risale olan İknâu'l-Mezheb'i zikredebiliriz. Fıkıh usûlü ve edebiyat üzerine başka

³⁷¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 370; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 309.

³⁷² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 371; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 309.

³⁷³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 282; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, ss. 224-225.

*bazı eserler de hazırladı ve çalışmalarıyla genel bilgi birikimine büyük katkıda bulunmuştur.*³⁷⁴

Nitekim 364 (974) yılında Basra’da doğmuş olan Mâverdî, ilk eğitimini memleketinde aldıktan sonra Bağdat’a giderek Ebû Hâmid el-İsferâyînî gibi dönemin önde gelen Şâfiî âlimlerinden ders almıştır. Fıkıh, tefsir ve hadis alanlarında derinleşerek çeşitli şehirlerde kadılık yapmıştır. Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh tarafından Büveyhî ve Selçuklu sultanlarına gönderilen diplomatik heyetlerde görev alarak siyasî tecrübe kazanmıştır. Bu görevleri sırasında yöneticileri, hilâfetin saygınlığına aykırı unvanlar kullanmamaları gibi konularda uyarmaktan çekinmemiştir.³⁷⁵

Mâverdî’nin mezhebi hakkında bazı tartışmalar yaşanmıştır. İlk fıkıh hocasının Mu‘tezilî olması ve bazı görüşlerinin Mu‘tezile’ye yakın bulunması sebebiyle, kendisi gizli i‘tizâl ile itham edilmiştir. Mâverdî, Şâfiî mezhebi içinde kendi çıkarımlarını yapabilen müctehid bir âlim “ashâbü’l-vücûh” olarak kabul edilir. Bağımsız hüküm çıkarma, taklide, körü körüne uymaya tercih ettiğini açıkça belirtmiş ve taassuptan uzak bir tavır sergilemiştir.³⁷⁶

Siyasî düşünce alanında en meşhur eseri olan *el-Ahkâmü’s-Sultânîyye* ile tanınan Mâverdî, teorisini Abbâsî hilâfetinin zayıfladığı, askerî emîrlerin gücü elinde tuttuğu bir siyasî bunalım döneminde geliştirmiştir. Onun hilâfet nazariyesi, Fars siyasetindeki “Allah’ın gölgesi” ve Şîa’daki “masum imam” inancına bir cevap niteliğindedir. Mâverdî’ye göre hilâfet, ilahî bir hak değil, dinin korunması ve toplumun yönetilmesi için ümmetin temsilcileri ile belirli şartları taşıyan halife adayı arasında yapılan bir sözleşmedir.³⁷⁷

Ahlâk, toplum ve iktisat alanlarında da önemli görüşler ileri süren Mâverdî, aklı ve iradeyi ahlâkın temeline koyar. Toplumun varlığını

³⁷⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 282; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 225.

³⁷⁵ Sabri Erturhan “Mâverdî ve ‘el-Hâvi’l-Kebîr’ Adlı Eseri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, S. 3, ss. 471-472; Abdullah Çolak, “Mâverdî ve el-Ahkâmü’s-Sultânîyyesi”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2016, C. 5, S. 1, ss. 174-176.

³⁷⁶ Erturhan, “Mâverdî ve ‘el-Hâvi’l-Kebîr’ Adlı Eseri”, ss. 472-473; Çolak, “Mâverdî ve el-Ahkâmü’s-Sultânîyyesi”, ss. 176-177.

³⁷⁷ Abdullah Çolak, “Mâverdî ve el-Ahkâmü’s-Sultânîyyesi”, s. 188.

insanların birbirine olan ihtiyacına ve dayanışmasına bağlar. Devletin temel amacının ise adalet ve güvenliği sağlayarak bu toplumsal düzeni korumak olduğunu belirtir. İktisadî düşünceleriyle de öne çıkan Mâverîdî, yöneticilerin ticarete karışarak haksız rekabet yaratmasına karşı çıkar, âdil ve verimli bir vergi sistemini savunur, kamu harcamalarında şeffaflık ve liyakati öğütler.³⁷⁸

Yaşarken eserlerinden hiçbirini yayınlamadığı, ancak hepsini bir araya getirip güvenli bir yere koyduğu ve ölüm yaklaşırken güvendiği bir kişiye şöyle dediği söylenir: “Falanca yerdeki kitaplar benim tarafımdan yazıldı, ancak onları yazmaktaki niyetimin Allah’ın hizmetinde çalışmak olmasına rağmen, o duygunun saf olmak yerine daha aşağılık güdülerle lekelendiğinden şüphelendiğim için yayınlamaktan kaçındım. Bu nedenle, beni ölüm döşeğinde ve can çekişirken gördüğünüzde elimi avucunuza alın ve eğer sıkarsam, bu eserlerden hiçbirinin benden kabul edilmediğini anlarsınız. Bu durumda hepsini alıp geceleyin Dicle’ye atmalısınız ama eğer elimi açar ve kapatmazsam, bu onların kabul edildiğinin ve niyetimin samimi ve saf olarak kabul edilmesi umudumun gerçekleştiğinin işaretidir.” “Mâverîdî’nin ölümü yaklaştığında” dedi o kişi, “elini tuttum ve benimkinin üzerine kapatmadan açtı. Buradan çalışmalarının kabul edildiğini anladım ve sonra eserlerini yayınladım.”³⁷⁹

Târîhu Bağdâd’ın başlarına doğru Hatîb el-Bağdâdî şu bilgiyi verir: “Mâverîdî bana Bağdat’tayken kardeşinin Basra’dan ona şu mısraları yazdığını söyledi: Uzun zamandır Bağdat’ı ziyaret etmeyi ve havasının tatlılığının tadını çıkarmayı arzuladım, ama kader dileğimi reddetti! O hâlde şimdi ondan yoksunluğuma nasıl dayanabilirim, mademki hem havanın tatlılığına hem de aşkımın en sevgili nesnesine sahip”. Mâverîdî Bağdat’ta 30 Rebûlevvel 450 Salı günü (27 Mayıs 1058) tarihinde 86 yaşında vefat etmiştir, ertesi sabah Harb Kapısı’ndaki mezarlığa defnedilmiştir.³⁸⁰

³⁷⁸ Cengiz Kallek, “Mâverîdî”, *DİA*, C. 28, Ankara: TDV Yayınları, 2003, s. 181.

³⁷⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, nşr. Abbâs, ss. 282-283; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 225.

³⁸⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, nşr. Abbâs, ss. 283-284; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, ss. 225-226.

1. 2. 30. Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî

306 (918) yılında Bağdat'ın Dârülkutn semtinde dünyaya gelen Dârekutnî, hadis âlimi olan babası sayesinde ilimle erken yaşta tanışmıştır. Gençliğinden itibaren Bağdat, Basra, Kûfe gibi ilim merkezlerini dolaşarak Begavî ve Mehâmilî gibi devrin en büyük muhaddislerinden dersler aldı. İlerleyen yıllarda Şam ve Mısır'a seyahatler yaparak hem ilmini yaydı hem de yeni hocalardan istifade etti. Bâkılânî (ö. 403/1013), Hâkim en-Nîsâbü'rî ve Ebû Nuaym el-İsfahânî gibi İslâm dünyasının sonraki dönemlerine damga vuran pek çok önemli isme hocalık yaptı. Şîî bir şairin dîvânını ezbere bilmesi nedeniyle Şîîlikle itham edilmişse de Hz. Osman'ı Hz. Ali'den üstün tutması gibi Sünnî akideye bağlılığını gösteren tavırları bu iddiayı geçersiz kılmaktadır.³⁸¹

İbn Hallikân'ın verdiği mâlûmata göre de: *Büyük ilim ve şöhret sahibi bir hâfız ve Şâfiî mezhebinden bir fakih olan Ebû'l-Hasan Ali İbn Ömer İbn Ahmed İbn Mehdî, Bağdatlıdır. Hukuk bilgisini Şâfiî âlimi Ebû Saîd el-İstahrî'den (ö. 328/940) öğrenmiştir. Kur'ân kıraatini, dinleme ve tekrar yoluyla Nakkâş, Kazzâz, Taberî ve aynı dönemin diğer seçkin hocalarının yanında öğrenmiştir. Henüz bir çocukken Ebû Bekir İbn Mücâhid'den hadis öğrenmeye başlamış ve sonunda o ilimde çağın tek imamı veya birinci üstadı olarak kabul edilmeye başlanmıştır, çağdaşlarından hiçbiri onun unvanına itiraz etmemiştir.*³⁸²

Hayatının sonlarına doğru Bağdat'ta Kur'ân kıraatlerini öğretmeye başlamıştır. Farklı mezheplerin âlimlerinin ihtilaf ettiği noktalar hakkında bilgiliydi ve çöl Araplarının birçok dîvânını veya toplanmış şiir eserlerini ezbere biliyordu. Bu dîvânlardan biri es-Seyyid el-Himyerî (ö. 173/789) tarafından yazılan şiirlerden oluştuğu için, bazıları tarafından Şîî öğretilerinin bir takipçisi olarak kabul edilmiştir. 376 (986/987) yılında Kadî İbn Ma'rûf'un (ö. 381/991) huzurunda şahit olarak ifade vermiş, bu eylemden daha sonra pişman olmuştur, "çünkü" demiştir "mübarek Peygamber ile

³⁸¹ Dârenkutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, C. 1, nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir, Beyrut: Dar el-Gharb el-İslâmi, 1986, önsöz, 9-12; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. 11, s. 536.

³⁸² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, ss. 239-240.

ilgili sunduğum ifadeler kendi otoriteme dayanarak doğru kabul edilmiştir, oysa bir mahkemedeki beyanım başka bir kişinin beyanıyla teyit edilmedikçe kabul edilemez.”³⁸³

*Yazdığı eserler arasında bir Sünen veya hadis koleksiyonu ve bir Muhtelif ve Mu'telif bulunur. İhşîdî veziri Ebû'l-Fadl Ca'fer İbn Hinzâbe'nin (ö. 391/1001) bir Müsned yazma niyetinde olduğu haberini alması üzerine Bağdat'tan ayrılıp Mısır'a seyahat etmeye teşvik edilmiştir. O esere yardım etmek istediği için yolculuğa çıkararak bir süre vezirle kalmış, bu süre zarfında ondan en yüksek onur nişaneleri, masrafları için cömert bir ödenek ve bol miktarda hediye almıştır. Böylece İbn Hinzâbe'nin lütfuyla büyük bir servetin sahibi olmuş ve eserin tamamlanmasına kadar onunla kalmıştır. O dönemde, o ve Hâfız Abdülganî İbn Saîd (ö. 409/1018) Müsned'in malzemelerini çeşitli kaynaklardan çıkarma ve yazma görevine ortak çabalarıyla katkıda bulunmuşlardır.*³⁸⁴

Dârekutnî, hadis ilminde ulaştığı derinlik sebebiyle kendisine çok az âlime nasip olan “*emîrû'l-mü'minîn fi'l-hadîs*” hadiste müminlerin emîri unvanı verilen, sahasının en büyük otoritelerinden biridir. Güçlü hafızası ve takvasıyla tanınan âlim, özellikle hadislerdeki gizli kusurları bulma “*ilelû'l-hadîs*” ve râvilerin durumunu değerlendirme “*esmâü'r-ricâl*” alanlarında kendisinden sonraki âlimler için nihai bir kaynak kabul edilmiştir. Fıkıhta Şâfiî ekolünü öğrenmiş olmakla birlikte, ilmî seviyesi onu taklitten uzak tutmuş ve kendi içtihadını yapabilen bir konuma getirmiştir. Neredeyse tüm âlimler tarafından güvenilir kabul edilmiş, Selef akidesine bağlı kalarak kelâmî tartışmalardan uzak durmuştur.³⁸⁵

*Abdülganî el-Ezdî demiştir ki: “Peygamber'in hadisleri üzerine en iyi konuşan kişiler üç taneydi, kendi çağında Ali İbn el-Medîni (ö. 234/848-49), kendi çağında Mûsâ İbn Hârûn (ö. 170/786 civarı) ve bizim çağımızda Dârekutnî”.*³⁸⁶

³⁸³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 240.

³⁸⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, ss. 240-241.

³⁸⁵ Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, C. 1, önsöz, 9-12; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. 11, ss. 536-557.

³⁸⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, ss. 241.

İbn Hallikân'a göre; Dârekutnî'nin öğrencilerinden biri ona hiç kendine ilimde denk birini görüp görmediğini sorduğunda, doğrudan bir cevap vermemiştir, sadece Allah'ın şöyle dediğini belirtmiştir: “Kendinizi temize çıkarmayın.” Diğer buna rağmen ısrar etmiş ve Dârekutnî sonunda cevap vermiştir: “Eğer tek bir bilimi kastediyorsan, kendimden daha yetenekli kişiler gördüm, ama sahip olduğum tüm bilgi dallarını kastediyorsan, o zaman dengime hiç rastlamadım.” Çok çeşitli bilimlerde ilim sahibi ve Kur'ân ile ilgili olanlarda en yüksek rütbede bir üstattır. Ölümü Bağdat'ta 2 veyahut 8 Zilkade 385 Çarşamba günü (28 Kasım veya 4 Aralık 995) gerçekleşmiştir. Cenaze namazı Ebû Hâmid el-İsferâyînî tarafından kıldırılmış ve Bâbü'd-Deyr (Manastır Kapısı) mezarlığına, Ma'rûf el-Kerhî'nin türbesinin yanına defnedilmiştir.³⁸⁷

1. 2. 31. Ebû'l-Hasen es-Serî b. Ahmed b. es-Serî er-Reffâ' el-Kindî el-Mevsilî

*Kindî kabilesi üyesi ve Musullu Serî er-Raffâ', ünlü bir şairdir. Gençliğinde Bağdat'ta bir terzi dükkânında olarak çalışmış, ancak aynı zamanda şiir yazmış ve edebiyatla uğraşmıştır. Azmi sayesinde bir şair olarak büyük ustalık kazanmış ve Halep'te Seyfûddeve İbn Hamdân'ı ziyaret ettikten sonra onun onuruna şiirler yazmış ve bir süre orada kalmıştır. Seyfûddeve'nin ölümünden sonra Bağdat'a geri dönmüş ve Vezir el-Mühellebî ile diğer seçkin kişilerin övgülerine mazhar olmuş, onlar tarafından şairlik yetenekleri çok takdir edilmiş ve cömert bağışlarla ödüllendirilmiştir.*³⁸⁸

Nitekim, gençliğinde giysi tamiri yapması nedeniyle “Reffâ” lakabıyla tanınan şair Serî, düzenli bir eğitim almamış, kendi kendini yetiştirmiştir. Amatör olarak başladığı şiir yazma sanatında zamanla ustalaşarak profesyonel bir şair olmuş ve 956 yılında Seyfûddeve'nin saray şairleri arasına katılmıştır. Bu dönemde hükümdar ve diğer emirler için yazdığı methiyelerle tanınmış, ancak maddî durumuyla ilgili kaynaklarda

³⁸⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 241.

³⁸⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, ss. 359-360; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 557.

zenginleştğine dair bilgiler olduğu gibi, borç içinde olduğuna dair rivayetler de bulunmaktadır.³⁸⁹

İbn Hallikân şöyle devam eder: İki kardeş olan ve Hâlidîye diye adlandırılan, Ebû Bekir Muhammed (ö. 380/990) ve Ebû Osmân Saîd'e (ö. 390/1000) karşı beslediği düşmanlık o kadar büyüktü ki, onları kendi beyitlerini ve başkalarınınkini çalmakla suçlamıştır. Hatta o kadar ileri gitmiştir ki, o zamanlar o ülkelerde edebiyatta mükemmelliğin zirvesi olarak kabul edilen ve Serî er-Reffâ'nın kendi eserleri için örnek aldığı ünlü şair Küşâcim'in (ö. 360/971 [?]) dîvânını istinsah ederken, yazdığı kopyalara kendisi ve Hâlidîler tarafından yazılan en iyi şiirleri eklemiştir. Bunda amacı sadece kitabın boyutunu artırarak daha yüksek bir fiyat elde etmek değil, aynı zamanda kendi şiirine değer katmak ve Hâlidîleri itibarsızlaştırmaktır; onların intihalleri hakkında söylediklerinin doğru olduğunu göstererek, Küşâcim'in dîvânındaki eklenmiş parçalar bu duruma atfedilmelidir ve bunlar orijinal kopyalarda bulunmaz.³⁹⁰

Serî er-Reffâ'nın kariyeri, kendisi gibi Musullu olan ve "Hâlidî Kardeşler" olarak bilinen şairlerin yoğun husumeti nedeniyle trajik bir sona ulaşmıştır. Hâlidîler, önce Serî er-Reffâ'nın Seyfüddevle ile arasını bozmuş, ardından onu takip ederek gittiği Bağdat'ta Vezir el-Mühellebî ve diğer devlet adamlarıyla kurduğu ilişkileri de sabote etmişlerdir. Bu amansız takip ve engellemeler sonucunda şairlik mesleğini sürdüremeyen Serî er-Reffâ, geçimini sağlamak için başka şairlerin ve özellikle beğendiği Küşâcim'in şiirlerini yazıp satmaya başlamış ve hayatının son yıllarını Bağdat'ta yoksulluk içinde geçirmiştir.³⁹¹

Serî er-Reffâ, sanat gücü bakımından Seyfüddevle'nin sarayında Mütenebbî'den sonra ikinci sırada görülen ve şiirleri daha ince duygular taşıdığı belirtilen bir şairdi. Doğa tasvirlerinden methiye ve hicve kadar çok geniş bir yelpazede, özgün benzetmelerle eserler vermiştir. Ancak sanat hayatı, intihal tartışmalarıyla iç içe geçmiştir. Bir yandan rakipleri Hâlidîleri

³⁸⁹ İsmail Durmuş, "Serî er-Reffâ", *DİA*, C. 36, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, s. 563.

³⁹⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 360; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, ss. 557-558.

³⁹¹ Durmuş, "Serî er-Reffâ", s. 563.

kendi şiirlerini çalmakla suçlamış, diğer yandan kendisi de aralarında Ebû Nüvâs, Mütenebbî ve Küşâcîm gibi isimlerin bulunduğu pek çok ünlü şairden yoğun bir şekilde intihal yapmıştır. Tüm bu tartışmalara rağmen, şiirlerinin edebi değeri çağdaşları tarafından takdir edilmiş ve eserleri çok sayıda râvî tarafından sonraki nesillere aktarılmıştır.³⁹²

İbn Hallikân, Serî er-Raffâ'yı tarif ederken doğası gereği bir şair olduğunu, üslubunun tatlılığından, düşünceleri zarıflığından ve özellikle karşılaştırmalarının ve tasvirlerinin çeşitliliğinin bolluğundan bahseder. Devamında “Ne hoş bir yüzü ne de zarif bir figürü vardır, şiir dışında başka herhangi bir bilimde vasat bir beceriye bile sahip değildi” diye dile getirir.³⁹³

Serî er-Raffâ', ölümünden önce şiirsel yazıları yaklaşık 300 varak doldurmuştur, ancak ilerleyen yıllarda artmış ve sonraki zamanlardan bir filolog onu alfabetik sıraya göre düzenlemiştir. Serî er-Raffâ' eski mesleğinden bir beyit parçasında bahsetmiştir ve İbn Hallikân ondan şu mısraları nakletmiştir:

*“İğnem vasıtasıyla eskiden özsaygımı korudum ve şiirsel yeteneğimi alçaltmaktan kaçındım. Bana rızık sağladı, o kadar azdı ki, sanki iğne deliğinden bana geliyormuş gibiydi.”*³⁹⁴

İbn Hallikân, kasidelerinden örnek olarak aşağıdaki beyiti vermiştir, övgü yeteneğinin en iyi örnekleri arasındadır demiştir:

*“Cömertliğini döktüğünde bakışları yumuşak ve yüzü zevkle parlar, ancak düşman ordularının çarpışmasında sertleşirler. Durduğunda konutu geniştir çünkü misafirleri çoktur, ancak bölükleriyle savaşa yürüdüğünde ovayı düşmana çok dar eder.”*³⁹⁵

Serî er-Raffâ'nın toplanmış şiirleri şöyledir; el-Muhib ve'l-Mahbûb, el-Meşmûm ve'l-Meşrûb ve Kitâbü'd-Dîre'dir. Hatîb el-Bağdâdî'nin o şehrin

³⁹² Durmuş, “Serî er-Reffâ”, s. 563.

³⁹³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 361; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 558.

³⁹⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 361; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 558.

³⁹⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 362; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 558.

Tarihi'ndeki ifadesine göre 360 ile 370 yılları arasında Bağdat'ta vefat etmiştir, diğerleri ölüm yılının 362 (972/973) veya 364 olduğunu belirtir. İbnü'l-Esîr, 366 (976-977) yılında öldüğünü söylemiştir.³⁹⁶

1. 2. 32. Ebü'l-Hasen Hibetullâh b. Sâid b. İbrâhîm

İbn Hallikân göre; Emînüddeve unvanıyla da bilinen İbnü't-Tilmîz Hristiyan bir hekim ve Bağdatlıdır. İmâdüddin el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr* adlı eserinde, onu doktorların sultanı olarak tanımlamakta ve en yüksek ifadelerle övdüğünü belirten sözleri şu şekilde aktarmaktadır: “*Tıp biliminde, tüm dünya için başvurdukları noktaydı, çağın Hipokrat'ı, dönemin Câlînus'üydü. Yetenekleri tıp bilimini mükemmelliğin zirvesine taşıdı, eski doktorlardan hiçbiri onun ulaştığı yüksekliğe ulaşamadı. Hayatı uzun ve günleri müreffeh idi. Onu gördüğümde hoş görünümlü yaşlı bir adamdı ve bakışlarının gösterdiği (karakter) tatlılığının denendiğinde gerçek olduğu bulundu. Zihni çevik, bedeni zarif, duyguları yüce, düşünceleri yüksek, sağgörüsü isabetli ve yargısı sağlamdı. Hristiyanların büyüğü, rahibi, başı ve şefiydi. Beyitleri büyüleyici üsluplarıyla, onlardan toplanan meyvelerin tatlılığıyla ve (düşüncelerinin) hayranlık uyandıran bolluğuyla parlar.*”³⁹⁷

Köklü bir Hristiyan hekim ailesinin çocuğu olarak yaklaşık 465 (1072/1073) yılında Bağdat'ta dünyaya gelen İbn't-Tilmîz, tıp eğitimini babasından ve devrin diğer ustalarından almıştır. Tıbbın yanı sıra Süryanice, Farsça, Arap dili ve edebiyatında da derinleşmiş, hatta hat sanatındaki yetkinliğiyle meşhur hattat İbn Mukle ile kıyaslanmıştır. Meslek hayatının ilk yıllarını Horasan'da geçirdikten sonra Bağdat'a dönmüş ve Abbâsî halifelerinin özel hekimliğine, Bağdat'taki tüm hekimleri denetleyen hekimbaşılık görevine getirilmiştir. Büyük bir servete sahip olmasına rağmen, gelirinin neredeyse tamamını öğrencilere ve ihtiyaç sahiplerine harcamasıyla tanınmıştır.³⁹⁸

³⁹⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 362; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, ss. 558-559.

³⁹⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 6, nşr. Abbâs, s. 69; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 596.

³⁹⁸ Hasan Doğruyol, “İbnü't-Tilmîz”, *DİA*, C. 21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s. 233.

İbnü't-Tilmîz, Bağdat'taki Nestûrî Hristiyan cemaatinin ruhanî lideri olmasına rağmen, İslâm kültürünü çok iyi özümsemiş bir aydıdı; öyle ki, tıpla ilgili peygamber hadisleri üzerine bir şerh dahi kaleme almıştır. Tıp ilmine katkıları, cömertliği ve yetiştirdiği çok sayıda öğrenciyle halkın sevgisini kazanmış ve 560 (1165) yılında ileri bir yaşta, zihinsel melekelerini hiç kaybetmeden vefat etmiştir. Vefatının ardından geride bıraktığı zengin kütüphanesi devlet hazinesine kalmış, yetiştirdiği ünlü hekimler ise Suriye ve Mısır'a giderek İslâm tıbbının son parlak dönemini başlatmışlardır. Bu durum, onun tıp tarihindeki kalıcı etkisini ve mirasını göstermektedir.³⁹⁹

İbn Hallikân, İbnü't-Tilmîz'e ait sözlerden birinde bir terazinin muammalı bir tanımını şöyle zikretmiştir:

*“Bana söyle, çeşitli isimler taşıyan ve yeryüzündeki şeyler ile gökler için âdil bir ölçü veren şey nedir? Hakkanîyetle karar verir ve asla aldatma kullanmaz. Kör olmasına rağmen izleyeni doğruya yöneltir, dilsizdir, ama bir kaza veya hastalıktan değil, kararlarını bir işaretle bildirir ve şüphede olanın çağrısına yükselip alçalarak cevap verir. Havada asılı kaldığında açık bir cevap verir.”*⁴⁰⁰

Yazarın ima ettiği çeşitli isimlerden biri “güneşin terazisi”dir ki, bununla usturlap ve diğer astronomik aletler kastedilmektedir. Diğer isimler ise “söylem terazisi” yani dilbilgisi, “şiir terazisi” yani aruz ve “fikirler terazisi” veya mantıktır. İsfahânî daha sonra bu yazarın şiirlerinden alınmış bir dizi örnek vermektedir. Hristiyan hekim İbnü't-Tilmîz'den bahsettiği madde şu sözleri içermektedir: “Ebû'l-Ferec öldüğünde yerine kız kardeşinin oğlu, yani mezkûr kişi geçmiş, bu nedenle selefinin nisbesiyle tanınmıştır.”⁴⁰¹

İsfahânî, Enmûzecü'l-A'yân min Şu'arâi'z-Zemân başlıklı eserde şöyle demektedir: “İbnü't-Tilmîz birçok bilimde bilgiliydi, sağlam bir yargıya ve güçlü bir zekaya sahipti, uzun süre halifelerin ve kralların hizmetindeydi. Hayatının sonlarına doğru farklı zamanlarda onunla karşılaştım ve

³⁹⁹ Doğruyol, “İbnü't-Tilmîz”, s. 233.

⁴⁰⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 6, nşr. Abbâs, ss. 69-70; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 596.

⁴⁰¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 6, nşr. Abbâs, s. 70; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, ss. 596-597.

mükemmel yargısı ve olağanüstü zekasıyla mahrum kalmasına çok şaşırdım; ama Allah lütfuyla dilediğini hidayete erdirir. Mektup kompozisyonlarında üslubu bol ve yüceydi; beyitleriyle kendini şiirde büyük üstatlar arasına yerleştirdi ve şeref yerini aldı. Sonra şiirlerinden bazı pasajlar vermektedir. Ebû Ya'lâ el-Hazîrî, Zînetü'd-Dehr'de ondan bahsetmekte ve aşağıdaki gibi bazı parçalarını vermektedir:

*Ey ayrılık yayından bana ayrılık okunu fırlatan ki yaraları iyileşmesi zor! Senden uzakta olanın yokluğunu başışla; o yokluk kendi içinde cezasını taşıyan bir hatadır.*⁴⁰²

İsfahânî bu beyitlerin sonuncusunu Harîde'de Ebû Muhammed İbn Hakîme'nin eseri olarak zikretmekte ve ona başka bir beyit eklemektedir. El-Hazîrî ise aşağıdaki mısraları ona atfetmektedir:

*Hayalinin uykularımı ziyaret etmemesinden şikâyet ettim, oysa sana olan aşkım uyumamı engelliyordu. Sonunda bana bir nezaket ziyareti yaptı ve onu karşılamak için uyumamamdan şikâyet etti. Böylece şu atasözü gerçekleşti: Rüyaalar tersine çıkar.*⁴⁰³

İsfahânî, Harîde'sinde diğer şeylerin yanı sıra şöyle demektedir: "Ebû'l-Meâlî Hibetullah bana Ebû'l-Hasan İbnü't-Tilmîz'in aşağıdaki mısraları kendisine okuduğunu ve kendi yazmış olduğunu bildirdiğini söyledi:

*Gençliğimin mutlu günleri uzatılmış bir sarhoşluktu; ama sonra ayıldım ve erdemli bir adam gibi davranmaya başladım. Gideceği yeri bilen yolcunun düzenli konaklama yerinden uzakta geceyi geçirmek için durduğu gibi, ölüm saatini beklemek için durdum.*⁴⁰⁴

Bu beyitlerin ikincisi İbnü'l-Müneccim tarafından Kitâbü'l-Bâri'de verilmekte, orada Müslim İbn el-Velîd'e atfedilmektedir. İbnü't-Tilmîz'in bu nedenle onu ödünç alıp kendi arasına eklemiş olması muhtemeldir. Ebû

⁴⁰² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 6, nşr. Abbâs, s. 70; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 597.

⁴⁰³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 6, nşr. Abbâs, s. 70; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 597.

⁴⁰⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 6, nşr. Abbâs, ss. 70-71; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, ss. 597-598.

Muhammed İbn Hakîme hastalanınca İbnü't-Tilmîz tarafından tedavi edilmiştir; iyileşince ona biraz para vermiş ve şu mısraları yazmıştır:

Rahatsız olduğum için onun tarafından tedavi edilmeye gittim; çünkü hastalıklar iyileştirilmelidir. Beni iyileştirdi ve teselli etti ve dedim ki: “Mademki bu doktor bana nazik davrandı ve beni iyileştirdi, ona tiryak verilsin.”⁴⁰⁵

İbn Eflah, İbnü't-Tilmîz'in tedavisi altında bir hastalıktan iyileşmiş ve ikincisi ona reçete edilenden başka yiyecek almasını yasakladığı için, açlıktan şikâyet ederek ona aşağıdaki mısraları hitap etmiştir:

Açım; beni açlıktan kurtar. Bir parça ekmek, kurtuluşum olurdu. Bana deme ki: “Hemen şimdi! sabret!” Bir saat bile sabredemem.”⁴⁰⁶

İbnü't-Tilmîz bu beyitleri okuduktan sonra onlara aşağıdakilerle cevap vermiştir:

Misafirler aç kaldıklarında benim gibi böyle açlıktan birbirlerine şikâyet ederler: yine de sana zararlı olanı vermeyeceğim. Yalvarırım, reçete ettiğime şu sözlerle cevap ver: İştittim ve itaat ettim.

İbn Eflah bu mısraları aldığı anda aşağıdaki cevabı geri yazmıştır: “Reçeteni takip etmeye çalışacağım, ama tam bir samimiyetle diyemem ki: İştittim ve itaat ettim.”⁴⁰⁷

İbnü't-Tilmîz ve ünlü hekim Evhadü'z-Zemân Ebû'l-Berakât (ö. 547/1152 [?]) arasında, aynı meslekte seçkin olan erkekler arasında genellikle hâkim olan kıskançlık ve rekabet duygularıyla birbirlerine baktıkları belirtilmektedir. Konferansları ve anlaşmazlıkları hakkındaki anekdotlar iyi bilinmektedir. İbnü't-Tilmîz çok mütevazı, Evhadü'z-Zemân ise çok küstah olmuştur. Bu durum, el-Bedî' el-Usturlâbî'yi (ö. 534/1139-40) şu mısraları yazmaya sevk etmiştir:

⁴⁰⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 6, nşr. Abbâs, s. 71; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 598.

⁴⁰⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 6, nşr. Abbâs, s. 73; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, ss. 599-600.

⁴⁰⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 6, nşr. Abbâs, ss. 72-73; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 600.

Hekim Ebû'l-Hasan ve taklitçisi Ebû'l-Berakât zıt uçlarda duruyorlar: biri tevazusuyla Süreyya'ya ulaştı, diğeri ise küstahlığıyla en derin uçurumda.⁴⁰⁸

İbnü't-Tilmîz tıp üzerine bazı eserler yazmıştır. Bunlardan biri olan Akrâbâzîn çok faydalı bir risaledir. Davranışının son derece düzenli olduğu ve ciddiyetinin o kadar dikkat çekici olduğu söylenir ki, halifelerin sarayına yaptığı sık ziyaretlerde, bir olay dışında asla bir şaka söylediği duyulmamıştır. Bu olay da Halife Muktefi-liemrillâh'ın huzurunda yaşanmıştır. Bir gün o hükümdarla birlikteyken ve ayrılmak niyetindeyken, ileri yaşı nedeniyle kalkmakta büyük zorluk çekmiştir. Bunun üzerine halife, "Tabip! yaşılanıyorsun," demiştir. O da cevap vermiştir: "Doğru, efendim! şişelerim kırıldı." Bu ifade Bağdat halkı tarafından bir adamın yaşlı olduğunu belirtmek için kullanılmaktadır. Halife bu sözleri duyunca, hizmetindeki maaşının kesildiğini keşfetmiş ve maaşın ona geri verilmesini emretmiştir.⁴⁰⁹

Bu tabip hakkında anlatılan anekdotlar çok sayıdadır. Safer 560 (Aralık-Ocak 1164/1165) yılında Bağdat'ta, yaklaşık yüz yaşında vefat etmiştir. Bağdat'ta ikamet eden herkes cenazesine katılmış, onlardan hiçbiri geri kalmamıştır.⁴¹⁰

İbn Hallikân, hocası Muvaffakuddîn Abdüllatîf İbn Yûsuf'un (ö.629/1231) el yazısıyla bir kitapla karşılaştığı ve bu kitabın onun tarafından bir otobiyografi şeklinde hazırlandığı belirtilmektedir. Bu eserde İbnü't-Tilmîz'i tıpta büyük ilim ve beceri sahibi olarak tanımlamaktadır. Sonra şöyle demektedir: "Dikkat çekici tedavilerinden biri şuydu: Bir kadın ona ailesinin yaşayıp yaşamadığını bilmediği bir hâlde getirildi. Onu soydurdu ve uzun süreli soğuk su dökülmesine tabi tuttu... Sonra hapşırıldı ve hareket etmeye başladı; sonra oturdu ve insanlarıyla birlikte yürüyerek eve gidebildi. Çıkar gözetmezliği hakkında bir fikir vermek için, evinin arkasının

⁴⁰⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 6, nşr. Abbâs, ss. 74-75; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 600.

⁴⁰⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 6, nşr. Abbâs, s. 75; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 601.

⁴¹⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 6, nşr. Abbâs, s. 76; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 601.

Nizâmiye medresesine bitişik olduğunu ve hukuk öğrencilerinden herhangi biri hastalandığında onu evine getirttiğini ve iyileşene kadar ona baktığını belirtebiliriz."⁴¹¹

Bundan önce hocası Muvaffakuddîn şöyle demektedir: "Bu Emînüddeve'nin oğlunun hocalığı altında çok faydalandım. Yaklaşık seksen yıl yaşadı. Genellikle basit ilaçlar reçete ederdi ve kendinden başka kimseyi tıp uygulamaya layık görmezdi." "Bu doktor evinin avlusunda gecenin ilk üçte birinde boğuldu; ölümünden önce Müslüman oldu. Kaybına sık sık üzüldüm."⁴¹²

İbn Hallikân hocasının İbnü't-Tilmîz'in Müslüman olarak öldüğünü belirtse de İbn Kesîr, bunun tam aksini söylemiştir. Müslüman olduğunu iddia etse de onun Hristiyan olarak öldüğünü dile getirmiştir.⁴¹³

1. 2. 33. Ebû'l-Hasen Şemsülişlâm İmâdüddîn Alî b. Muhammed b. Alî el-Herrâsî et-Taberî

Kiyâ el-Herrâsî Taberistan'da doğmuştur. Fıkıh, usul, hadis gibi ilimlerde uzmanlaşan Kiyâ el-Herrâsî, bir süre Beyhak'ta müderrislik yaptıktan ve Selçuklu Sultanı Berkyaruk adına elçilik görevinde bulunduktan sonra 493 (1100) yılında Bağdat'a yerleşmiştir. Vefatına kadar Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde müderrislik ve kadılık yapmış, İbn Tûmert (ö. 524/1130) gibi pek çok önemli talebe yetiştirerek Şâfiî mezhebinin Bağdat'taki en önemli otoritelerinden biri haline gelmiştir.⁴¹⁴

İbn Hallikân'a göre; Kiyâ el-Herrâsî olan Ebû'l-Hasan Ali et-Taberî, Şâfiî mezhebinden bir âlimdir. Kiyâ el-Herrâsî Zilkade 450 (Aralık-Ocak 1058/1059) doğmuştur. Memleketinden ayrıldıktan sonra Nîşâbur'a gitmiş ve Cüveynî'nin yanında o bilimde ustalaşana kadar fıkıh okumuştur. Yüzünün yakışıklı, sesinin berrak ve gür, üslubunun zarif ve dilinin hoş olduğu belirtilmektedir. Nîşâbur'dan Beyhak'a taşınmış, orada bir süre halka açık

⁴¹¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 6, nşr. Abbâs, ss. 76-77; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, ss. 601-602.

⁴¹² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 6, nşr. Abbâs, s. 77; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 602.

⁴¹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. 12, s. 453.

⁴¹⁴ Abdülkerim Ünal, "Kiyâ el-Herrâsî", *DİA*, C. 26, Ankara: TDV Yayınları, 2002, s.216.

ders vermiş ve sonra Irak’a gitmiştir. Orada Bağdat Nizâmiye medresesine baş müderris olarak atanmış ve bu makamı ölümüne kadar sürdürmüştür. Hâfız Abdülğâfir el-Fârisî, *Siyâk* adlı eserinde ondan şu sözlerle bahsetmektedir: “*İmâmü'l-Haremeyn'in yardımcı hocalarından biriydi, ikinci bir Ebû Hâmid el-Gazzâlî'ydi, hatta ilimde ondan daha derin, hayatta daha kutsal, seste daha hoş ve yüzde daha sevimliydi.*”⁴¹⁵

İbn Hallikân, Kiyâ el-Herrâsî'nin Bağdat'a gelişinden sonra, Selçuklu Sultanı Berkıyaruk'un (1092-1104) hizmetine bağlandığını ve onun lütfuyla servet ve onura yükseldiğini belirtir. Devamında Selçuklu hânedanı altında baş kadılık görevlerini yürüttüğünü, hadis ilminde büyük bilgiye sahip olduğu ve tartışmalarında onları başarıyla zikrettiği belirtilmektedir. Kiyâ el-Herrâsî'nin bu konuda sözlerinden biri şudur: “*Hadislerin süvarisi tartışma hipodromunda dört nala koştuğunda, kıyasî çıkarımların başları kesilir ve rüzgarlara verilir.*”⁴¹⁶

İlmî tartışmalardaki üstün yeteneği, akıcı üslubu ve sağlam kişiliğiyle tanınan Kiyâ el-Herrâsî ulemâ arasında “şemsülsîlâm” (İslâm'ın güneşi) lakabıyla anılmış, hatta münazara kabiliyetinin Gazzâlî'den bile üstün olduğu ileri sürülmüştür. İmam Şâfiî'nin görüşlerine ve Eş'arî akîdesine son derece bağlı olan Kiyâ el-Herrâsî diğer mezheplere karşı sert eleştiriler yöneltmiştir. Ehl-i beyt'e olan derin sevgisi nedeniyle Yezîd'e (60-64/680-683) lanet etmenin caiz olduğuna dair bir fetva vermesi ve isminin Hasan Sabbâh'ın (ö. 518/1124) oğluyla karıştırılması gibi sebeplerle, Bâtınîlikle suçlanarak hapsedilmiştir. Ancak halifenin ve diğer âlimlerin şahitliğiyle bu iftiradan kurtulmuştur.⁴¹⁷

Şu rivayet Ebû 't-Tâhir es-Silafî tarafından yapılmıştır: “495 (1101/1102) yılında Bağdat'tayken, Nizâmiye Medresesi'ndeki fakihlerle tartıştığım bir nokta hakkında üstadımız Kiyâ el-Herrâsî'ten bir fetva istedim; ona sunduğum soru şu terimlerle ifade edilmişti: ‘İmam şunun hakkında ne der:

⁴¹⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 286; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 229.

⁴¹⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 286-287; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 229.

⁴¹⁷ Ünalın, “Kiyâ el-Herrâsî”, s.216.

Bir adam malının üçte birini âlimlere ve fakihlere vasiyet etti, hadis yazarları mirasa dahil midir, değil midir?’ Bu sorunun altına şeyh şöyle yazmıştır: ‘Dahildirler ve neden olmasınlar? Peygamber demedi mi: Ümmetimin yararı için dinleriyle ilgili kırk hadis koruyan kişiyi Allah kıyamet gününde bir fakih ve bir âlim olarak diriltecektir.’”⁴¹⁸

Kiyâ el-Herrâsî’nin Muâviye (41-64/661-680) oğlu Yezîd’e lânet etmenin meşruiyeti hakkındaki görüşü sorulduğunda, şu cevabı vermiştir: “Sahabelerden değildi, çünkü Ömer İbn el-Hattâb (634-644) günlerinde doğmuştu”.⁴¹⁹

Bağdat’ta 1 Muharrem 504 Perşembe öğleden sonra (20 Temmuz 1110) vefat etmiş ve Şeyh Ebû İshak eş-Şîrâzî’nin türbesi üzerine inşa edilen kabre defnedilmiştir. O sırada Haneî mezhebinin reisleri olan Şeyh Ebû Tâlib ez-Zeynebî (ö. 491/1098) ve Kâdî’l-Kudât Ebû’l-Hasan İbnü’l-Dâmegânî (ö. 478/1085), aralarındaki soğukluğa rağmen cenazesine katılmışlardır. Biri naaşın başında, diğeri ayağında durmuş ve İbnü’l-Dâmegânî şu uygun beyti okumuştur:

Ağlayan kadınların feryatları ve ağıtları faydasızdır! dün akşam söylenen sözler gibi, sen artık bizim için var değilsin. Şu beyit sonra ez-Zeynebî tarafından söylenmiştir: Kadınlar onun gibisini doğurmamıştır; hayır, asla onun dengini doğurmayacaklardır.⁴²⁰

İbn Asâkir, Târîhu medîneti Dimaşk eserinde, ünlü şair Ebû İshak İbrâhim el-Gazzî’nin Nizâmiye medresesinde Kiyâ el-Herrâsî’nin hocalığı altında bir süre geçirdiği ve ölümü üzerine aşağıdaki doğaçlama mısraları yazdığını belirtmektedir:

“İşte kaderin işi, kimseyi esirgemez ve kimsenin kaçmasına izin vermez! İnsanlığın kaderin hükümlerinden sığınacak yeri yoktur. Eğer yüce makam saldırılarına karşı bir koruma olsaydı, hiçbir tutulma güneşin ve ayın

⁴¹⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 287; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 229.

⁴¹⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 287; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, ss. 229-230.

⁴²⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 289; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 232.

parlaklığını asla karartmazdı. Ölüm endişesi içinde yaşayan korkağa sor, tedbir ona karşı hiç işe yaradı mı? İslâm güneşi yokluğuna ağlar ve seller gibi gözyaşı döker, ki yağmur onunla karşılaştırıldığında daha az bol bulunur. Bizi açık ve gülen bir yüzle karşılayan o bilgili ilahiyatçıya bak; bir ziyaretçi için en iyi karşılama olan o zevk bakışıyla. Ölüm onu ayaklar altına alabilir, ama engin ilmî uzak iklimlere yayılmıştır. Ey dinin direği olan sen! Göklerin bulutları her sabah kabrine bol bir sağanak yağdırsın. Bizi keder içinde bıraktın ve bu felaketin haberi tüm insanlığa ulaştı onların perişanlığının haberi sonunda sana ulaştı mı? Öğretici derslerin (eş-Şâfi) İbn İdrîs'e yeni bir hayat verdi ve yazdıklarının güzelliği, zekanın ve düşüncenin önünde hayran kaldı. Onları not alacak kadar şanslı olan kişi, şimdi solmayan parlaklıkta bir meşaleye sahiptir. Sözlerinle aydınlatılan fıkhnın karanlık noktaları, beyaz bir yıldızla işaretlenmiş kahverengi atların alınları gibidir. Eğer dengini bilseydim, ona yalvarır ve haykırırdım: Çağ yoksullaştı ve zenginliklerinden yardım istiyor.”⁴²¹

1. 2. 34. Ebü'l-Kâsım Abdullâh (Abdûlbâkî) b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Nâkıyâ b. Dâvûd el-Bündâr el-Bağdâdî

İbn Nâkıyâ, Bağdat şehrinde bir mahalle olan el-Harîm ez-Zâhirî'nin yerlisidir. 15 Zilkade 410 (13 Mart 1020) yılında doğmuştur. Bir şair ve filolog olarak yetenekleri, edebiyat bilgisi ve bir mektup yazarı olarak kabiliyetleri ona yüksek bir itibar kazandırmıştır. Sadece güzellikleriyle değil, aynı zamanda aktardıkları bilgiyle de dikkat çeken bazı eserler yazdığı belirtilmektedir. Örneğin, Mûlahü'l-Münâdem ve Kur'ân'da kullanılan teşbihleri ele aldığı Kitâbü'l-Cümân bu eserlerdendir. Ayrıca, saf Arapça üzerinde büyük bir hâkimiyet sergilediği iyi bilinen bir Makâmât koleksiyonunun yazarıdır. Bu eserlerin yanı sıra Kitâbü'l-Egânî'nin bir ciltlik bir özetini ve fasîh üzerine bir şerh yapmıştır. Şiirlerinin büyük bir kitap oluşturduğu ve mektuplarının da ayrı bir ciltte toplandığı kaydedilmiştir.⁴²²

⁴²¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, ss. 289-290; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, ss. 232-233.

⁴²² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, ss. 98-99; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 64.

İbn Nâkıyâ, şiir ve tarih rivayetiyle tanınan babası sayesinde ilim ve edebiyat meclislerinde büyümüştür. Aralarında Şâfî fakihî ve mutasavvıf Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin de bulunduğu pek çok âlimden ders alarak yetişmiş ve özellikle Şîrâzî'den derinden etkilenmiştir. Hayatının sonraki dönemleri hakkında fazla bilgi bulunmasa da İbn Nâsır es-Selâmî (ö. 550/1155) gibi önemli isimlere hocalık yaptığı bilinmektedir.⁴²³

İbn Nâkıyâ'nın kişiliği ve inancı hakkında kaynaklarda çelişkili bilgiler yer almaktadır. Bir yandan dindar olmadığı, Allah'ın sıfatlarını inkâra meylettiği ve bu yönde alaycı ifadeler kullandığı rivayet edilirken, diğer yandan vefatından sonra avucunda bulunan ve Allah'ın merhametine sığındığını belirten bir not, onun iç dünyasının farklı olabileceğine işaret etmektedir. Edebî olarak akıcı ve güçlü bir üsluba sahip olan şair, özellikle mizah ve hiciv türündeki eserleriyle tanınmıştır. Ona göre esprili ve iğneleyici bir üslup ile dindarlık arasında bir zıtlık yoktur. Bir şaire verdiği hazırcevap hicviyede, “*Eğer Âdem soyundan senin gibi birinin geleceğini bilseydi zürriyetini keserdi*” demesi, onun bu alandaki keskin zekâsını ve kabiliyetini gösteren meşhur bir örnektir.⁴²⁴

Kâtip İmâdüddîn el-İsfahânî, Harîde adlı eserinde onu övgüyle anmakta ve hayatının bir taslağını verdikten sonra, kendisini hacamat ettirmiş bir emîre hitaben yazdığı şu iki beyti alıntılanmaktadır:

*“Tüm mükemmelliklere sahip olan, kan almandan sana şifa ve sağlık versin. Şimdi sağ eline de ki: ‘Lütufların asla kesilmesin! Yağmurlarını yağdır, çünkü sen dünyayı gölgeleyen bir iyilik bulutusun!’”*⁴²⁵ *Başka bir beyitte şöyle demektedir:*

“Ayrılığınızdan beri, en sevgili dostlarım! Hayatın tatlılıklarıyla hiç tanışmadım ve kederli hatıra göğsümü hiç terk etmedi. Ne uykunun tadını aldım ne de gözlerim görmekten hoşnut olacağı bir nesne algıladı.

⁴²³ Zülfikar Tüccar, “İbn Nâkıyâ”, *DİA*, C. 20, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, s. 224.

⁴²⁴ Tüccar, “İbn Nâkıyâ”, s. 225.

⁴²⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 99; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 64.

Parmaklarım o zamandan beri ne şarap kadehine ne de santurun tellerine dokundu.”⁴²⁶

İbn Nakıyâ, 4 Muharrem 485 Pazar arifesinde (15 Şubat 1092) Bağdat'ta vefat etmiştir. Şam Kapısı'na defnedilmiştir. İbn Nâkıyâ'nın bir ateist ve eski Yunan filozofları tarafından benimsenen öğretilerin bir takipçisi olarak ün saldı, hatta konu üzerine bir risale yazdığı ve düzensiz yaşamıyla da dikkat çektiği belirtilmektedir. Güvenilir bir otoriteye dayanarak rivayet edilmektedir ki, öldüğünde, defnedilmeden önce cesedini yıkayan kişi sol elinin sıkıca kapalı olduğunu fark etmiş ve biraz zorlukla açtıktan sonra içinde kelimeleri birbiriyle karmaşık bir şekilde birleştirilmiş bir yazı bulmuştur. Bir süre sonra içeriğini okumayı başarmıştır ki, şunlardır:

*“Misafirin beklenmelerini asla boşa çıkarmayan birinden konukseverlik aramaya gittim ve cehennem azaplarından kurtuluşu umuyorum. Allah'tan korkmama rağmen O'nun lütfuna güveniyorum: çünkü Allah cömerttir ve bol ihsan sahibidir.”*⁴²⁷

1. 2. 35. Ebü'l-Meâlî Bahâüddîn Kâfi'l-küfât Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed b. Alî b. Hamdûn el-Bağdâdî

Bağdat'ta, yöneticiler ve âlimler yetiştirmiş köklü bir ailede dünyaya gelen İbn Hamdûn, iyi bir eğitim aldıktan sonra Abbâsî halifelerinin hizmetinde önemli görevler üstlenmiştir. Halife Muktefî-Liemrillâh döneminde ordu dîvânının, nedimi olduğu Halife Müstencid-Billâh devrinde ise maliye dîvânının başına getirilmiştir. Halife tarafından “Kâfi'l-küfât” lakabıyla onurlandırılan İbn Hamdûn'un parlak kariyeri, bir yanlış anlama sonucu trajik bir şekilde son bulmuştur. Yazdığı meşhur eserinde kendisini aşağılayıcı ifadeler olabileceği vehmine kapılan Halife Müstencid-Billâh, onu görevden alıp hapsedirmiştir.⁴²⁸

⁴²⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 99; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, ss. 64-65.

⁴²⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 99; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s.65.

⁴²⁸ Mehmet Nafi Arslan, “İbn Hamdûn'un et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye Adlı Edebî Eseri Bağlamında Hediye”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 11, 2019, S. 23, s. 45.

Vefeyâtü'l-a'yân'da da şu ifadeler yer alır: *İbn Hamdûn*, 495 yılı Receb'inde (Nisan-Mayıs 1102) doğmuştur. Bağdatlı olup, bir edebiyatçı ve bir kâtip olarak yetenekleri ile eksiksiz kabiliyetleriyle son derece seçkin bir şahsiyettir. Nüfuz ve liyakat sahibi adamlar yetiştirmesiyle tanınan bir aileden gelmektedir; zira sadece kendisi değil, babası ve kardeşleri Ebû Nasr ile Ebû'l-Muzaffer de devlet hizmetinde seçkin mevkiler işgal etmişlerdir.⁴²⁹

Ebû'l-Kâsım İsmâil İbn el-Fadl el-Cürcânî ve diğer üstatların yanında eğitimini sürdürdükten sonra Ebû'l-Meâlî, tarihî notlar, edebî sözler, anekdotlar ve şiirlerden oluşan mükemmel bir derleme olan *Tezkiresi*'ni kaleme almıştır. Sonraki yazarlar tarafından benzeri üretilmemiş olup, en faydalı eserlerden biri olduğu için itibarını hâlâ korumakta ve halkın elinde bulunmaya devam etmektedir.⁴³⁰

İbn Hamdûn'un günümüze ulaşan tek ve en önemli eseri, görevdeyken kaleme aldığı *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*'dir. Bu eser; tarih, edebiyat, siyaset, ahlâk, şiir ve fıkra gibi çok çeşitli konuları bir araya getiren devasa bir antoloji niteliğindedir. 12 cilt ve 50 bölümden oluştuğu belirtilen eserin özellikle 49. bölümü, Abbâsî-Selçuklu ilişkilerini aydınlatan değerli bir tarihî kaynak olarak öne çıkmaktadır. Dağınık hâlde bulunan yazmaları zaman içinde kısmen veya tamamen yayımlanmış olan *et-Tezkire*, içeriğinin zenginliği sebebiyle sonraki pek çok âlimi etkilemiş ve İbn Manzûr gibi isimler tarafından da özetlenmiştir.⁴³¹

İmâdüddîn el-İsfahânî, *Harîde* adlı eserinde ondan bahsetmekte ve şöyle demektedir: “*Muktefî-liemrillâh* (1136-1160) döneminde ordu müfettişi *Müstencid-Billâh* (1160-1170) döneminde saray nazırıydı. Övgüye hevesli ve şöhrete istekli olarak, himayesinin gölgesini edebiyatçıların üzerine yaydı ve yetenekler ile deha ile donatılmış olarak, neşeyi ciddiyetle, havailiği bilgiyle birleştirdiği *Tezkire* başlıklı bir eser yazmıştı. 562 (1166) yılının başında *Halife Müstencid-Billâh*, içinde yazarın anlatımına göre tarihî eserlerden

⁴²⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 380; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, ss. 90-91.

⁴³⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 380; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 91.

⁴³¹ Arslan, “*et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*”, s. 45.

çıkarılmış, imparatorluğun düşmüş durumuna göndermeler gibi görünen bazı sözleri fark edince, İbn Hamdûn'un amacının hükümeti kötülemek olduğunu düşündü ve bu nedenle onu makamından alıp hapse attırdı, orada ölene kadar ıstırap içinde kalmıştır. Bir keresinde bana keten yelpazenin muammalı bir tanımını içeren şu beyitini okudu:

'Sıkı ve gevşek, ulaşmaya çalıştığına dokunamaz; bağlı olmasına rağmen hızla hareket eder ve bir mahkûm olmasına rağmen özgürdür. Yerinde sabit, önünde nazik esintiyi sürer; yolu kapalı olmasına rağmen gece yolculuğuna devam eder. Süleyman'dan bir miras aldı. Şimâl yıldızı soğutucu etkisini hava üzerinde gösterdiğinde kuru kalır, ancak Avcı takım yıldızının sıcakları döndüğünde nemini döker. Selamı dört elementten birinden oluşur ve bu nedenle her ruh onun dostudur.'"⁴³²

Başka bir müellif onun çok sayıda hadis ezberlediğini söylemektedir. İbn Hamdûn'un, Halife Müstencid-Billâh'ın Ebû Hafs eş-Şatrancî tarafından gözlerinde şaşılık olan bir kız üzerine yazılan şu beyitleri tekrarladığını duyduğu rivayet edilmektedir:

"Aşkla eziyet çektiğimde, yan bakışları gereksiz kılan görme eğriliği için Allah'a hamd ettim, ona baktım ve beni izleyen casus ona baktığını sandı, böylece ihanetten güvende hissettim.""⁴³³

İbn Hamdûn, 11 Zilkade 562 Salı günü (29 Ağustos 1167) vefat etmiştir. Ertesi gün Bağdat'taki Kureyş mezarlığına defnedilmiştir. Kendisi mahpus iken ölmüştür.⁴³⁴

1. 2. 36. Ebü'n-Necîb Ziyâüddîn Abdülkâhir b. Abdillâh b. Muhammed b. Ammûye el-Bekrî es-Sühreverdî

Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî, Halife Ebû Bekir'in (632-634) soyundan gelmektedir. Babası Abdullah, Muhammed İbn Ammûye Abdullah İbn Sa'd İbn Ebî Bekir es-Sıddîk'ın oğludur. Ancak İbnü'n-Neccâr, Târîhi Bağdâd'ında

⁴³² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, ss. 380-381; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 91.

⁴³³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, ss. 381-382; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, ss. 91-92.

⁴³⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 382; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 92.

şöyle demektedir: “Burada Şeyh Ebû’n-Necîb es-Sühreverdî’nin nesebini kendi el yazısında bulduğum gibi veriyorum: Abdülkâhir İbn Abdullah İbn Muhammed İbn Ebî Bekir es-Siddîk.” Bu listenin öncekinden daha doğru olduğu kabul edilmektedir, çünkü Ebû’n-Necîb es-Sühreverdî’nin kendisi tarafından yazılmıştır.⁴³⁵

Irak’ta çağının birinci hocası olan Ebû’n-Necîb es-Sühreverdî, 490 (1097) yılı civarında Sühreverd’de doğmuştur. Bağdat’a gitmiş ve Nizâmiye Medresesi’nde Es’ad el-Mihenî ve diğer üstatların yanında fıkıh okumuştur. Sonra Sûfizm yolunda yürümüş, inzivaya karşı güçlü bir tutku ve dünyevî işlere karşı bir tiksinti besleyerek, uzun bir süre boyunca tüm insanlarla ilişkiden kaçınmış ve çabalarını özenle ilahi lütfu elde etme görevine adanmıştır. Daha sonra dünyaya dönmüş ve öğütleri ile uyarılarıyla çok sayıda kişiyi kötü yollarından döndürmüştür.⁴³⁶

Bağdat’ta Dicle’nin batı yakasında onun tarafından bir tekke inşa edilmiş, burada öğrencileri olan bir dizi âlimi barındırmıştır. Sonra Nizâmiye Medresesi’nde ders vermeye ikna edilmiş ve müderrisliği döneminde, lütfedildiği ilahi inayetin etkileri öğrencilerinin hızlı ilerlemesinde kendini göstermiştir. Atanması 27 Muharrem 545 (26 Mayıs 1150) gerçekleşmiş ve görevden alınması Receb 547 (Ekim 1152) ayında olmuştur. Hâfız Ebû Sa’d es-Sem’ânî onun otoritesine dayanarak bazı hadisler aktarmış ve eserinde de ondan bahsetmektedir.⁴³⁷

İran’ın Sühreverd kasabasında doğan Ebû’n-Necîb es-Sühreverdî, ilk eğitiminin ardından Bağdat’a giderek Nizâmiye Medresesi’nde Şâfiî fikhî ve hadis alanlarında derin bir eğitim almıştır. Ancak yirmi beş yaşlarındayken medrese eğitimini bırakarak tasavvufa yönelmiş, dönemin büyük sûfisi Ahmed el-Gazzâlî’ye intisap etmek için İsfahan’a gitmiş ve ağır riyazetlerle dolu bir zühd hayatı yaşamıştır. Bağdat’a döndükten sonra Abdülkâdir-i

⁴³⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 204; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 150.

⁴³⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 204; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 150.

⁴³⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, nşr. Abbâs, ss. 204-205; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, ss. 150-151.

Geylânî'nin de şeyhi olan Muhammed b. Müslim ed-Debbâs'ın yanında mânevî eğitimini tamamlamıştır.⁴³⁸

Tasavvuf yolunda icazet aldıktan sonra Bağdat'ta Dicle kenarında kurduğu tekke ve medresede irşad faaliyetlerine başlayan Ebü'n-Necîb, kısa zamanda büyük bir şöhrete kavuşmuş ve sultanların dahi itibar ettiği bir şahsiyet haline gelmiştir. Nizâmiye Medresesi'ne baş müderris olarak atanmış, ancak Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd'a (528-547/1134-1152) yakınlığı sebebiyle halifenin gazabına uğramış, görevden alınmış, hapsedilmiş ve bir süre Bağdat'tan ayrılarak Dımaşk'a gitmek zorunda kalmıştır. Dımaşk'ta Nûreddin Mahmud Zengî tarafından karşılanmış ve ilmî faaliyetlerde bulunduktan sonra tekrar Bağdat'a dönmüştür.⁴³⁹

Ebü'n-Necîb, tasavvuf anlayışında zâhirî ilimler ile bâtinî tecrübeyi birleştiren bir metot benimsemiştir. Müridlerine öncelikle fıkıh gibi şer'î ilimleri öğrenmelerini şart koşmuş, meşhur eseri *Âdâbü'l-mürîdîn*'de de tasavvufî hâl ve makamlara ancak şeriat hükümlerine bağlı kalarak ulaşılabileceğini vurgulamıştır. Onun en kalıcı mirası, yetiştirdiği öğrenciler aracılığıyla kendisinden sonra gelen tasavvufî ekoller üzerindeki derin etkisidir. Kendi makamına geçen Kutbüddîn-i Ebherî'nin yanı sıra, yanında yetişen yeğeni Şehâbeddin Ömer es-Sühreverdî'yi, diğer bazı talebeleri ise Kübreviyye'nin kurucusu Necmeddîn-i Kübrâ'yı yetiştirerek İslâm tasavvuf tarihinin en önemli silsilelerinde kilit bir rol oynamıştır.⁴⁴⁰

Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî, Kudüs'e hacca gitmek üzere yola çıkmış ve Musul'a varışında 557 (1162) yılında Eski Cami'de düzenlediği meclislerde dindar öğütler vermiştir. Sonra Suriye'ye geçmiş, ancak Şam'a vardığında Müslümanlar ile Haçlılar arasında akdedilmiş olan ateşkesin bozulması nedeniyle kutsal şehri ziyaret etmekten alıkonulmuştur. Şam'a varışında Suriye hükümdarı Nûreddin Mahmûd Zengî tarafından ona en onurlu

⁴³⁸ Cağfer Karadaş, "Ebü'n-Necib Suhreverdi ve İtikadi Görüşleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 2, 2001, s. 125; Reşat Öngören, "Ebü'n-Necib Sühreverdî", *DİA*, C. 8, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, s. 35.

⁴³⁹ Karadaş, "Ebü'n-Necib Suhreverdi", ss. 127-128; Öngören, "Ebü'n-Necib Sühreverdî", s. 35.

⁴⁴⁰ Karadaş, "Ebü'n-Necib Suhreverdi", ss. 128-130; Öngören, "Ebü'n-Necib Sühreverdî", s. 35.

*karşılama yapılmıştır. Orada vaaz verdiği düzenli meclisler düzenlemiş, ancak kısa bir kalıştan sonra Bağdat'a dönmüştür. Bağdat'ta 17 Cemâziyelâhir 563 Cuma günü (27 Mart 1168) akşam namazı saatinde vefat etmiştir. Ertesi sabah erkenden kendisi tarafından kurulan tekkede defnedilmiştir.*⁴⁴¹

⁴⁴¹ İbn Hallikân, *Veşeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 205; İbn Hallikân, *Veşeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 151.

2. BÖLÜM

İBN HALLİKÂN'IN VEFİYÂTÜ'L-A'YÂN İSİMLİ ESERİNE GÖRE FÂTIMÎ HİLÂFETİ'NDE YAŞAMIŞ MÜTEMEYYİZ ŞAHSİYETLER

2. 1. Fâtımî Hilâfeti'nde Devlet Adamları

2. 1. 1. Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Muhammed b. Zekerıyyâ eş-Şîî

İbn Hallikân, Fâtımîlerin kuruluşunda büyük rol oynayan Ebû Abdillâh eş-Şîî için Mısır'ın hükümdarlarının atası Ubeydullah el-Mehdî'nin haklarının savunucusu olarak nitelendirir. Devamında Yemen'deki San'a'nın yerlisi olan Ebû Abdillâh eş-Şîî'yi amaçlarına ulaşmak için davranışlarını nasıl düzenleyeceğini bilen o kurnaz adamlardan biri olarak adlandırır. İfrîkiye'de tek başına, parasız ve adamsız girmiş, ancak aralıksız çabalarıyla o krallığın mülkiyetini elde etmeyi ve son Ağlebî prensi olan hükümdarı Ebû Mudar Ziyâdetullah'ı yenmeyi başarmıştır.⁴⁴²

Aslen Yemen'in San'a şehriden olan Ebû Abdullah eş-Şîî, başlangıçta Kûfe'de dindar bir yaşam sürdürmüştür. İsmâîlî liderleriyle tanışması ve İsmâîlî inancındaki mehdî beklentisi, onun bu mezhebe geçişinde etkili olmuştur. İsmâîlî imamının talimatıyla Kuzey Afrika'ya giderek Berberî Kutâme kabilesinin desteğini kazanmıştır. Ağlebîlere karşı başarılı mücadeleler vererek bölgede Şîî hareketinin öncüsü olmuştur. İsmâîlî imamı Ubeydullah el-Mehdî'yi Kuzey Afrika'ya davet etmiş, imamın hapsedildiğini öğrenince, onu kurtarmak için harekete geçmiş ve savaşarak Ubeydullah el-Mehdî'yi kurtarmıştır. Ardından Ubeydullah el-Mehdî'nin halifeliğini ilan etmesini sağlayarak Fâtımî Devleti'nin kurulmasında kilit rol oynamıştır.⁴⁴³

İbn Hallikân, eş-Şîî'nin el-Mehdî'nin işlerini sağlam bir temele oturttuğunda ve ülkeyi otoritesi altına alıp onu kabul etmeye hazır hale getirdiğinde, el-Mehdî Doğu'dan yola çıktığını ancak Sicilmâse'de Midrâr

⁴⁴² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, s. 192; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 465.

⁴⁴³ Mustafa Öz, "Ebû Abdullah eş-Şîî", *DİA*, C. 10, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, ss. 85-87.

hanedanının sonuncusu olan II. Elyesa‘ (883- 909) tarafından hapse atıldığını dile getirir. eş-Şîi Sicilmâse’ye yürüdükten sonra onu esaretten kurtarmış ve en yüksek otoriteyi onun ellerine vermiştir.⁴⁴⁴

Fâtımî Devleti’nin kuruluşundan sonra devlette yüksek görevler üstlense de Ubeydullah el-Mehdî ile zamanla anlaşmazlıklar yaşamaya başlamıştır. İmamı devirme girişiminde bulunması üzerine kardeşiyle birlikte öldürülmüştür.⁴⁴⁵

İbn Hallikân’a göre; eş-Şîi’nin ağabeyi Ebû’l-Abbâs Ahmed sonra geldi ve yaptıkları için onu azarladı: “Nasıl!” dedi, “Ülkenin efendisiydin ve işlerinin kontrolsüz hakemiydin, yine de onu başkasına teslim ettin ve bir alt rütbede kalmaya razı oldun!” Bu tür söylemlerin tekrarıyla kardeşini davranışından pişman olmaya ve ihanet düşünmeye sevk etmiş, ancak el-Mehdî’nin endişeleri artmış ve aynı anda her ikisini de öldürtmüştür. Bu olay Cemâziyelâhir’in ortasında 298 (Şubat 911) yılında Rakkâde’de iki kale arasında meydana gelmiştir.⁴⁴⁶

2. 1. 2. Ebû Şücâ‘ Şâver b. Mücîr b. Nizâr es-Sa’dî

Son Fâtımî Halifesi Âdîd-Lidînillâh’ın veziri Ebû Şücâ‘ Şâver, İbn Hallikân’a göre; vezir olmadan önce Âdîd-Lidînillâh’ın veziri Talâi‘ b. Ruzzîk (ö. 556/1161) tarafından Yukarı Mısır’ın yönetimine getirilmiştir. Şâver daha sonra Yukarı Mısır’da otoritesini kurmuş ve hırsı, asil ruhu ve cesareti eşit derecede göze çarpmıştır. Sadakatine güvenilemeyen ve en beklenmedik anda isyan edebilecek bir kişi olarak görülmüştür. Şâver bir süre sonra Yukarı Mısır’dan ayrılmış ve İskenderiye yakınlarındaki bir köy olan Tarûce’de ortaya çıkmış ve oradan Kahire’ye yürümüştür. Kahire’ye 22 Muharrem 558 (31 Aralık 1162) girmiş ve babasının yerine vezir olan

⁴⁴⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, nşr. Abbâs, s. 192; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 465.

⁴⁴⁵ Öz, “Ebû Abdullah eş-Şîi”, ss. 85-87.

⁴⁴⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, nşr. Abbâs, ss. 192-193; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 465.

Rüzzîk'i öldürttükten sonra böylece boşalan vezirliği ele geçirmiş ve tüm otoriteyi kendi ellerine almıştır.⁴⁴⁷

Şâver, Cüzâm kabilesinin Benî Sa'd kolundan gelen, Haçlılar elinde esir düşmüş ve 515-516 (1122) yılında serbest kalmış bir komutandır. Fâtımî veziri Me'mûn el-Batâihî'nin (ö. 522/1128) ordusunda görev almış ve Kahire'deki siyasî çekişmelerde yer almıştır. Vezir Rıdvân'ın tarafında yer alıp onunla Suriye'ye kaçmış, affedildikten sonra bir süre sarayda yaşamıştır.⁴⁴⁸

Daha sonra Vezir Talâî' b. Rüzzîk'in hizmetine girerek Saîd bölgesi valisi olmuş ve bu görevde büyük başarılar elde etmiştir. Talâî'nin ölümünden sonra oğlu Rüzzîk b. Talâî' vezir olmuş ve Şâver'i görevden alınca Şâver isyan etmiş, Rüzzîk'i yenerek öldürmüştür ve "emîrû'l-cüyûş" unvanıyla vezir olmuştur.⁴⁴⁹

558 (1163) yılında Ramazan ayında Şâver, Nûreddîn Mahmûd İbn Zengî'den yardım istemek amacıyla Suriye'ye gitmiştir. Şöyle ki; Fâtımî kumandanı Fârisü'l-Müslimîn (Müslümanların süvarisi) lakaplı Ebû'l-Eşbâl Dırgâm b. Âmir İbn Sevvâr el-Lahmî (ö. 559/1164), tarafından Kahire'den sürülmüştür. Saray âmiri olan Dırgâm b. Âmir, çok sayıda taraftar toplamış ve Şâver'e saldırıp mağlup ettikten sonra onu Kahire'den kaçmaya zorlamış ve oğlu Tayy'ı öldürmüştür. Sonra da Fâtımî vezirliğine yerleşmiştir. Mısır'da galibin mağlubun yerini alması adet haline gelmiştir. Nûreddîn'in Şâver'e yardım etmek için emir Esedüddîn Şîrkûh'u göndermiştir. Nûreddîn, Mısır'a üç kez girdikten sonra 17 veya 18 Rebûlâhir 564 (Ocak 1169) Şâver'i öldürmüştür. Şâver, oğlu Tayy'ın üzerine inşa edilen ve Küçük Karâfe'de Kâdî el-Fâdıl'ın türbesinin yakınında bulunan cenazeliğe defnedilmiştir.⁴⁵⁰

⁴⁴⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, s. 439; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 608.

⁴⁴⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. 12, s. 466; Cengiz Tomar, "Şâver b. Mücîr", *DİA*, C. 38, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, s. 382.

⁴⁴⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. 12, s. 466; Tomar, "Şâver b. Mücîr", s. 383.

⁴⁵⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, s. 440; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 608-609.

2. 1. 3. Ebû'l-Hasan Ali İbnü's-Sellâr

İbn Hallikân, el-Melikü'l-Âdil Seyfeddîn lakabıyla tanınan Ebû'l-Hasan Ali İbnü's-Sellâr'ın Fâtımî Halifesi Zâfir-Biemrillâh (544-549/1149-1154) döneminde Mısır vezirliği yaptığını belirtir. Ayrıca kaynaklarda adı Ebû Mansûr Ali İbn İshak olarak da geçen İbnü's-Sellâr'ın, Kürt kökenli Zanerzârî kabilesine mensup olduğunun kaydedildiğini yazmıştır. İbn Hallikân, siyasî kariyerine Kahire Kalesi'nde başladıktan sonra Yukarı Mısır gibi çeşitli bölgelerde idari görevlerde bulunduğunu ve nihayetinde 543 yılı Receb'inde (Kasım-Aralık 1148) vezirlik makamına yükseldiğini zikretmiştir. Ancak, Zâfir-Biemrillâh'ın saltanatının başlangıcında bu makama Necmeddîn İbn Mesâl'ı atadığı da belirtilmektedir.⁴⁵¹

Devamında, İbn Mesâl, İskenderiye valisi olan rakibi İbnü's-Sellâr'ın vezirliği ele geçirmek üzere harekete geçtiğini öğrenince onu Cîze'de karşılamış, fakat mağlup olmuştur. Bu zaferin ardından Ramazan 444'te (Ocak 1150) Kahire'ye giren İbnü's-Sellâr, el-Âdil ve Emîrü'l-Cüyûş unvanlarını alarak yönetimi fiilen devralmıştır. Rakibi İbn Mesâl ise topladığı yeni birliklerle mücadelesini sürdürmüştü de Kahire'nin güneyindeki Dilâs mevkiinde kesin bir yenilgiye uğratılmıştır. Baş kesilerek Kahire'de teşhir edilmiş ve böylece İbnü's-Sellâr, ölümüne dek iktidarını rakipsiz bir şekilde sürdürmüştür.⁴⁵²

*İbnü's-Sellâr, zeki ve cesur bir şahsiyet olup, ilim ve erdem sahibi kişileri himaye etmesiyle tanınmaktadır. Kahire ve Bilbeys gibi şehirlerde kendi adını taşıyan camiler inşa ettirmiştir. Dinî görüş olarak, Şâfiî mezhebine bağlı bir Sünnî olduğu bilinmektedir. Nitekim İskenderiye valisiyken, büyük âlim Hâfız es-Silafî'ye derin bir saygı göstermiş ve onun için daha sonra "es-Silafîyye" olarak anılacak olan bir medrese inşa ettirmiştir.*⁴⁵³

Ancak bu olumlu vasıfları, sergilediği aşırı adaletsizlik ve gaddarlık ile gölgelenmiştir. En küçük hataları dahi affetmeyen bu zorba yönetim anlayışına, şu olay örnektir: "Vezir olmadan önce, Harbiye Nazırı olan İbn

⁴⁵¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 350.

⁴⁵² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 350.

⁴⁵³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, ss. 350-351.

Mesûm'a borç içinde olduğunu arz etmiş, ancak 'Vallahi, sözlerin kulağıma girmiyor' şeklinde aşağılayıcı bir cevap almıştır. Bu cevabı unutmayan İbnü's-Sellâr, vezir olunca İbn Mesûm'un yakalanmasını emretmiştir. İbn Mesûm, bir kadın kılığında kaçmaya çalışırken yakalanıp vezirin huzuruna çıkarılmıştır. İbnü's-Sellâr, bir tahta ve uzun bir çivi getirilmesini emretmiştir. Mahkûm yan yatırılarak tahta bir kulağının altına yerleştirilmiş ve diğer kulağından bir çivi çakılmıştır. Kurbanın her feryadında, 'Sözlerim şimdi kulağına giriyor mu?' diye sorduğu aktarılır. Bazı kaynaklar, cesedin daha sonra vezirin emriyle ikiye bölündüğünü de kaydetmektedir.⁴⁵⁴

İbnü's-Sellâr ilerleyen dönemde Muiz-Lidîillâh İbn Bâdîs'in dul eşi Bullâra ile evlenmiştir. Bu evlilikle üvey oğlu olan Abbâs ve onun oğlu Nasr, vezirin sarayında ve himâyesinde yetişmiştir. Bir süre sonra Abbâs, Hristiyanlara karşı düzenlenen bir sefere komuta etmesi için görevlendirilmiştir. Ancak sefere çıkmak istemeyen Abbâs, Emir Üsâme b. Munkız'ın (ö. 584/1188) telkiniyle bir komplo kurmuştur. Bu plâna göre, vezirle birlikte yaşayan ve onun tarafından çok sevilen torunu Nasr, İbnü's-Sellâr'ı uykusunda öldürecekti. Plân neticesinde Nasr, 6 Muharrem 548'de (Nisan 1153) dedesi İbnü's-Sellâr'ı yatağında katletmiştir.⁴⁵⁵

İbnü'l-Esîr, İbnü's-Sellâr'ın 544 (1149) yılında vezir olduğunu belirtmiştir.⁴⁵⁶ İbnü's Sellâr'ın ölümünden bahsederken; İbnü's Sellâr'ın üvey oğlu Abbâs'ın Üsâme b. Munkız'ın teşvikiyle İbnü's-Sellâr'ı öldürdüğünü ve Zâfir-Biemrillâh tarafından vezir tayin edildiğini, böylece Abbâs'ın idareye tek başına hâkim olduğunu dile getirmiştir. İbn Kesîr ise İbnü's Sellâr'ın, Adil, ismiyle müsemma olmayan yıkıcı, zalim ve sert bir kimse olduğunu söylemiş ve İbn Hallikân'ın biyografisini anlattığını vurgulamıştır.⁴⁵⁷

⁴⁵⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s.352.

⁴⁵⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss.352-353.

⁴⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 11, s. 123.

⁴⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, C. 11, s. 160; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. 12, s. 422.

2. 1. 4. Ebü'l-Ferec Ya'kûb b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Hârûn b Dâvûd b.

Killis

Ebü'l-Ferec Ya'kûb İbn Yûsuf İbn Killis, Bağdat'ta 318 (930/931) yılında doğmuştur. Hayatının ilk bölümünde Yahudi dinini benimsemiş ve soyunu Hârûn'a dayandırdığını iddia etmiştir. Başka bir ifadeye göre, kendini şair Amr İbn el-Kays el-Kindî'ye karşı sadakatiyle bilinen Yahudi Semev'el İbn Âdiyâ'nın soyundan gelme olarak tanıtmıştır. İbn Killis Bağdat'ta doğmuş ve gençliğini orada geçirmiştir. Yazı ve aritmetik öğrendikten sonra babası onu Suriye'ye götürmüş ve oradan 331 (942/943) yılında Mısır'a göndermiştir.⁴⁵⁸

İbn Killis daha sonra üstâd Kâfûr el-İhşîdî'nin hizmetindeki bir memurla yakınlık kurmuş ve Kâfûr el-İhşîdî tarafından sarayının tefrişatını yönetmek üzere seçilmiştir. Akabinde Kâfûr el-İhşîdî'nin hâcibi olmuş ve bu görevinde büyük bir onur, feraset, dürüstlük ve zekâ ile hareket etmiştir. Efendisi onun bu davranışını fark etmekte gecikmemiş ve onu yakın çevresine kabul ettikten sonra özel meclisinde bir yer vermiştir. İbn Killis'in görevi o dönemde Kâfûr el-İhşîdî'nin huzurunda beklemek, emirlerini almak ve kamu hesaplarını kontrol etmek olmuş, her iş onun elinden geçmiştir. Kâfûr el-İhşîdî'n gözünde o denli yükselmiştir ki, tüm hâcibler ve soylular o girdiğinde ayağa kalkarak ona en derin saygıyı göstermişlerdir. Para kazanma arzusu bulunmamaktadır; efendisinin gönderdiği hediyeleri her zaman geri çevirdiği ve düzenli maaşından fazlasını kabul etmediği belirtilmektedir. Kâfûr el-İhşîdî daha sonra tüm idare kurullarına, İbn Killis' ten yazılı bir yetki olmadan tek bir dinar ödenmemesi için kesin emirler göndermiş ve böylece tüm kamu harcamalarını onun kontrolü altına vermiştir.⁴⁵⁹

Mütevazı gelirlerinin bir kısmını İbn Killis hayır işlerinde kullanmış ve bu sırada hâlâ kendi dinini benimsemeye devam etmiştir. 18 Şaban 356 Pazartesi günü (29 Temmuz 967) Müslümanlığa geçmiş ve namaz ve Kur'ân'a yönelmiştir. Kur'ân metnine hâkim, dilbilgisinde yetenekli bilgili

⁴⁵⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 7, nşr. Abbâs, s. 27; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, İng. çev. Slane, ss. 359-360.

⁴⁵⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 7, nşr. Abbâs, s. 27; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, İng. çev. Slane, s. 360.

bir şeyhi maaşla tuttuğu ve geceleri onunla namaz kılıp Kur'ân okuyarak geçirdiği kaydedilmiştir. Gücü ve itibarı Kâfûr el-İhşîdî'nin ölümüne kadar artmaya devam etmiş, ancak o zaman, düşmanı haline gelen vezir Ebû'l-Fadl Ca'fer İbn el-Furât tarafından tüm kâtipler ve kamu dairelerinin şefleriyle birlikte tutuklanmıştır. Dostlarının müdahalesi ve rüşvetlerle özgürlüğünü elde etmiş ve hapisten çıktıktan sonra borç para alarak gizlice Mağrib'e doğru yola çıkmıştır. Yolda, Muiz-Lidînillâh el-Ubeydî adına o ülkeyi fethetmek amacıyla Mısır'a yürüyen Kâid Cevher İbn Abdullah er-Rûmî ile karşılaşmıştır. İbn Killis'in onunla birlikte geri döndüğü veya başka bir rivayete göre yolculuğuna İfrîkiye'ye devam ederek Muiz-Lidînillâh'ın hizmetine girdiği ve ardından Mısır'a döndüğü aktarılmaktadır.⁴⁶⁰

Nitekim İbn Killis, gençliğinde babasıyla Suriye'ye, oradan da borçlarını ödemediği Mısır'a kaçmıştır. Mısır'da İhşîdî Hükümdarı Kâfûr'un hizmetine girmiş, malî ve idarî konulardaki üstün yeteneği sayesinde kısa sürede yükselerek devletin en önemli yöneticilerinden biri hâline gelmiştir. Hükümdar Kâfûr'un, "Müslüman olsaydı onu vezir yapardım" dediğini duyması üzerine İslâmiyet'i kabul etmiştir.⁴⁶¹

Kâfûr'un ölümünün ardından rakibi olan vezir tarafından hapsedilen İbn Killis, bir yolunu bularak hapisten kaçmış ve Fâtımî Halifesi Muiz-Lidînillâh'ın hizmetine girmiştir. Mısır hakkında sahip olduğu derin bilgiyle Fâtımîleri ülkeyi fethetmeye teşvik etmiş ve fetihden sonra devletin idarî ve malî yapısını yeniden düzenlemiştir. Özellikle kurduğu yeni vergi sistemi sayesinde devlet gelirlerinde büyük bir artış sağlamış ve Fâtımîlerin Mısır'daki ilk veziri olarak kabul edilmiştir.⁴⁶²

Fâtımîler nezdinde o kadar büyük bir konuma gelmiştir ki, Muiz-Lidînillâh'ın oğlu Azîz-Billâh'ın veziri olmuş ve onun katında yüksek bir yer edinmiştir. Kader tarafından bu kadar kayırılırken, imparatorluğun yönetimini yeniden düzenlemiş, işlerin gidişatını yetenekle yönetmiş ve kimsenin ona karşı çıkmaya cesaret edemediği bir nüfuz kazanmıştır. Muiz-

⁴⁶⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 7, nşr. Abbâs, s. 28; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, İng. çev. Slane, s. 361.

⁴⁶¹ Saîd Abdülfettâh Âşûr, "İbn Killis", *DİA*, C. 20, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, s. 136.

⁴⁶² Âşûr, "İbn Killis", ss. 136-137.

*Lidînillâh'ın saltanatı altında sivil idarede görevlendirilmiş ve Azîz-Billâh'ın hizmetine geçince vezir olarak atanmıştır. Bu olay, 18 Ramazan 368 Cuma günü (19 Nisan 979) gerçekleşmiştir. İbn Zûlâk, Mısır Tarihi'nde Muiz-Lidînillâh'tan bahsettikten sonra şöyle demektedir: "Muiz-Lidînillâh'ın vezirleri arasında İbn Killis, Fâtımî hânedanı için Mısır'da hareket eden ilk kişidir. Kâfûr el-İhşîdî yönetimi altında hükümet kurulunda bir yer tuttuktan sonra, Muiz-Lidînillâh'ın tarafına katılmış ve ona o kadar şevk ve itaatle hizmet etmiştir ki vezirliğe yükseltilmiştir."*⁴⁶³

*Başka bir müellif ise şöyle demektedir: "İbn Killis, bilgili adamları sevdiği ve onları ikametgâhında toplamaktan hoşlandığı belirtilmektedir. Her perşembe gecesi, kadıların, hukuk âlimlerinin, Kur'ân okuma hocalarının ve diğer yetenekli kişilerin bulunduğu bir meclise kendi yazdığı eserleri okuduğu bir oturum düzenlemiştir. Oturum bittiğinde şairler ilerler ve ona övgüler okurlardı. Sarayında Kur'ân nüshaları yapmakla, hadis, fıkıh ve tıp kitaplarını istinsah etmekle meşgul çok sayıda kişi tutmuştur. Oturumlarına katılan âlimlerden biri, Kitâbü'l-Escâ' adlı eseri yazan ez-Zelezîlî lakaplı el-Hüseyin İbn Abdürrahîm'dir. Ayrıca sarayında inşa ettiği camide namaz kıldırarak üzere sabit maaşla bir dizi Kur'ân okuyucusu ve imam bulundurmuştur. Kendisi, misafirleri, hizmetkârları ve maiyeti için ayrı mutfaklar kurulmuştur. Her gün halka açık kabul verdiği ve ihtiyaçlarını içeren dilekçeleri aldığı belirtilir. Hükümdarının etrafına kâid (bölük komutanı) rütbesi verdiği subaylar yerleştirmiştir. Bu vezirin daha sonra sarayını ve hizmetkârlarının konutlarını güçlendirmeye başladığı, oraya muhafızlar yerleştirdiği ve büyük miktarda silah ve erzak stokladığı aktarılır. Sarayının, Kahire'nin vezir Safiyyüddîn İbn Şükr tarafından kurulan medresenin bulunduğu kısmında yer aldığı belirtilmektedir. Ayrıca Kahire'nin Hâretü'l-Vezîriyye denilen sokağının, onun bağlıları orada ikamet ettiği için böyle adlandırıldığı söylenmektedir."*⁴⁶⁴

⁴⁶³İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 7, nşr. Abbâs, s. 28-29; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, İng. çev. Slane, ss. 361-362.

⁴⁶⁴İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 7, nşr. Abbâs, s. 30; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, İng. çev. Slane, s. 362.

Vezir Ebû'l-Fadl İbn el-Furât onun sürekli ziyaretçisi olmuş ve ona o kadar güven vermiştir ki, bazen hükümet ajanlarının hesaplarını denetleme yetkisi kendisine verilmiştir. İbn Killis'in uyandırdığı saygı derindir, cömertliği boldur ve şairler tarafından onun üzerine kaleme alınan övgüler çok sayıdadır. Ebû'r-Rakmak el-Antâkî'nin şiir eserleri incelendiğinde, övgü dolu parçaların çoğunun bu vezire hitap edildiği görülmektedir. Müsebbihî'nin Ahbâru Mısır adlı eserinde, İbn Killis hakkında uzun bir bölüm bulunmakta olup, yukarıda verilen bilgilerin önemli bir kısmı bu bölümden ıktibas edilmiştir. İbn Killis, Muiz-Lidînillâh ve oğlu Azîz-Billâh'tan öğrendiği Şîf doktrinlerini içeren bir fıkıh eseri yazmıştır.⁴⁶⁵

Bazı Mısırlıların aktardığına göre, vezir İbn Killis'in o kadar seçkin türden güvercinleri bulunmaktadır ki, diğer hepsini geride bırakırlardı. Hükümdarı Azîz-Billâh'ın da hızlı kuşları vardır. Bir gün Azîz-Billâh kendi kuşlarından birini vezirinkilerden birine karşı uçurmuş ve bahsi kaybetmiştir. Bu durumun yarattığı hoşnutsuzluk, vezirin düşmanlarına fırsat vermiş ve Azîz-Billâh'a şöyle demişlerdir: "O adam her türün en iyi şeylerini kendisi için seçiyor ve size alt kalitedekilerden başka bir şey bırakmıyor." Olanlardan haberdar olan İbn Killis, Azîz-Billâh'a şu mısraları yazmıştır.⁴⁶⁶

Müminlerin Emîrine de ki: "Senin kuşun önceliği alırdı ama ondan önce hâcibi ona gurur vermek için gitti."⁴⁶⁷

Azîz-Billâh bu beyitlerden memnun kalmış ve vezire karşı hissettiği tahriş kaybolmuştur. el-Kâdî er-Reşîd İbnü'z-Zübeyr Kitâbü'l-Cinâs'ında bunu bu şekilde belirtmekte, ancak başka bir yazara göre iki beyit, şair Veliyyüddevlle İbn Hayrân tarafından yazılmıştır.⁴⁶⁸

İbnü's-Sayrafi, el-İşâre fî men nâle'l-Vizâre adlı eserinde İbn Killis'ten bahsederek şöyle demektedir: "Bir kâtip ve bir Yahudi olduğu, kendini

⁴⁶⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 7, nşr. Abbâs, s. 31; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, İng. çev. Slane, s. 363.

⁴⁶⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 7, nşr. Abbâs, s. 32; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, İng. çev. Slane, s. 364.

⁴⁶⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 7, nşr. Abbâs, s. 33; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, İng. çev. Slane, s. 364.

⁴⁶⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 7, nşr. Abbâs, s. 33; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, İng. çev. Slane, s. 365.

günahtan koruduğu, dinî görevlerinde katı ve tüccarlara karşı nazik davrandığı belirtilir. Hizmetine girdiği Kâfûr el-İhşîdî, davranışından o kadar memnun kalmıştır ki ona Mısır ve Suriye dîvânlarının yönetimini emanet etmiştir.” İbnü’s-Sayrafi ayrıca, İbn Killis’in devlet için büyük meblağlarda gizli hazineler bularak Kâfûr el-İhşîdî’un gözüne nasıl girdiğini de anlatmaktadır. Abdullah Ahû Müslim el-Alevî şöyle anlatmıştır: “İbn Killis, Kâfûr el-İhşîdî’un sağında dururken gördüm ve çekildiğinde Kâfûr el-İhşîdî bana dedi ki: “O adamın yanlarında ne kadar büyük bir vezir var!”⁴⁶⁹

İbn Killis, Ramazan 368'in birinci günü (2 Nisan 979) Azîz-Billâh'ın baş veziri olmuş ve ondan vezir unvanını almıştır. 373 (983/984) yılında Azîz-Billâh onu hapsedmiş, ancak birkaç ay sonra serbest bırakarak eski yerine geri getirmiştir. İbn Killis'in ölüm yılı olan 380 (990/991) evinde, “Zamanın olaylarına karşı dikkatli olun! Öngörülemeyen talihsizliklerden korkun!” mısralarını içeren bir kâğıt bulunmuştur. Adı geçen yılın sonlarına doğru, son hastalığındayken, Azîz-Billâh tarafından ziyaret edilmiştir. Sultan ona, “Seni kurtarmak için krallığımı verirdim” demiştir. Vezir ağlayarak cevap vermiştir: “Sana imparatorluğunun refahına dokunan bazı tavsiyeler vereceğim: Yunanlılarla barış içinde kal, Hamdânîlerle, minberden senin için dua ettikleri sürece yetin, fırsat çıktığında Mufric İbn Dağfel'e merhamet gösterme.” Öldüğünde, naaşı Azîz-Billâh'ın emriyle kendi yaptırdığı türbeye defnedilmiştir. Azîz-Billâh cenaze namazını kılmış ve naaşı kendi elleriyle mezara yerleştirmiştir.⁴⁷⁰

İbn Asâkir, Târîhu Medîneti Dimaşk adlı eserinde ondan bahsetmekte ve şöyle demektedir: “Bağdatlı bir Yahudi olduğu, sapkın ve kurnaz, zekâ ve hile dolu olduğu belirtilir. Vezirliği elde etme umudu onu İslâm'ı benimsemeye sevk etmiştir.” İbn Asâkir onun yükselişini benzer şekilde anlatmaktadır.⁴⁷¹

Adı geçen vezirin son hastalığı Zilkade 380'de başlamıştır. 5 Zilhicce Pazartesi sabahına doğru (23 Şubat 991) vefat etmiştir. Cesedi 50 elbiseyle

⁴⁶⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 7, nşr. Abbâs, s. 34; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, İng. çev. Slane, s. 366.

⁴⁷⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 7, nşr. Abbâs, s. 34; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, İng. çev. Slane, s. 366.

⁴⁷¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 7, nşr. Abbâs, s. 34; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, İng. çev. Slane, s. 367.

kefenlenmiştir. Azîz-Billâh'ın cenazede çok üzgün olduğu, bir katıra bindiği ve naaş üzerine dua edip ağladığı aktarılır. Kefen ve mumyalama masraflarının 10.000 dinara mal olduğu söylenmektedir. Bazıları onun eski dininde öldüğünü ve sadece görünüşte bir Müslüman olduğunu söylemektedir, ancak gerçekte samimi bir Müslüman olduğu da belirtilir. Bir meclisinde Yahudilerden, onların dayanamayacağı ifadelerle bahsettiği ve dinlerinin bozukluğunu açığa vurduğu kaydedilmiştir.⁴⁷²

2. 1. 5. Ebü'l-Gârât Talâi' b. Rüzîk el-Gassânî

Mısır'da doğan Ermeni asıllı Talâi' b. Rüzîk, Fâtımî ordusunda kumandanlığa kadar yükseldikten sonra valilik görevlerinde bulundu. 549 (1154) yılında, Halifenin öldürülmesinin ardından yaşanan siyasî kargaşa sırasında saraydaki kadınların yardım talebi üzerine Kahire'ye yürüyerek yönetimi ele geçirdi, "el-Melikü's-Sâlih" unvanıyla vezir oldu ve bu unvanı alan ilk Fâtımî veziri olarak tarihe geçti. İktidarını sağlamlaştırdıktan sonra Haçlılara karşı aktif bir mücadele başlattı. Fâtımî donanması ve ordusuyla Haçlıların elindeki Sûr, Gazze ve Askalân gibi şehirlere başarılı saldırılar düzenledi. Bölgedeki Haçlı varlığına karşı Nûreddin Mahmud Zengî ile ittifak kurarak ortak hareket etmeye çalıştı ve Fâtımî Devleti'ni uluslararası siyasette etkin bir konuma getirdi.⁴⁷³ Bununla birlikte Âdîd-Lidînillâh'ın halifeliğinde saray üzerindeki kontrolü hem halifeyi hem de saray erkânını rahatsız etti. Bu durum, kendisine karşı bir suikast planlanmasına yol açtı ve sarayında uğradığı saldırıda ağır yaralanarak hayatını kaybetti. Kültürlü bir devlet adamı olan Talâi', şair ve âlimleri himaye etmiş, kendisi de şiirler yazmış ve Kahire'de günümüze ulaşan Sâlih Talâi' Camii'ni inşa ettirmiştir.⁴⁷⁴

İbn Hallikân, İbn Rüzîk'in Mısır veziri olduğu, başlangıçta Yukarı Mısır vilayetinde bir yer olan Münyetü Benî Hasîb'in yönetimini üstlendiğini yazmıştır. Ancak Zâfir-Bia'dâillâh (1149-1154) suikastı üzerine saray

⁴⁷² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 7, nşr. Abbâs, ss. 36- 35; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, İng. çev. Slane, s. 368.

⁴⁷³ Cengiz Tomar, "Talâi' b. Rüzîk", *DİA*, C. 39, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, s. 495; Kasım Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 17, 2017, ss. 79-81.

⁴⁷⁴ Tomar, "Talâi' b. Rüzîk", s. 496; Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", ss. 79-81.

görevlileri, o suçun failleri olan Abbâs ve oğlu Nasr'a karşı yardımını istemek için kendisine haber göndermiş o da derhal çölden büyük bir grupla Kahire'ye ilerlemiştir. Onun yaklaşması üzerine Abbâs ve oğlu, aralarında Üsâme İbn Münkız'ın da bulunduğu taraftarlarıyla birlikte kaçtıklarını söyler.⁴⁷⁵

Devamında, İbn Rüzîk Kahire'ye giriş yapmış ve Fâiz-Binasrillâh'a vezir olarak atandıktan sonra devletin mutlak efendisi ve hükümetin yöneticisi olmuş, bu hadise de 19 Rebûlevvel 549 (3 Haziran 1154) tarihinde gerçekleşmiştir. Kişisel liyakatiyle seçkin olduğu, bağışlarında cömert davrandığı, dilek sahiplerine açık olduğu, yetenekli adamlara cömert bir hami ve iyi bir şair olduğu belirtilmektedir. İki ciltten oluşan şiirlerine örnek olarak:

*“Zaman ne kadar sık bize ibret olsun diye değişimlerini önümüze serer,
yine de yüz çeviririz ve onlara aldırmayız.*

*Ölüm saatinin gelmesi gerektiğini unuturuz ve hastalıklarımız bize
hatırlatana kadar onu hiç düşünmeyiz.*⁴⁷⁶

*Zeynüddin lakablı ve genellikle İbn Nuceyye olarak bilinen meşhur vaiz
Şamlı Ebû'l-Hasan Ali İbn İbrâhîm İbn Necâ el-Ensârî (ö.599/1203) şu
beyitleri İbn Rüzîk'in eseri olarak vermekte ve Mısır'dayken bizzat vezir
tarafından kendisine okunduğunu belirtmektedir:*

*“Ağarmış yaşın gençliğin koyu rengini attı ve beyaz şahin karganın
yuvasına yerleşti. Sen kayıtsızlık içinde uyukluyorsun, ama talihsizlik uyanık
ve ıstırabın dişi seni yaralayacak ve püskürtülmeyecek. Eğer onu saymadan
israf edersen hayatının hazinesini nasıl koruyabilirsin?”*⁴⁷⁷

*Musullu şair el-Mühezzeb Abdullah İbn Es'ad'ın İbn Rüzîk'e övgüleri
de şöyledir:*

*“O zaman neden gizli düşmanlar seni unuttuğumu söylerse kızasın? Seni
asla unutamayacağımı bilmiyor musun? Eğer söyledikleri doğruysa*

⁴⁷⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, s. 526; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 657.

⁴⁷⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, ss. 526-527; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 657-658.

⁴⁷⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, s. 528; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 659.

dostluğun benden esirgensin ve susuzluğum Rüzîk'in oğlunun cömertliğiyle asla giderilmesin!”⁴⁷⁸

“Fâiz-Binasrillâh'ın (1154-1160) ölümü üzerine yerine Âdîd-Lidînillâh geçtiğinde, İbn Ruzîk yalnızca vezirliği sürdürmekle kalmamış, aynı zamanda yeni halife tarafından her zamankinden daha büyük bir onurla muamele görmüştür. Kızını, tamamen boyunduruğu altında ve sarayda bir mahkûm olarak tuttuğu Âdîd-Lidînillâh ile evlendirmiş ve uzun süren refah tarafından baştan çıkarılarak ihtiyat önlemlerini ihmal etmiştir. Sonunda esaretinden yorulan halife, vezirinin hayatına karşı bir plan tasarlamış ve bu amaçla Evlâdü'r-Râî denilen düzenli birliklerin bir kısmıyla bir komplo kurmuştur. Bu adamların, onun belirttiği sarayın bir bölümünde gizlenmeleri ve İbn Rüzîk'in geçişi sırasında onu öldürmeleri planlanmıştır. Orada pusuya yatmış, vezir saraydan ayrılmak üzereyken ona saldırmak için ayağa kalkmışlardır; ancak geçmek zorunda oldukları kapı, içlerinden birinin onu açmaya çalışırken yaptığı bir hata sonucu kilitlenmiş ve o gece için tasarıları böylece boşa çıkmıştır. Başka bir gün gizlenme yerlerine yerleşmişler ve İbn Rüzîk saraya girdiğinde üzerine atlayarak onu, bazıları başında olmak üzere, yaralamışlardır. Alarm hemen verilmiş, İbn Rüzîk'e eşlik eden kişiler yardımına gelerek katilleri öldürmüşlerdir. Yaralarından kan akarak eve taşınmış ve aynı gün, 19 Ramazan 556 Pazartesi günü (6 Eylül 1161) vefat etmiştir. Doğum tarihi 495 (1101/1102) yılıdır. İbn Ruzîk, Kahire'de, el-Efdal Şâhinşâh tarafından kurulan vezirlik sarayına defnedilmiştir. Ancak 19 Safer 557 (7 Şubat 1162) yılında oğlu el-Âdil, cesedin çıkarılmasını sağlamış ve bir tabuta yerleştirdikten sonra onu Büyük Karâfe Mezarlığı'na kadar takip ederek, hâlâ İbn Rüzîk Türbesi olarak adlandırılan türbeye nakletmiştir.”⁴⁷⁹

⁴⁷⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, s. 529; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 660.

⁴⁷⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, ss. 529-530; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 660-661.

2. 1. 6. Ebü'l-Hasen Cevher b. Abdillâh es-Saklâbî el-Kâtib el-Kâid es-Sıkillî er-Rûmî

Cevher es-Sıkillî, İfrîkiyye hâkimi Muiz-Lidînillâh İbn el-Mansûr'un âzatlı kölesiydi. Efendisi, Kâfûr el-İhşîdî'nin ölümü üzerine onu Mısır'ı ele geçirmek için bir ordunun başında göndermiştir. Cevher es-Sıkillî, 14 Rebûlevvel 358 Pazar günü (5 Şubat 969) İfrîkiye'den yola çıkmış ve aynı yılın 16 Şaban 358 Salı günü (5 Temmuz 969) Mısır'ı ele geçirmiştir. 19 Şaban 358 Cuma günü (8 Temmuz 969) minbere çıkmış ve efendisi Muiz-Lidînillâh için bir dua ile hutbe okumuştur. Ramazan ayının ortasında bu fethin haberi İfrîkiye'deki Muiz-Lidînillâh'a ulaşmıştır.⁴⁸⁰

Muiz-Lidînillâh'ın onu Mısır'a göndermesine neden olan sebep şudur: Kâfûr el-İhşîdî'nin ölümü üzerine imparatorluk görevlileri, hâlâ bir çocuk olan Ahmed İbn Ali İbn el-İhşîd'e en yüksek otoriteyi vermeyi ve babasının amcasının oğlu Ebû Muhammed el-Hüseyin İbn Abdullah İbn Tuğc'un onun vekili olmasını kararlaştırmışlardır. Büyük görevliler ve birliklerin Şâmil el-İhşîdî'nin emirleri altında olması ve kamu gelirlerinin idaresinin vezir Ca'fer İbn el-Furât'a emanet edilmesi de bu karara dahildir. Bu düzenleme 20 Cemâziyelevvel 357 Salı günü (20 Nisan 968) gerçekleşmiştir. Mısır ve Suriye vilayetleri ile iki kutsal şehrin Mekke ve Medine minberlerinden Ahmed İbn Ali için ve sonra el-Hüseyin İbn Abdullah için dualar edilmiştir.⁴⁸¹ Daha sonra, maaşlarının azalması ve bahşişlerin kesilmesi nedeniyle birlikler kargaşaya düşmüştür. Bu durum, Mısır'daki yüksek rütbeli bir dizi kişiyi, o zamanlar İfrîkiye'de olan Muiz-Lidînillâh'a mektup yazarak onu Mısır'a bir birlik göndermeye ve başkenti ele geçirmeye davet etmeye sevk etmiştir.⁴⁸²

Bu iletişim sonucunda Muiz-Lidînillâh, Cevher es-Sıkillî'ye orduyu yürüyüşe hazır tutmasını emretmiş, ancak bu general o kadar tehlikeli bir şekilde hastalanmıştır ki iyileşmesine dair hiçbir umut kalmamıştır. Bu haldeyken efendisi Muiz-Lidînillâh tarafından ziyaret edilmiştir. Muiz-

⁴⁸⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, ss. 375-376; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 340-341.

⁴⁸¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 376; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 341.

⁴⁸² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, ss. 376-377; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 341-342.

Lidînillâh, onun sadece ölümden kaçmakla kalmayıp Mısır'ı fethedeceğini ilan etmiştir. İyileşme döneminde gerekli para, silah ve adam kaynakları ona sağlanmış ve yüz binden fazla atlı ve bin iki yüzden fazla para sandığıyla Rakkâde adlı bir yere ilerlemiştir. Her gün Muiz-Lidînillâh tarafından ziyaret edilmiş, onunla özel olarak görüşmüş ve talimatlar almıştır. Sonra yola çıkma emri almış ve ona veda etmeye gelmiştir. Bu görüşme sırasında Cevher es-Sıkillî, Muiz-Lidînillâh'ın önünde durmuş, Muiz-Lidînillâh atının boynuna eğilerek bir süre onunla gizlice konuşmuştur. Halife daha sonra oğullarına inmelerini ve Cevher es-Sıkillî'ye ayrılış selamını vermelerini emretmiştir. Bu durum, devletin büyük görevlilerini de inmeye zorlamıştır. Sonra Cevher es-Sıkillî, Muiz-Lidînillâh'ın elini ve atının toynağını öpmüş ve efendisinin emriyle kendi atına bindikten sonra orduyu yürüyüşe geçirmiştir. Muiz-Lidînillâh sarayına döndüğünde, üzerinde bulunan tüm giysileri Cevher es-Sıkillî'ye hediye olarak göndermiş ve Berka valisi olan kölesi Eflah'a Cevher es-Sıkillî'yle karşılaşması ve elini öpmesi için emirler yazmıştır. Eflah'ın o töreni yapmaktan kaçınmak için yüz bin dinar teklif ettiği, ancak boyun eğmek zorunda kaldığı rivayet edilmektedir.⁴⁸³

Cevher es-Sıkillî'nin birliklerinin yaklaşımı Mısır'da öğrenildiğinde, haber büyük bir kargaşaya neden olmuş ve vezir İbn el-Furât'ın, barış ve halkın can ve mal güvenliğini sağlamak için mektup yazması kararlaştırılmıştır. Ayrıca Ebû Ca'fer Müslim İbn Ubeydullah el-Hüseynî'den elçileri olmasını istemişler ve o da bir dizi vatandaşın kendisine eşlik etmesi şartıyla onay vermiştir. Vezir onlara şartlarını yazılı olarak sunmuş ve 18 Receb 358 Pazartesi günü (18 Haziran 969) İskenderiye yakınlarındaki Tarûce'de durmuş olan Cevher'i karşılamak üzere yola çıkmışlardır. Şerîf Müslim ve arkadaşları vardığında, mesajlarını Cevher es-Sıkillî'ye iletmışlerdir. Cevher es-Sıkillî her talebi kabul etmiş ve vaadini yazılı bir belgeyle onaylamıştır. Ancak Mısır şehri en büyük kargaşaya düşmüştür. İhşîd ailesinin taraftarları, Kâfûr el-İhşîdî'n hizmetinde bulunmuş olan görevliler ve ordunun bir kısmı savaşa hazırlanmış, evlerindeki değerli eşyaları sakladıktan sonra şehrin dışında kamp kurmuş ve sunulan barışı

⁴⁸³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nrş. Abbâs, s. 377; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 342.

reddetmişlerdir. Cevher es-Sıkillî niyetlerini öğrendiğinde onlara karşı yürümüş, ancak yazılı koruma vaadiyle emân zaten oraya varmıştır. Vezir ve halk onu karşılamak için toplanmıştır. Sonra belge okunmuş ve Cevher es-Sıkillî'nin, tımar, para veya yönetimler için kendisine yazmış olan her kişiye olumlu bir cevap verdiği görülmüştür. Tartışmalarla önemli bir süre geçmiş ve toplantı tekliflere rıza gösterilmeden dağılmıştır. Nahrîr eş-Şüyizânî onlar tarafından general olarak seçilmiş ve birlikler savaşa hazırlandıktan sonra Cîze'ye yürüyerek orada mevzilenmişlerdir.⁴⁸⁴

Cevher es-Sıkillî Cîze'ye varmış ve onlara saldırmıştır. Bu çarpışmada bazı esirler ve atlar almış, ardından Münyetü's-Sayyâdîn'e ilerlemiş ve Münyet Şelkân geçidini ele geçirmiştir. Mısır birliklerinin bir kısmı daha sonra teknelerle ona geçerek teslim olmuş, ancak Mısır halkı geçide bir muhafız yerleştirmiştir. Cevher es-Sıkillî bunu görünce Ca'fer İbn Felâh'a şöyle demiştir: "İşte Muiz-Lidînillâh'ın hizmetlerinizi gerektirdiği gün budur!" Sonra pantolonuna kadar soyunmuş ve bir tekneyle karşıya geçmiştir. Adamları da nehri geçerek diğer tarafa varmış, orada İhşîdîlere ve taraftarlarına saldırıp büyük bir kısmını öldürmüşlerdir. Geri kalanlar geceleyin kaçarak Mısır'a girmiş ve evlerinden taşıyabildikleri her şeyi aldıktan sonra şehri düzensiz bir şekilde boşaltmışlardır. Bunun üzerine halk, Şerîf Ebû Ca'fer'e giderek Cevher es-Sıkillî'ye yazmasını ve önceki koruma vaadini onaylamasını istemiştir. Şerîf de yazmış ve zaferini tebrik ettikten sonra emânın yenilenmesini talep etmiştir.⁴⁸⁵

Halk, af ve muhafaza vaadini teyit eden bir cevap gelene kadar Şerîf'le birlikte kalmıştır. Cevher es-Sıkillî'den beyaz bir bayrak taşıyan bir elçi de gelmiş ve iki gün boyunca halk arasında dolaşarak genel af ilan etmiş ve yağmayı yasaklamıştır. Bu, şehirde sükuneti yeniden sağlamıştır, öyle ki çarşılar açılmış ve sanki hiç kargaşa olmamış gibi her şey sakinleşmiştir. Günün sonlarına doğru Cevher es-Sıkillî'den Ebû Ca'fer'e, 17 Şaban Salı günü onu Şerîf'ler, âlimler ve şehrin önde gelen sakinlerinden oluşan bir

⁴⁸⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 378; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 343.

⁴⁸⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 378; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 343.

grupla karşılamaya hazır olmasını emreden bir mektupla bir haberci gelmiştir. Hazırlık yapıldıktan sonra vezir Ca'fer ve seçkin bir grup insanla şehirden yola çıkmışlar ve Cîze'de Fâtımî komutanlarıyla buluşmuşlardır. Bir tellalın emriyle şerîf ve vezir hariç her kişi inmiş ve Cevher es-Sıkillî'yi selamlamıştır. Bu tören sona erdiğinde şehre doğru yola çıkmışlar ve birlikler silahlarıyla giriş yapmaya başlamışlardır. Saat dört civarında Cevher es-Sıkillî, davulları ve bayrakları önünde şehre girmiştir, altınla işlenmiş ipek bir elbise giymekte ve krem rengi bir ata binmektedir. Mısır'dan geçerek durmayı tasarladığı yere gitmiştir ki, burası şimdi Kahire'nin bulunduğu yerdir. Sonra yeni şehrin çevresini işaretlemiş ve ertesi sabah Mısır halkı başarısını tebrik etmeye geldiğinde, kalenin temellerinin gece boyunca kazılmış olduğunu bulmuşlardır. Başlangıçta bazı düzensizliklerden hoşnutsuz olduğu, ancak sonra hendekler uğurlu bir saatte kazıldığı için hiçbir değişiklik yapılmasına izin vermeyeceğini ilan ettiği belirtilmektedir. Adı geçen salı günü ve takip eden altı gün boyunca birlikleri Mısır'a girmeye devam etmiştir.⁴⁸⁶

Cevher es-Sıkillî, efendisi Muiz-Lidînillâh'a fethi bildiren bir rapor yazmakta acele etmiş ve ona ayrıca çatışmada öldürülen Mısırlıların başlarını göndermiştir. Sonra Mısır genelindeki minberlerden Abbâsîler için dua edilmesinin durdurulmasını ve sikkelerde isimlerinin “Bism-i Mevlâye'l-Muiz (efendim Muiz-Lidînillâh adına)” sözleriyle değiştirilmesini emretmiştir. Ayrıca Abbâsîlerin siyah kisvelerinin artık giyilmesini yasaklamış ve hatiplere beyaz giysiler giymelerini emretmiştir. Sonra her Pazar şikayetleri dinlemek için bir mahkeme kurmuş; burada vezir, kadı ve bir dizi büyük âlim hazır bulunurken kendisi hüküm vermiştir. 8 Zilkade cuma günü hutbenin sonuna, Ehl-i Beyt'i öven duaların eklenmesini sağlamıştır. 18 Rebûlâhir 359 Cuma (28 Şubat 970) günü Cevher es-Sıkillî, İbn Tolun Camii'nde halka açık namaza başkanlık etmiştir. Vaiz hutbede Ehl-i Beyt'ten bahsetmiş ve ezana “Hayye alâ hayri'l-amel (En hayırlı işe gelin)!” sözlerini eklemiştir. Bunu Mısır'da yapan ilk kişidir. Bu form daha sonra diğer camilerde benimsenmiştir. Cemâziyelevvel ayında “Hayye alâ hayri'l-amel”

⁴⁸⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nrş. Abbâs, s. 379; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 344.

sözleri Eski Camii'deki ezana da eklenmiştir. Tüm bunlar Cevher es-Sıkillî'yi çok memnun etmiş ve Muiz-Lidînillâh'a bu hoş haberi yazmıştır. Ancak Cevher es-Sıkillî kendisi için dua edilmesini onaylamamış ve bunun efendisinin talimatlarında olmadığını söylemiştir. Sonra Kahire'deki caminin inşasına başlamış ve 7 Ramazan 361'de (7 Haziran 972) bitirmiştir, ertesi cuma günü orada halka açık namazı kılmıştır. Bunun, Ezher olarak adlandırılan cami olduğuna inanılmaktadır.⁴⁸⁷

Cevher es-Sıkillî dört yıl yirmi gün Mısır yönetiminde kalmıştır, sonra Muiz-Lidînillâh Kahire'ye gelmiş ve Cevher es-Sıkillî onu karşılamak için kaleden ayrılmıştır. Daha sonra kaleye geri dönmemiş, ancak kendi evinde ikamet etmiştir.⁴⁸⁸

Cevher es-Sıkillî, efendisinin varışına kadar Mısır'ı mutlak güçle yönetmeye devam etmiştir. Yüksek rütbesini, haysiyetini ve otoritesini 364'e (974/975) kadar korumuş, o tarihte Muiz-Lidînillâh onu hükümet dairelerinin başkanlığından, gelir tahsildarlığından ve işlerin kontrolünden almıştır. Cevher es-Sıkillî'nin cömertliği ancak ölümüyle sona ermiştir. 20 Zilkade 381 Perşembe günü (20 Ocak 992) Mısır'da vefat etmiş ve zamanın şairlerinden onun kaybına ağlayan ve cömertliğini kutlayan beyitler kaleme almayan kimse kalmamıştır.⁴⁸⁹

Küçük yaşta esir edilmiş Sicilya asıllı bir Slav (Saklebî) olan Cevher es-Sıkillî, Fâtımî halifelerinin hizmetinde yetişmiş bir kumandandır. Halife Muiz-Lidînillâh tarafından Mağrib'in (Kuzey Afrika) fethiyle görevlendirilmiş Endülüs Emevîleri tarafından desteklenen yerel Berberî güçlerini mağlup ederek önce Sicilmâse'yi, ardından bir yıldan uzun süren bir hazırlık sonrası Fas şehrini ele geçirmiştir. Bu zafer, bütün Mağrib'i geçici bir süre için Fâtımî hâkimiyeti altına sokmuş ve Cevher es-Sıkillî'nin Fâtımî Devleti'nin en yetenekli komutanı olduğunu kanıtlamıştır.⁴⁹⁰

⁴⁸⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 380; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 345.

⁴⁸⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 380; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 345.

⁴⁸⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 376; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 341.

⁴⁹⁰ Ramazan Şeşen, "Cevher es-Sıkillî", *DİA*, C. 7, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 456.

Mağrib'deki başarılarının ardından Cevher es-Sıkkillî, Fâtımîlerin en büyük hedefi olan Mısır'ın fethiyle görevlendirilmiştir. İhşîdî Devleti'nin iç karışıklıklar ve ekonomik krizle zayıflamasından faydalanan Cevher es-Sıkkillî, büyük bir orduyla Mısır'a girmiştir. Ciddi bir direnişle karşılaşmadan ülkeyi teslim almış ve Fâtımî halifesi adına hutbe okutarak Mısır'da Abbâsî hâkimiyetine son vermiştir. En kalıcı icraatı ise Fâtımîlerin yeni başkenti olacak olan Kahire şehrinin ve günümüze kadar ulaşan Ezher Camii'nin temellerini atması olmuştur.⁴⁹¹

Cevher es-Sıkkillî, yaklaşık beş yıl boyunca Mısır'ı bağımsız bir hükümdar gibi yönetmiştir. Bu süre zarfında İhşîdîler döneminde bozulan devlet maliyesini düzelterek rekor düzeyde vergi toplamayı başarmış ve Mısırlıları da önemli idarî görevlere getirerek halkın güvenini kazanmıştır. Halife Muiz-Lidînillâh'ın Mısır'a gelmesiyle kumandanlıktan azledildikten sonra siyasetten çekilmiştir.⁴⁹²

2. 1. 7. Ebü'l-Kâsım el-Kâmil Zü'l-vizâreteyn el-Hüseyn b. Alî b. el-Hüseyn el-Vezîr el-Mağribî

*Fâtımî veziri olan Vezir el-Mağribî, kendi eseri olan Edebü'l-Havâs adlı eserinde annesinin Muhammed İbn İbrâhîm en-Nu'mânî'nin kızı olduğunu ve Cemâziyelevvel 344 ayında (Eylül 955) vefat ettiğini belirtmektedir. Vezir el-Mağribî, beyit ve nesir parçaları içeren bir dîvânın yazarıdır. Ayrıca Islâhu'l-Mantuk'un bir özetini, Kitâbü'l-Înâs'ı, küçük ama çok öğretici bir eser olan Edebü'l-Havâs'ı, Kitâbü'l-Me'sûr fî Mülâhi'l-Hudûr'u gibi eserleri kaleme almıştır.*⁴⁹³

Halep'te, Sâsânîlere dayanan köklü ve Şîî bir aile olan Mağribîler ailesinde dünyaya gelmiştir. Ailesi, Fâtımî Halifesi Azîz-Billâh'ın hizmetine girince henüz genç yaştaiken onlarla birlikte Mısır'a göç etmiş ve dîvânda kâtip olarak göreve başlamıştır. Ancak Fâtımî Halifesi Hâkim-Biemrillâh

⁴⁹¹ Ercan Cengiz, "Cevher Es-Sıkkillî'nin Mısır'ı Ele Geçirmesi ve Mısır'daki Faaliyetleri", *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2022, C. 8, S. 2, ss. 848-869; Şeşen, "Cevher es-Sıkkillî", s. 456.

⁴⁹² Cengiz, "Cevher Es-Sıkkillî'nin Mısır'ı Ele Geçirmesi" ss. 858-861; Şeşen, "Cevher es-Sıkkillî", ss. 456-457.

⁴⁹³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, s. 172; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 450.

döneminde ailenin itibarı sarsıldı ve kendisi hariç babası, amcası ve kardeşleri de dahil olmak üzere bütün aile fertleri halifenin emriyle katledilmiştir. Bu katliamdan canını zor kurtaran Vezîr el-Mağribî, Mısır'dan kaçarak Filistin'e sığınmıştır.⁴⁹⁴

Ailesinin intikamını almak isteyen Mağribî, Filistin'deki Cerrâhîler⁴⁹⁵ kabilesini ve Mekke Emîri Ebü'l-Fütûh el-Mûsevî'yi Fâtımîlere karşı isyana teşvik etmiştir. Bu isyan sırasında Remle'yi ele geçiren Ebü'l-Fütûh, Mağribî'nin de yönlendirmesiyle halifeliğini ilân etmiştir ve kendi adına para bastırmıştır. Ancak Halife Hâkim-Biemrillâh diplomatik manevralarıyla isyanın başarısız olması üzerine Mağribî, bu kez Bağdat'a kaçmak zorunda kalmıştır.⁴⁹⁶

Hayatının geri kalanını bir nevi sürgünde geçiren Mağribî, yetenekli bir devlet adamı olması sebebiyle farklı hanedanların hizmetinde bulunmuştur. Abbâsî halifesinin şüpheleri üzerine Bağdat'tan ayrılarak önce Vâsî'ta Büveyhî veziri Fahrülmülk'e, onun ölümünden sonra Musul'da Ukaylî Emîri Kırvâş'a ve Meyyâfârikîn'de Mervânî Emîri Nasrüddevle'ye (1011-1061) vezirlik yapmıştır. Kısa bir süre Bağdat'ta tekrar vezirlik yapsa da görevden alınmıştır ve son olarak hizmetine döndüğü Mervânîlerin yanında, vefat etmiştir. Geniş bir kültüre sahip olan, binlerce beyit şiir ezberleyen ve pek çok âlimden ders alan Mağribî, vasiyeti üzerine Necef'te defnedilmiştir.⁴⁹⁷

Çeşitli parçalardan oluşan bir koleksiyonda şu ifadeler rastlanmıştır: “Bu sözler, Vezir el-Mağribî'nin babasının el yazısıyla, Islâhu'l-Mantık özetinin kapağında yazılı olarak bulunmuştur: ‘O (oğlum) 13 Zilhicce 370 (19 Haziran 981) Pazar gününün ilk şafağında doğdu. Kur’ân’ı, yorumsuz bir dizi dilbilgisi ve dil bilimi ders kitabını ve eski Arap şairlerinin eserlerinden seçilmiş yaklaşık 15.000 beyiti ezberledi. Şiir yazdı, nesir

⁴⁹⁴ Mustafa Vacid Ağaoğlu, “Vezîr el-Mağribî ve ‘Siyaset Üzerine’ Adlı Eseri: Analiz ve Çeviri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 22, S. 2, 2022, s. 22.

⁴⁹⁵ Cerrâhîler, Kahtânî ve Tayy kabilesine mensupturlar. IV-V. (X-XI.) asırlar arasında Arabistan'da Ecâ ve Selmâ dağları arasındaki anayurtlarından göç edip, Halep ve çevresine yerleşmişlerdir. Daha sonra da Ürdün'de Belkâ Havran ve Dimaşk'a göç etmişlerdir. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Tokuş, “Fâtımîlerin İkircikli Müttefikleri Cerrâhîlerin Filistin ve Çevresindeki Faaliyetleri”, *History Studies*, C. 12, S. 1, 2020, ss. 285-297.

⁴⁹⁶ Ağaoğlu, “Vezîr el-Mağribî ve ‘Siyaset Üzerine’ Adlı Eseri: Analiz ve Çeviri”, ss. 22-23.

⁴⁹⁷ Ağaoğlu, “Vezîr el-Mağribî ve ‘Siyaset Üzerine’ Adlı Eseri: Analiz ve Çeviri”, ss. 23-24.

yazmada yetenekliydi ve tüm çağdaşlarını hattatlıkta, doğum haritası hesaplamada ve cebirde geçti ve tüm bunlar on dördüncü yılını tamamlamadan önceydi. Bu eseri üstün bir yargıyla özetledi. Özetini bitirdiğinde ona onu beyit haline getirmesini önerdim ve o da buna göre o işe başladı ve tek bir gecede bir dizi sayfa kaleme aldı. Tüm bunlar on yedinci yılını tamamlamadan önceydi ve Yüce Allah'a onu esirgemesi ve sağlığını uzatması için yalvarıyorum. ''⁴⁹⁸

Aşağıdaki mısralar, vezirin şiirinden bir örnektir:

Develer yolculukları için eğlenirken sevgilime dedim ki: "Yokluğumu desteklemek için tüm metanetini hazırla. Gençliğimin en iyisini kaygısızca harcayacağım ve rütbe ve servet peşinde koştuktan vazgeçeceğim. Günlerimizin kârsız geçmesi ve yine de hayatlarımızın bir bölümü olarak sayılması ciddi bir kayıp değil mi?"⁴⁹⁹

"Bu dünyadaki insana, her otlığı reddeden ve sonunda sürüsünü besleyecek hiçbir yer bulamayan bir çoban olarak bakıyorum. İşte su var, ama ot yok. Orada ot var, ama su yok ve su ile ot gördüğün yer, yırtıcı hayvanların uğrak yeridir."⁵⁰⁰

"Sana maceramı anlatacağım ve maceralar çeşit çeşittir. 'Bir gece yatağımı değiştirdim ve huzur tarafından terk edildim; o zaman bana söyle, mezarda geçireceğim ilk gecede nasıl olacağım?'"⁵⁰¹

Vezir el-Mağribî, büyük bir zekâ ve kabiliyet sahibi bir şahsiyettir. Babası, amcası ve iki kardeşi Mısır hükümdarı Hâkim-Biemrillâh tarafından öldürüldüğünde, Remle'ye kaçarak o şehri ele geçirmiş olan Tay kabilesinden Hassân İbn Müfric İbn Dağfel İbn el-Cerrâh'a katılmıştır. Onları Hâkim-Biemrillâh'a karşı düşmanca tasarılarla doldurmayı başarmıştır. Sonra Hicaz'a geçmiş ve Mekke valisinin hırsını uyandırarak ona Hâkim-

⁴⁹⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, s. 172; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 450.

⁴⁹⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, s. 173; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 451.

⁵⁰⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, ss. 172-173; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 451-452.

⁵⁰¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, s. 173; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 452.

Biemrillâh'ı devirme ve Mısır'ı fethetme umutları vermiştir. Bu entrikalar Hâkim-Biemrillâh'a büyük bir huzursuzluk vermiş ve imparatorluğunun güvenliği için endişelerini uyandırmıştır. Hâkim-Biemrillâh'ın bu koşullar altındaki davranışını anlatmak konunun kapsamını aşmaktadır, ancak sonuç olarak, büyük bir para bağıısıyla, Cerrâhileri kendi tarafına çekmiştir. Aralıksız çabalarıyla Hâkim-Biemrillâh, el-Cerrâh ailesini yatıştırmayı başarmıştır; Ebû'l-Fütûh projeleri boşa çıkınca Mekke'ye kaçarken, vezir de Hâkim-Biemrillâh'ın intikamından kaçınmak için Irak'a çekilmiş ve Cerrâh ailesiyle ilişkisini kesmiştir.⁵⁰²

Vezir el-Mağribî daha sonra Vezir Fahrü'l-Mülk Ebû Gâlib İbn Halef'i (ö. 500/1106) ziyaret etmiştir; ancak Halife Kâdir-Billâh (991-1031) durumdan haberdar olunca ve onun Abbâsî hanedanına karşı komplo kurmak için geldiğinden şüphelenince Fahrü'l-Mülk'e yazarak Vezir el-Mağribî'yi halifelik topraklarından kovmasını emretmiştir. Ancak Fahrü'l-Mülk, Vezir el-Mağribî'den desteğini çekmemiş ve onun için Kâdir-Billâh'ın hoşgörüsünü elde etmeyi başarmıştır. Daha sonra Bağdat'tan Vâsıt'a inerken Vezir el-Mağribî'yi maiyetine almış, Vâsıt'ta kaldığı süre boyunca misafirine her türlü ilgiyi göstermiş ve kendisi öldürülene kadar himayesini kesmemiştir. Vezir el-Mağribî daha sonra Halife Kâdir-Billâh'ı yatıştırmaya ve üzerine atılan suçlamalardan kendini aklamaya çalışmış; bunda bir dereceye kadar başarılı olmuş ve Bağdat'a dönmüştür. O şehirde kısa bir süre kaldıktan sonra Musul'a geçmiş, orada Ukaylî hanedanının hükümdarı Kırvâş Mu'temidü'd-Devle (1001-1052) tarafından devlet kâtibi makamını doldurmak üzere seçilmiştir. Daha sonra Deylemlî hükümdar Müşerrifü'd-Devle altında vezirlik makamını elde etmek için entrikalarını yönlendirmiş ve o hükümdar, veziri Müeyyedü'l-Mülk'ü (ö. 494/1101) tutuklayana kadar entrikalarını durdurmamıştır. Vezir el-Mağribî daha sonra Müşerrifü'd-Devle'den bir mektup almış, bununla Musul'dan ayrılıp saraya gelmeye davet edilmiştir.⁵⁰³

⁵⁰² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, s. 174; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 452.

⁵⁰³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, s. 175; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 453.

Bunun üzerine Bağdat'a geçmiş ve vezirliğe yerleştirilmiştir, ancak ne şeref unvanını ne de hil'ati almıştır. Bu görevi, koşullar Müşerrifü'd-Devle'yi Bağdat'tan ayrılmaya zorlayana kadar sürdürmüştür. O zaman her ikisi de Avânâ'ya gitmiş ve Ebû Sinân Garîb İbn Muhammed ile durmuştur. İşler bu haldeyken, Vezir el-Mağribî, o hükümdarın hoşnutsuzluğundan endişe ettiği için Müşerrifü'd-Devle'nin hizmetinden ayrılmaya teşvik edilmiş ve Musul'da Kırvâş ile ikamet etmeye gitmiştir. Bu dönemde Kâdir-Billâh'ın ona karşı beslediği hoşnutsuzluk tekrar uyanmış ve Kırvâş ile Garîb'e onun hakkında yazılan mektuplar onu koruyucusunu terk etme zorunluluğu altına sokmuştur. Sonra Meyyâfârikîn'e Nasrüddevle Ahmed İbn Mervân'a (1013/1061) gitmiş ve hayatının geri kalanında onunla bir misafir olarak kalmıştır.⁵⁰⁴

Ancak başka bir rivayete göre Diyarbekir'e geçtiğinde o vilayetin sultanı Ahmed İbn Mervân'a vezir olmuş ve 13 Ramazan 418'de (17 Ekim 1027) görevdeyken vefat etmiştir. Bazıları ölümünün 428 (1036/1037) yılında olduğunu söylemektedir. Ancak ilk ifadenin daha doğru olduğu kabul edilmektedir. Meyyâfârikîn'de ölmüş ve naaşı vasiyetindeki bir talimat uyarınca Kûfe'ye nakledilmiştir. Bu konuyla ilgili, tafsilatı buraya sığdırılamayacak uzun bir anekdot bulunmaktadır. Hz. Ali'nin türbesinin yakınındaki bir mezara defnedilmiştir ve üzerine kendi talimatlarıyla şu beyitler yazılmıştır:

“Uzun süre hata ve cehalet yolunda yolculuk etmiştim, yolculuğumun sonuna varmamın zamanı gelmişti. Tüm günahlarımdan tövbe ettim ve davranışımın bu son kısmı belki de öncekini siler. 45 yıldan sonra daha uzun bir mühlet ummuştum, alacaklımın cömert olduğunu bilmeseydim.”⁵⁰⁵

2. 1. 8. Ebü'l-Kâsım Şâhinşâh el-Melikü'l-Efdal b. Emîri'l-cüyûş

Bedr el-Cemâlî

Efdal b. Bedr el-Cemâlî, Bedr el-Cemâlî'nin oğludur. Babası Bedr, Ermeni kökenli olup Cemâleddîn İbn Ammâr tarafından bir köle olarak satın

⁵⁰⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, s. 176; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 453-454.

⁵⁰⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, s. 177; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 454-455.

alınmıştır, İbn Ammâr onu yetiştirmiş ve devlet içinde yükseltmiştir Bedr el-Cemâlî'nin basireti, feraseti ve karakter enerjisi, onu sayısı çok az olan o seçkin yetenekli adamlar arasına yerleştirmiş ve bu nedenle Mısır hükümdarı Müstansır-Billâh tarafından Sûr veya Akkâ'ya vali yardımcısı olarak atanmıştır.⁵⁰⁶

Halifenin otoritesinin büyük ölçüde zayıfladığı ve imparatorluk işlerinin düzensizliğe düştüğü dönemde Müstansır-Billâh, Bedr el-Cemâlî'nin liyakatini duymuş ve onu yardımına çağırmıştır. O zaman kışın ortası olup bu dönemde yolculuk yapmak alışılmadık bir durumdur, ancak Bedr gemiye binmiş ve 28 Cemâziyelevvel 466 (28 Ocak 1074) Kahire'ye varmış ve Müstansır-Billâh tüm kamu işlerinin yönetimini almıştır. Onun varlığıyla halifenin otoritesi, kaybettiği saygıyı geri kazanmış ve devlette düzen yeniden sağlanmıştır.⁵⁰⁷

Kılıç ve kalem veziri, kâdî'l-kudât (baş kadı) ve dâîler başkanı olarak atandıktan sonra yönetiminde öyle bir yetenek sergilemiştir ki, Mısır'a varışının, Müstansır-Billâh'ın iyi talihinin başlangıcı ve itibarının yükselişi olduğu söylenmektedir. Lakabı Emîrû'l-Cüyûş olmuştur. Müstansır-Billâh'ın huzuruna ilk girdiği anda, bir kişinin halifeye Kur'ân okumakta olduğu ve tam olarak şu sözleri telaffuz ettiği aktarılmaktadır: “‘Ve Allah size Bedir'de yardım etmişti' ama ayeti bitirmemiştir, bunun üzerine Müstansır-Billâh, eğer bitirseydi onun başını vurduracağını ilan etmiştir. Bedr seksen yaşını geçene kadar iktidarda kalmıştır, ölümü 487 yılı Zilkade veya Zilhicce ayında (Kasım 1094) gerçekleşmiştir. İskenderiye'deki Sûku'l-Attârîn'de bulunan büyük camiye inşa eden kendisidir, inşasını 479 yılı Rebûlevvel ayında (Haziran-Temmuz 1086) bitirmiştir. Ayrıca Askalan'da Baş Şapeli'ni (Meşhedü'r-Re's) inşa etmiştir.⁵⁰⁸

Son hastalığı sırasında yerine vezir olarak oğlu Efdal b. Bedr el-Cemâlî geçmiştir. Onun, Müstansır-Billâh'ın oğlu Nizâr'a ve İskenderiye valisi

⁵⁰⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, ss. 448-449; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 612.

⁵⁰⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, s. 450; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 612-613.

⁵⁰⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, ss. 450-451; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 613.

Efdalî İftigin'e karşı davranışı çok iyi bilinmektedir. Onları esir aldıktan sonra Kahire'ye götürmüş, ardından onlardan bir daha haber alınamamıştır. Bu, Müstansır-Billâh'ın ölümünden bir süre sonra 488 (1095) yılında olmuştur. Sonra da halifenin oğlu Müsta'li-Billâh tahta çıkarmış ve vezir olarak hareket etmeye devam etmiştir. İftigin'e gelince, halka açık olarak idam edilmiştir. Nizâr'a gelince ise, kardeşi Müsta'li-Billâh'ın emirleriyle bir duvar örülerek hapsedildiği ve böylece can verdiği söylenmektedir. İftigin, Efdal b. Bedr el-Cemâlî'nin memlûklerinden biridir ve Nizâr, Alamut Kalesi'nin ve İran'daki diğer kalelerin sahipleri olan İsmâîlîlerin soy iddia ettikleri kişidir.⁵⁰⁹

Efdal b. Bedr el-Cemâlî, yetenekli bir hükümdar olup üstün bir yargıya sahip olduğu belirtilmektedir. Müsta'li-Billâh'ın ölümü üzerine o hükümdarın oğlu Âmir-Biahkâmillâh'ı (1101-1130) tahta çıkaran kendisidir. Sonra kamu işlerinin yönetimini kendi ellerine almış ve Âmir-Biahkâmillâh'ı sarayında hapsederek onun zevk ve eğlence tutkusuna kapılmasını engellemiştir. Bu muamele, Âmir-Biahkâmillâh'ın vezirinin hayatına karşı komplo kurmaya sevk etmiş ve 30 Ramazan 515 Pazar akşamı (30 Aralık 1121), Efdal b. Bedr el-Cemâlî imparatorluk sarayındaki konutundan atla çıkarken komplocular tarafından saldırıya uğramış ve nehre doğru ilerlerken öldürülmüştür.⁵¹⁰

Fâtımî Devleti'nin tarihinde, devletin mutlak gücünü halifelerden alıp kendi uhdesinde toplayan bir askerî vezirler hanedanlığı dönemi, Ermeni asıllı bir köle olan Bedr el-Cemâlî ile başlamıştır. Mısır, kıtlık ve iç savaşlar nedeniyle tam bir anarşi içindeyken, Halife Müstansır-Billâh tarafından Akkâ valiliğinden Kahire'ye çağrılan Bedr, kendisine bağlı Ermeni birlikleriyle gelerek duruma el koymuştur. Rakip Türk, Berberî ve Arap kumandanlarını ortadan kaldırarak ülkede asayiş sağlamış; yaptığı idarî ve malî reformlarla Mısır ekonomisini yeniden canlandırarak devleti mutlak bir çöküşten kurtarmıştır. Bu süreçte halifenin tüm yetkilerini eline alarak “emîrû'l-cüyûş”

⁵⁰⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, ss. 450-451; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 614.

⁵¹⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, s. 451; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 613-614.

unvanıyla devleti tek başına yönetmiş ve Fâtımî tarihinde yeni bir dönem başlatmıştır.⁵¹¹

Babasının vefatı üzerine, onun vasiyeti ve ordunun desteğiyle vezir olan oğlu Efdal b. Bedr el-Cemâlî, babasından devraldığı bu mutlak gücü devam ettirmiştir. Efdal'ın ilk ve en önemli icraatı, Halife Müstansır-Billâh'ın ölümünün ardından, asıl veliaht olan Nizâr'ın yerine, daha kolay kontrol edebileceği küçük kardeşi Müsta'lî-Billâh'ı halife ilan etmesi olmuştur. Bu müdahale, Nizâr'ın isyan etmesine ve sonuçta öldürülmesine yol açmış; İsmâîlîlik tarihinin en büyük ve kalıcı bölünmesi olan Nizârî-Müsta'lî ayrılığını, Haşhaşîler olarak da bilinen Nizârî kolunun doğuşunu tetiklemiştir. Efdal b. Bedr el-Cemâlî, daha sonra Müsta'lî-Billâh'ın yerine de beş yaşındaki oğlu Âmir-Biahkâmillâh'ı halife yaparak Mısır üzerindeki tam kontrolünü sürdürmüştür.

Baba Bedr el-Cemâlî'nin ülkeyi içeride yeniden ayağa kaldırma başarısına karşın, oğul Efdal'ın dönemi dış politikada, özellikle Haçlılar karşısında yaşanan büyük başarısızlıklarla anılmaktadır. Efdal, Birinci Haçlı Seferi'ni, Suriye'deki en büyük rakibi olan Selçuklulara karşı bir fırsat olarak görmüş ve onlara karşı ciddi bir tedbir almamıştır. Hatta Haçlılar Antakya'yı kuşatırken o, Kudüs'ü Selçuklulara bağlı Artuklular'dan alarak şehrin savunmasını zayıflatmıştır. Kudüs'ün Haçlıların eline geçmesindeki ihmalkârlığı sebebiyle tarihçiler tarafından ağır bir şekilde eleştirilmiştir. Artık büyüyen ve onun tahakkümünden kurtulmak isteyen Halife Âmir-Biahkâmillâh'ın düzenlediği bir suikastla Efdal b. Bedr el-Cemâlî'nin öldürülmesiyle Cemâlî ailesinin yaklaşık elli yıllık iktidarı sona ermiştir.⁵¹²

⁵¹¹ Fatih Korkmaz, "Fâtımîler Devlet'inde Ermeni Kökenli Cemâlî Vezir Hanedanlığı Sonu ve Ali b. Efdal'ın Faaliyetleri", *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 2019, S. 3, ss. 83-84; Abdülkerim Özaydın, "Bedr el-Cemâlî", *DİA*, C. 5, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, s. 30; Abdülkerim Özaydın, "Efdal b. Bedr el-Cemâlî", *DİA*, C. 10, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, ss. 452-453.

⁵¹² Korkmaz, "Cemâlî Vezir Hanedanlığı Sonu", ss. 83-84; Özaydın, "Bedr el-Cemâlî", s. 30; Özaydın "Efdal b. Bedr el-Cemâlî", ss. 452-453.

2. 2. Fâtımî Devleti'nde Âlimler

2. 2. 1. Ebû Abdillâh el-Emîrû'l-Muhtâr İzzü'l-Mülk Muhammed b. Ebi'l-Kâsım Ubeydillâh b. Ahmed el-Müsebbihî

Ünlü Fâtımî tarihçisi Müsebbihî, Mısır'ın Fustat şehrinde doğmuş aslen Harranlı bir âlimdir. Babasının yüksek itibarı sayesinde Mısır'da önemli bir konuma sahiptir. Hadis eğitimi almış ve Halife Hâkim-Biemrillâh'ın hizmetine girerek orduda görev almıştır. Bu görevi sebebiyle “Emîr” unvanıyla da anılmıştır. Kays ve Behnesâ valilikleri gibi önemli idari görevlerde bulunmuş, hayatını Fustat'ta geçirmiş ve orada vefat etmiştir. Bazı kaynaklar itikadının bozuk olduğunu iddia etse de eserlerinden ılımlı bir Şîî olduğu ve Sünnî âlimlerle iyi ilişkiler kurduğu anlaşılmaktadır.⁵¹³

Vefeyâtü'l-a'yan'a göre; kökenini Harranlı bir aileden almıştır, ancak doğum yeri Mısır'dır. İbn Hallikân, Müsebbihî'nin kendi eserinde belirttiği gibi 366 (977) tarihinde doğduğunu zikreder.⁵¹⁴ Bu son derece başarılı ve bilgili âlim, meşhur Mısır tarihinin ve diğer eserlerin yazarıdır, hepsi de sahip olduğu seçkin yeteneklerinin eseridir. Her zaman askerî kıyafetler giyerdi. Mısır hükümdarı Azîz-Billâh'ın oğlu Hâkim-Biemrillâh'ın hizmetindeyken servete kavuşmuştur.⁵¹⁵ İbn Hallikân, Müsebbihî'nin kendi eserinden de alıntı yaparak, 398 (1007/1008) yılında Hâkim-Biemrillâh'ın hizmetine girdiğini ve Saîd vilayetindeki el-Kays ve el-Behnesâ yönetimlerini tuttukten sonra Dîvânü't-Tertîb'in başına atandığını belirtir.⁵¹⁶

Müsebbihî'nin 28 civarında eser yazdığı belirtilmekle birlikte, bunların çoğu günümüze ulaşamamıştır. En önemli eseri olan ve 40 ciltten oluştuğu rivayet edilen *Ahbâru Mısır*'ın sadece küçük bir kısmı günümüze kadar gelmiştir. Eser, Fâtımî hilafetinin ilk 50 yıllık tarihini, sosyal, ekonomik ve edebî yönleriyle birlikte aktarması açısından büyük değer taşımaktadır.

⁵¹³ Eymen Fuâd Seyyid, “Müsebbihî”, *DİA*, C. 32, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, ss. 81-82.

⁵¹⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 377; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 89.

⁵¹⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 377; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 88.

⁵¹⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan*, C. 2, nşr. Abbâs, s. 439; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 88.

Günlük hayat, Fâtımî halifelerinin giyimleri, meclisleri ve askerî düzen gibi konularda da bilgiler içermektedir.⁵¹⁷

Müsebbihî'nin *Ahbâru Mısır*'da her yılın olaylarını anlattıktan sonra o yıl vefat eden önemli kişilerin biyografilerini vermesi, tarih yazımında çığır açan bir yöntemdir. Bu metotla, kendisinden sonra gelen birçok tarihçiye öncülük etmiştir. Sem'ânî, İbn Hallikân ve Makrîzî (ö. 845/1442) gibi pek çok önemli tarihçi, eserlerini yazarken Müsebbihî'nin *Ahbâru Mısır*'ından faydalanmıştır. Eserin günümüze ulaşan kısımları çeşitli baskılarla yayımlanmıştır.⁵¹⁸

İbn Hallikân'a göre Müsebbihî, yaklaşık 30 eser yazmıştır ve Müsebbihî tarih eserinden bahsederken der ki: *"Bu değerli eser, içeriği okuyucu için aynı konu üzerine diğer tüm risaleleri gereksiz kılan, ona Mısır'ın tarihini, valilerini, emirlerini, imamlarını ve halifelerini, harikalarının, yapılarının, yiyecek olarak hizmet eden çeşitli ürünlerinin tanımını, Nil üzerine bir notu, o ülkeye yerleşen kişilerin tarihini, bu bölümün kaba taslağının ilk yapıldığı zamana kadar getirilmiş olarak, şairlerin yazdıklarını, müftülerin biyografisini ve kadıların, hâkimlerin, edebiyatçıların, aşk şairlerinin vb. düzenlediği oturumların bir anlatımını sunar"*. Bu eser 26.000 sayfadır.⁵¹⁹

2.000 sayfa içeren başka bir eseri *et-Telvîh ve't-Tasrîh* başlığını taşır ve şiirde ve diğer kompozisyon türlerinde ortaya çıkan fikirleri ele alır. *Kitâbü'r-Râh ve'l-İrtiyâh*'ı 3.000 sayfa doldurur, *Kitâbü'l-Gark ve's-Şark*'ı, bu şekillerden herhangi biriyle ölümlerine rastlayan kişileri zikrettiği, 400 sayfa; *Kitâbü't-Taâm ve'l-İdâm*'ı, dinleri ve dinî uygulamaları ele alan, 7.000 sayfa; *Kıyasü'l-Enbiyâ*'sıdır. Müsebbihî bir şair, başarılı bir âlim, hoş bir arkadaş olarak bilinirdi. 420 (1029) yılında vefat etti.⁵²⁰

⁵¹⁷ Seyyid, "Müsebbihî", s. 82.

⁵¹⁸ Seyyid, "Müsebbihî", s. 82.

⁵¹⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, ss. 377-378; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 88.

⁵²⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 378-379; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, ss. 88-89.

2. 2. 2. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca‘fer b. Ahmed el-Kazzâz el-Kayrevânî et-Temîmî en-Nahvî

*İbn Hallikân, dilbilimci Ebû Abdullah el-Kazzâz’dan bahsederken birkaç âlimden alıntılar yaparak Kayrevanlı, dilbilgisi ve dil bilimi çalışmaları yapmış ve çeşitli konularda eserler bırakmıştır. Eserlerinden biri olan Kitâbü’l-Câmi’, dil bilimini ele alır ve büyük kapsamlı ve yüksek itibarlı bir eserdir.*⁵²¹

Mısır’da Fâtımî halifelerinden Muiz-Lidînillâh ve Azîz-Billâh’ın hizmetinde çalışmış olan Ebû Abdullah el-Kazzâz, şiir zaruretleri konusunda günümüze ulaşan ilk müstakil eseri kaleme alan alim olmuştur. Bu eserinde konuları dağınık şekilde ele alan Kazzâz, şairlerin kafiye, vezin ve irab’dan ziyade, çıkarma, yanlış rakamların yerinin değişimi, gönül, dönüştürme gibi zaruretleri bilerek uyguladıklarını ve böylece şiire serbestlik getirdiklerini söylemiştir.⁵²²

İbn Hallikân birkaç âlimden Ebû Abdullah el-Kazzâz hakkında alıntı yapmıştır. Mısırlı kâtip Ebû’l-Kâsım İbnü’s-Sayrafî (ö. 542/1147) der ki, *Ebû Abdullah el-Kazzâz Mısır hükümdarı Azîz-Billâh’ın hizmetinde çalışmış ve o hükümdarın isteği üzerine bazı eserler yazmıştır. Başka bir ifadeye göre, Azîz-Billâh ona, iyi bilinen dilbilgisi tanımında belirtilen üçüncü sınıfın tüm kelimelerini içeren alfabetik sıraya göre bir eser hazırlamasını emretti: “Kelamın kısımları isim, fiil ve harftir”*⁵²³

İbnü’l-Cezzâr der ki, *“benzer bir plan üzerine bir eser yazan başka bir dilbilimci bilmiyorum. Hükümdarın emirleri uyarınca Ebû Abdullah el-Kazzâz, bu konu üzerine en saygın risalelerde bulunan tüm dağınık bilgileri topladı ve onları açık, basit ve kolay bir düzende düzenledi. Böylece iki bin sayfalık bir cilt oluşturdu. Önceki bilgiler Müsebbihî’nin Ahbâru Mısır adlı*

⁵²¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 4, nşr. Abbâs, ss. 374-375; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, İng. çev. Slane, ss. 85-86.

⁵²² Merve Özçetin, “Arap Şiirinde Zarureten Kaynaklanan Ziyadeler”, *Şarkiyat Mecmuası*, S. 39, 2021, s. 151; Mustafa Kılıçlı, “Kazzâz”, *DİA*, C. 25, Ankara: TDV Yayınları, 2022, s. 160.

⁵²³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 375; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 86.

eserinden alınmıştır. *Kitâbü't-Ta'rîz* adlı bir esere, yaygın söylemde kullanılan kelime oyunlarını ve kinayeleri ekledi.”⁵²⁴

İbn Reşîk (ö. 456/1064) *Ünmûzec*'inde der ki: “*Ebû Abdullah el-Kazzâz* eski yazarları utandırdı ve modern yazarları susturdu; hükümdarlar, âlimler ve rütbeli adamlar tarafından saygı gördü, halk tarafından sevildi. Dinî veya dünyevî bilimlerden bahsetmek dışında nadiren sohbete girerdi; dil hakimiyeti büyüktü ve şiirin doğal ve yapay tarzlarında eşit derecede iyi eserler yazardı. Bazen sohbeti canlandırmak için beyitlerini söylerdi, onlara aldırıyor gibi görünerek ve büyük bir kolaylıkla ve nazik, sakin bir şekilde, şiir yeteneği olan kişilerin ulaşabileceği en yüksek noktaya ulaştı; yani düşünce yeniliği ve ifade gücü. Hitabetin tüm biçimlerinde usta, şiir sanatında da eşit derecede yetenekliydi.”⁵²⁵ Bunun ardından şiirlerinden örnekler verir ve şöyle ekler: “*Ebû Abdullah el-Kazzâz* bazı şiirler alıntıladıklarımın daha da incedir ancak onları hafızama geri getiremedim ve ayrıca bu kitabı yazarken seçimimi herhangi bir belirli şiir sınıfıyla sınırlamamayı bir kural edindim. *el-Hadra*'da 412 (1021/1022) yaklaşık yetmiş yaşında vefat etmiştir”. İbn Hallikân, İbn Reşîk'in *el-Hadra*'nın o zamanlar hilâfetin başkenti olan Kayrevan'ı kastettiğini belirtmiştir.⁵²⁶

2. 2. 3. Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer el-Kudâî

Yaklaşık 369 ya da 370 (980) yılında Kahire'de doğan ve Benî Kudâa kabilesine mensup olan Kudâî, Mısır'a gelen pek çok farklı bölgeden âlimle görüşerek ve kendisi de Mekke, İstanbul gibi şehirlere seyahat ederek geniş bir ilim tahsili görmüştür. Hadis ve fıkıh alanlarında derinleşerek Şâfiî mezhebini benimsemiş, Hatîb el-Bağdâdî ve İbn Mâkûlâ (ö. 475/1082'den sonra) gibi önemli isimlere hocalık yapmıştır. Fâtımî Devleti'nde, özellikle Halife Müntasır-Billâh döneminde vezir kâtipliği, devlet kütüphanesi

⁵²⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 375; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 86.

⁵²⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, ss. 375-376; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 86.

⁵²⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 376; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 87.

müdürlüğü ve elçilik gibi çeşitli görevlerde bulunmuş, ancak en çok kadı unvanıyla tanınmıştır.⁵²⁷

Kudâî'nin kariyerindeki en dikkat çekici olaylardan biri, 477 (1055) yılında Fâtımî elçisi olarak Kostantiniye'ye gönderilmesidir. Orada, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in elçisinin, Bizans imparatoriçesinden aldığı izinle şehirdeki camide Abbâsî Halifesi adına hutbe okuttuğuna şahit olmuştur. Bu durumu derhal Kahire'ye bildirmesi, Fâtımîler ile Bizans arasında ciddi bir krize yol açmıştır. Halife Müntasır-Billâh'ın misilleme olarak Kudüs'teki Kamâme Kilisesi'nin hazinelerine el koyması üzerine Bizans orduları Mısır'a saldırmış ve bu olaylar zinciri, ülkeyi 454 (1062) yılına kadar süren büyük bir kıtlık ve veba salgınına sürüklemiştir.⁵²⁸

*Şâfiî mezhebi âlimi ve Kitâbü 'ş-Şihâb'ın yazarı el-Kudâî'den, İbn Asâkir Târîhu Medîneti Dimaşk adlı eserinde bahsetmektedir. Orada, Ebû Abdullah el-Humeydî'nin onun otoritesine dayanarak hadis aktardığı, onun Fâtımîler tarafından Eski Kahire'ye kadı naibi olarak atandığı ve bir keresinde onlar tarafından Yunan sarayına elçi olarak gönderildiği belirtilmektedir.*⁵²⁹

*Kudâî'nin, Kitâbü 'ş-Şihâb, İmam eş-Şâfiî'nin (ö.204/819) meziyetleri ve hayatı üzerine bir risale, Enbâu'l-Enbiyâ, Târîhu'l-Hulefâ ve Hitat-ı Mısır gibi çok sayıda eser yazdığı kaydedilmiştir. Emîr Ebû Nasr İbn Mâkûlâ, Kitâbü'l-İkmâl adlı eserinde onun çok çeşitli bilimlere vâkıf olduğunu söylemektedir.*⁵³⁰

*Kudâî, Eski Kahire'de 16 Zilkade 454 Perşembe arifesinde (17 Ekim 1062) vefat etmiş ve ertesi gün öğleden sonra en-Neccâr Musallâsı'nda cenaze namazı kılınmıştır. es-Sem'ânî, Târîhu Bağdâd'ın yazarı Hatîb el-Bağdâdî hakkındaki maddesinde, 445'te (1053/1054) Kudâî ile aynı yıl hac yaptığını ve ondan bazı hadisler öğrendiğini belirtmektedir.*⁵³¹

⁵²⁷ Ali Yıldırım, "Kudâî", *DİA*, C. 26, Ankara: TDV Yayınları, 2002, s. 309

⁵²⁸ Yıldırım, "Kudâî", s. 309

⁵²⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, ss. 616-617.

⁵³⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 617.

⁵³¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 617.

2. 2. 4. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısri

Mısır'da 270 (883) yılı civarında dünyaya gelen ve aslen Yemenli Murâd kabilesine mensup olan Ebû Ca'fer en-Nehhâs, babasının mesleği olan bakırcılıktan dolayı bu lakapla tanınmıştır. İlim tahsili için başta Bağdat olmak üzere Irak'taki ilim merkezlerine seyahatler yapmış; Müberred, Zeccâc, Niftaveyh ve Tahâvî gibi devrin en büyük âlimlerinden dersler almıştır. Bu sayede kıraat, tefsir, hadis, fıkıh ve Arap dili gibi pek çok alanda kendini yetiştirerek uzmanlaşmıştır.⁵³²

*Ebû Ca'fer en-Nehhâs, seçkin bir dilbilgini ve Mısır yerlisidir. Onun tarafından yazılan öğretici eserler arasında şunlar sayılabilmektedir: Kur'an Tefsiri, Kur'an'ın dilbilgisi açısından tahlili üzerine bir risale, Kur'an'ın neshedilen ve nesheden ayetleri üzerine başka bir risale, et-Tüffâha başlıklı dilbilgisi üzerine bir eser, Etimoloji üzerine bir eser, Sîbeveyhi'nin dilbilgisi kitabında örnek olarak verdiği beyitlerin açıklaması, Edebü'l-Küttâb, el-Kâfi dilbilgisi üzerine bir risale, şiirde genellikle karşılaşılan fikirler üzerine bir risale, kendisi tarafından düzenlenen ve şerh edilen on şairin eserleri, Vakf ve İbtida üzerine büyük ve küçük birer risale, Yedi Muallaka üzerine bir şerh ve Tabakâtü's-Şu'arâ adlı eserler bulunmaktadır.*⁵³³

*Rivayet bilgisini Ebû Abdurrahmân en-Nesâî'den (ö. 303/915) almıştır. Bu tür bilgileri başkalarına iletirken onu otorite olarak göstermiştir. Dilbilgisini Ebû'l-Hasan Ali el-Ahfeş, Ebû İshak ez-Zeccâc, İbnü'l-Enbârî, Niftaveyh ve Irak'ın önde gelen edebiyatçılarının yanında okuyarak öğrenmiştir. Mısır'dan Bağdat'a onların yanında okumak amacıyla seyahat etmiştir.*⁵³⁴

Kendine karşı pinti ve cimri, bayağı alışkanlıkları olan bir adam olduğu belirtilmektedir. Kendisine bir sarık bezi verildiğinde, cimrilikten onu üçe

⁵³² Fikri Güney, "Ebû Ca'fer en-Nehhâs Hayatı Eserleri ve 'Me'ani'l-Kur'an'ı", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, C. 4, S.7 , ss.157-158; Muhammed Eroğlu, "Nehhâs", *DİA*, C. 32, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, ss. 542-543.

⁵³³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, ss. 99-100; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 81.

⁵³⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 100; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 81-82.

*böldüğü rivayet edilmektedir. Geçimi için gerekeni ya kendi satın aldığı ya da yük olduğu tanıdıklarının sırtından geçindiği söylenmektedir. Buna rağmen derslerinden elde edilecek fayda ve bilgi için birçok kişi tarafından hararetle aranmıştır.*⁵³⁵

Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın vefatı ise trajik ve ilginç bir olay sonucunda gerçekleşmiştir. Kaynaklara göre, 26 Mayıs 950'de Nil nehri kıyısında bazı şiirlerin vezinlerini analiz ederken, onun bu hareketini Nil'in suyunun çekilmesi ve fiyatların yükselmesi için büyü yapmak zanneden bir kişi tarafından nehre itilmiş ve boğularak hayatını kaybetmiştir.⁵³⁶

*Eski Kahire'de 5 Zilhicce 338 Pazar günü (26 Mayıs 950) vefat etmiştir. Bazıları ise 337 (948/949) yılı olarak belirtmektedir. Ölümünün şu şekilde gerçekleştiği aktarılmaktadır: Nil Nehri'nin o sırada yükselmekte olduğu kıyısında, nilometrenin merdivenine oturarak aruz kurallarına göre bazı beyitleri vezne vurmaya başlamıştır. Onu duyan sıradan bir adam, "Bu adam, erzak fiyatlarını yükseltmek için Nil'in taşmasını önlemek üzere bir tılsım okuyor" demiş, sonra onu ayağıyla nehre itmiş ve kendisinden bir daha haber alamamıştır.*⁵³⁷

2. 2. 5. Ebû Muhammed el-Hasen b. İbrâhîm b. el-Hüseyn el-Leysî el-Mısırî

İhşîdîler döneminde dünyaya gelen bu âlim, ilk eğitimini meşhur Şâfiî âlimi İbnü'l-Haddâd el-Kinânî'den (ö. 344/955) alarak Sünnî fıkıhı öğrenmiş ancak Fâtımîlerin Mısır'ı ele geçirmesinden sonra onların görüşlerini benimseyerek Şîî olmuştur. Fâtımî devleti hizmetinde mezâlim mahkemelerinde kadılık yapmıştır. Mısır'da vefat etmiştir.⁵³⁸

Vefeyâtü 'l-a 'yân'da onun hakkında şu mâlûmat yer alır. İbn Zûlâk, Leys kabilesine âzatlık yoluyla bağlanmış bir kölenin soyundan gelmektedir. Tarih bilgisiyle seçkin olduğu ve bu konu üzerine mükemmel bir eser yazdığı

⁵³⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü 'l-a 'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 100; İbn Hallikân, *Vefeyâtü 'l-a 'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 82.

⁵³⁶ Güney, "Ebû Ca'fer en-Nehhâs Hayatı", ss.157-158; Eroğlu, "Nehhâs", s. 543.

⁵³⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü 'l-a 'yân*, C. 1, nşr. Abbâs, s. 100; İbn Hallikân, *Vefeyâtü 'l-a 'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 82.

⁵³⁸ Eymen Fuâd Seyyid, "İbn Zûlâk", *DİA*, C. 20, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, ss. 468.

belirtilmektedir. Ayrıca, konuyu tam olarak ele aldığı bir Hitat (topoğrafik tanım) eserinin ve Mısır kadılarının tarihini anlatan bir başka eserin yazarıdır. Bu kadılar tarihi eserini, Ebû Ömer Muhammed İbn Yûsuf el-Kindî (ö. 350/961) tarafından yazılan ve 246 (860/861) yılına kadar ulaşan aynı başlıklı bir kitaba devam olarak tasarlamıştır. İbn Zûlâk, el-Kindî'nin eserini, Bekkâr İbn Kuteybe'nin (ö. 270/884) hayatıyla başlayan ve Muhammed İbn en-Nu'mân'ınla biten bir ek ile tamamlamıştır. Bu ekte, Muhammed İbn en-Nu'mân'ın tarihini 386 yılı Receb ayına (Temmuz 996) kadar vermektedir.⁵³⁹

İbn Zûlâk'ın büyük dedesi el-Hasan İbn Ali'nin, öğrenimiyle seçkin olduğu kaydedilmiştir. İbn Zûlâk, 25 Zilkade 387 Salı günü (29 Kasım 997) vefat etmiştir. Hitatu Mısır adlı eserinde yazarın, Mansûr İbn İsmâil ed-Darîr'in 306 yılı Cemâziyelevvel'inde (Ekim 918) yılında vefat ettiğini ve bu tarihin "kendi doğumundan yaklaşık üç ay önce" olduğunu belirttiği okunmaktadır. Bu ifade doğru kabul edilirse, İbn Zûlâk'ın doğumunun 306 yılı Şaban ayında (Ocak 919) gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Kendisi, et-Tahâvî'nin otoritesine dayanarak bazı hadisler rivayet etmiştir.⁵⁴⁰

2. 2. 6. Ebû Muhammed Necmüddîn Umâre b. Ebi'l-Hasen Alî b. Zeydân el-Hakemî el-Mezhicî el-Yemenî

Umâre el-Yemenî'nin bir şair olarak yüksek bir üne sahip olduğu belirtilmektedir. Soyunu Kahtân'dan Medhic kabilesinden el-Hakem İbn Sa'd el-Aşîre aracılığıyla almaktadır ve Yemen'in Tihâme vilayetinde bulunan Mertân adlı bir şehrin sakinidir. Bu şehir, Mekke'nin 11 günlük güney mesafesinde Vâsiâ vadisinde yer almaktadır.⁵⁴¹

Burası onun doğum ve erken gençlik yeridir. 529 (1134/1135) yılında ergenlik çağına ulaşmış, iki yıl sonra Zebîd'e geçmiş, orada ikamet etmiş ve medreselerden birinde dört yıl boyunca fıkıh okumuştur. 549'da (1154-1155)

⁵³⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, s. 92; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 388.

⁵⁴⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, ss. 92-93; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 388-389.

⁵⁴¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, ss. 431-432; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 367.

*hac yapmış ve Mekke hükümdarı Kâsım İbn Hâşim tarafından elçisi olarak Mısır'a gönderilmiştir. O ülkeye Rebûlevvel 550 ayında (Mayıs 1155) girmiştir, o zamanki hükümdar Zâfir-Biemrillâh'ın oğlu Fâiz-Binasrillâh, veziri ise İbn Rüzîk'di.*⁵⁴²

Nitekim 515 (1121) yılında Yemen'de, bölgenin yönetici ailelerinden birine mensup olarak dünyaya gelen Umâre el-Yemenî, ilk eğitimini burada alarak Şâfiî fıkında uzmanlaşmıştır. Gençliğinde bir süre medresede ders verdikten sonra ticarete atılmış ve on yıl boyunca saray adına yaptığı ticari faaliyetlerle büyük bir servet edinmiştir. Bu dönemde hem bir fıkîh âlimi (fakih) hem de bir şair olarak tanınmıştır.⁵⁴³

Yemen'deki yerel emîrlükler arasındaki siyasî düşmanlıkların ortasında kalan ve hayatı tehlikeye giren Umâre, 549 (1155) yılında Mekke'ye kaçmıştır. Mekke Emîri tarafından Fâtımî Halifesi Fâiz-Binasrillâh'a elçi olarak gönderilmesi, hayatında bir dönüm noktası olmuştur. Kahire'de, halife ve güçlü vezir Talâi' b. Rüzîk için okuduğu kasidelerle büyük bir itibar kazanmıştır. Bir sonraki Mısır ziyaretinde artık buraya kalıcı olarak yerleşti ve Fâtımî sarayının en gözde şairlerinden biri olmuştur.⁵⁴⁴ Onun bu takdiminde sunduğu kasideyi İbn Hallikân şu şekilde vermiştir:

“Şimdi, kararlarım tamamlandığına ve endişem geçtiğine göre, develere verdikleri hizmetler için övgüler sunulsun. Minnet borcumu inkâr etmeyeceğim ve onlar için (atların) dizginlerini (develerin) yularlarına verilen onura gıpta ettirecek bir karşılık saklıyorum. Uzak bir yolculuğun şanlı hedefini gözümün önüne getirdiler, öyle ki bu çağdaki milletlerin imamını gördüm. Cömertlik ve soyluluk Kâbe'sini ziyaret etmek için akşam Bathâ Kâbe'sinden ve Harem'den yola çıktılar. Tapınak biliyor muydu ki, onu terk ettiğimde sadece bir haremden (kutsal alandan) diğerine geçecektim? Hilâfet çadırının yumuşaklık ve sertlik zıt nitelikleri arasında yükseltildiği yere yolculuk ettiler. Orada imamın mertebesi kutsal bir ışıkla parlar, cehalet ve zorbalığın nefret uyandıran sislerini dağıtmak için. Orada Muhammed'in

⁵⁴² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 432; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 368.

⁵⁴³ Mustafa Kılıç, “Umâre el-Yemenî”, *DİA*, C. 42, İstanbul: TDV Yayınları, 2012, s. 145.

⁵⁴⁴ Kılıç, “Umâre el-Yemenî”, s. 145.

peygamberlik ruhu hâlâ yaşar ve bize adalet ve hikmetin iki büyük gerçeğini ilan eden işaretler gösterir. Orada asil işlerin ganimetleri durur, bize kudret ve cömertliğin çifte büyüklüğünü nasıl öveceğimizi öğretmek için. Orada şanlı başarıların dilleri, erkeksi eylemlerin ve cömert duyguların çifte meziyetini över. Orada gerçek soyluluğun muzaffer sancağı onur ve haklı hırsın iki yüce duygusuyla yükseğe taşınır. Kurtuluşa ve bu yemindeki samimiyetimin ödülünü elde edeceğime emin olarak, saf Fâiz-Binasrillâh'a yemin ederim ki, o dini, dünyayı, insanlığı korumuştur! veziri İbn Ruzzâk'ın yardımıyla, belaları defeden, şu usta zanaatkârların, kılıç ve kalemin dokuduğu bir onur giysisi giyen kişinin. Onun varlığında zamanlar eksikliğini hissettikleri o parlaklığı bulur ve onun cömertliği sayesinde, yokluktan şikâyet edenler ortadan kaybolmuştur. Asil işleri ona ülkenin kendisinden bile daha gururlu bir yücelik sağlayabilecek bir imparatorluk vermiştir. Burada öyle görkemli bir haysiyet görüyorum ki, uyanık olmama rağmen, görünüş bana bir rüya gibi geliyor. Bu, hayatımın asla umutlarıma girmeyen ve en ateşli dileklerimin asla arzu etmediği bir gündür. Ah, yıldızlar bana yaklaşırdı! Onlarla bir övgü kolyesi oluşturdum: çünkü sizi överken kelimeleri yetersiz buluyorum. Burada ayrıca vezirlik halifelğe, üzerine asla şüphe düşmemiş sadık öğütlerini sunar. Bizi birbirlerine kan bağlarıyla değil, karşılıklı saygıyla bağlı olduklarını öğreten o bağlılık işaretlerini görüyorum. Adaleti İslâm ve milletler üzerine koruyucu bir gölge yayan bir halife ve veziri. Cömertlikleriyle karşılaştırıldığında, Nil'in yükselişi sadece azalmış bir akıntıdır ve hatta bol yağmurlar bile mağlup sayılmaz mı?"⁵⁴⁵

Bu kaside onlar tarafından çok beğenilmiş ve yazarına büyük bir bağış sağlamıştır. Rahatlık ve onurlar içinde Mısır'da kalmıştır, ta ki Şevval 550 (Aralık 1155) ayına kadar. O zaman Mekke'ye dönmüş ve Safer 551 ayında (Nisan 1156) oradan Zebîd'e geçmiştir. Aynı yıl hac yapmış ve Mekke hükümdarı Kâsım tarafından tekrar elçi olarak Mısır'a gönderilmiştir. Sonra Kahire'ye yerleşmiş ve bir daha oradan ayrılmamıştır. Ancak, Yemen tarihi olarak tasarladığı eserde, doğum yerini Şaban 552 ayında terk ettiği okunmaktadır. Şâfiî mezhebine mensup olduğu, Sünnet öğretilerine şevkle

⁵⁴⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 432-433; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 368.

bağlı bulunduğu, başarılı bir âlim ve şair olarak yeteneklerinin üstün olduğu ve sohbetinin çok öğretici olduğu belirtilmektedir. Vezir İbn Rüzżîk, oğulları ve ailenin geri kalanı ona en büyük lütufla davranmış ve dinî görüşleri onunkinden farklı olmasına rağmen, sosyal nitelikleri nedeniyle onu sürekli yoldaşları yapmışlardır. İbn Rüzżîk ve oğulları üzerine çok sayıda methiye yazdığı bilinmektedir.⁵⁴⁶ Şâver'in oğlu el-Kâmil ile arasında yakın bir samimiyet bulunmaktadır; ancak babası vezirliğe yükseltildiğinde bu samimiyet bozulmuştur. Bu vesileyle şair ona şu mısralarla hitap etmiştir:

“Eğer talih seni rahat bırakmazsa, ona karşı savaş aç ve en yakın dostların sana hizmet etmezse, uzağa git. Zayıfların hilelerini küçümseme, yılanlar bazen akrebin zehirli iğnesiyle öldürülmüştür. Eski günlerde bir hüdhüd Belkıs'ın tahtını sarstı ve ondan önce bir fare Mağrib seddini yıktı. Hayat zenginliklerimizin en değerlisi olduğuna göre, onu gereksiz yere harcama. Gece ve gündüzün değişimleri, talihsizlik birliklerinin bize alışılmadık yollarla saldırdığı bir savaş alanıdır. Gençliğin sadakatsizliği beni üzmez; tüm yoldaşılarımdaki bu kusura alışkınım. Genç adamın aldatmacası vaatlerinde ve onların yerine getirilmesindedir ve kılıncı ise kenarı düşmandan zararsızca geri sektiğindedir.”⁵⁴⁷

“Mademki ağzım o mücevherlerin çıkarıldığı madendir, onu hayırseverlerin ellerini öpmekten koru. Evinde ziyafet çeken adamlar gördüm, oysa benim yas tutanlardan başka yoldaşım yoktu. Onları bana tercih ettiğinizde çekildim; aslan tilkilerin kendisinden önce gitmesine tenezzül etmez. Bir zamanlar senin tercihlili vekilin olarak tuttuğum yeri nasıl doldurduklarını söyle bana? O gecelerdi ki övgülerini topluluğa söylediğim, onlar saygılı bir sessizlikle dinlediler ve onaylarını başlarıyla salladılar.”⁵⁴⁸

Sünnî olmasına rağmen Şîî Fâtımî sarayında büyük himaye gören Umâre el-Yemenî, Selâhaddîn Eyyûbî'nin Fâtımî Devleti'ne son vermesiyle eski konumunu ve gelirlerini kaybetmiştir. Yeni Eyyûbî yönetimiyle iyi

⁵⁴⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 433; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 369.

⁵⁴⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, ss. 433-434; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 369.

⁵⁴⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s.434; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, ss. 369-370.

geçinmeye çalışsa da başarılı olamayınca, kendisi gibi hoşnutsuz olan Fâtımî taraftarlarıyla bir araya gelerek bir isyan planlamıştır. Ancak teşebbüsün Selâhaddîn Eyyûbî tarafından öğrenilmesi üzerine, Umâre el-Yemenî komponun diğer elebaşlarıyla birlikte yakalanarak idam edilmiştir.⁵⁴⁹

Fâtımî hanedanının düşüşü ve Sultan Selâhaddîn'in otoritesinin kurulması üzerine, hâlâ ülkede olan Umâre el-Yemenî'nin, Sultan ve Eyyûbî ailesinin diğer üyeleri onuruna bazı şiirler yazdığı bilinmektedir; bunların hepsi şiir dîvânında bulunabilir. Selâhaddîn'e ayrıca, Şekâye't-Mütezellim ve Nikâye't-Müteellim başlıklı durumunu ve düşürüldüğü sefaleti tasvir ettiği bir kaside ile hitap etmiştir. Ayrıca kafiyeli uzun bir şiir yazmıştır ki, bunda iktidarının yıkımı üzerine Fâtımî ailesinin kaderine ağlamaktadır. Sonra şehrin sekiz başlıca subayı tarafından düzenlenen bir komployla ilgili bazı işlemlere girişmiş, onlar da Fâtımîlere sadık taraftarları olarak onları tahta geri getirmeyi tasarlamışlardır. Ancak Sultan Selâhaddîn komployu keşfetmiş ve fakih dahil hepsini boğdurtmuştur. Bu idam Kahire'de 2 Ramazan 569 Cumartesi günü (6 Nisan 1174) gerçekleşmiş, kendileri o yıl 26 Şaban Pazar günü tutuklanmışlardır. Umâre el-Yemenî bir dizi eser bırakmış; aralarında çok önemli bilgiler sağlayan bir Yemen tarihi ve en-Nüketü'l-Asriyye fî Ahbârî'l Vüzerâi'l-Mısriyye adlı bir risale bulunmaktadır.⁵⁵⁰

Kâtip İmâdüddîn el-İsfahânî, Harîde'de onun hakkında şöyle demektedir: “Cesedi, kendisine karşı komplo kurmakla suçlanan diğer kişilerin cesetleriyle birlikte bir çarşıya gerildi ve Haçlıları mektupla Âdid-Lidînillâh'ın oğlunu tahta çıkarmaya yardım etmek için gelmeye davet etmekle suçlandılar. Ancak aralarına Mısır yerlisi olmayan orduya mensup bir adam almışlardı ve bu kişi Selâhaddîn'e gidip neler olup bittiğini bildirdi. Sultan onları huzuruna getirdi ve suçlamayı inkâr etmeye çalışmadılar, ne de davranışlarını inkâr edilecek bir şey olarak görmediler, bu nedenle

⁵⁴⁹ Kılıç, “Umâre el-Yemenî”, s. 145.

⁵⁵⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nrş. Abbâs, s. 435; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 370.

Umâre'nin hayat yolunu kesti ve gelişen varlığını yıkımla değiştirdi. Bu olay bazı tuhaf koşullarla işaretlendi.⁵⁵¹

'Birincisi, şu beyiti içeren bir kaside yazmakla suçlanmasıydı: Bu din milletlerin efendisi olarak adlandırılmayı arzulayan bir adamla köken aldı. Bu beyitin ona yanlışlıkla atfedilmiş olması mümkündür, ancak yine de Mısır fakihleri ölümü hak ettiğini ilan ettiler ve Selâhaddîn'i onu ibret yapması için sıkıştırdılar. İkincisi, başarısızlığın asla affedilmediği bir işe karışmış olmasıydı. Üçüncüsü, bunu suçlarından biri olarak sayan bir emîri hicvetmiş olmasıydı. Bu yüzden günahlarının ortasındaiken üzerine yıkım geldi. 'Tuhaf bir durumdur ki, Umâre el-Yemenî, bu insanların (Fâtımîler) öğretilerine hâlâ mevkilerini korurken bağlanmayı reddetmişken, kader tarafından o kadar tamamen körleştirilmişti ki onların tarafını tutmayı ve onları iktidara geri getirmeyi diledi; hayatına mal olan bir girişim.' Burada yazar, İbn Rüzżik tarafından Umâre'ye hitap edilen ve onu Şîf olmaya zorlayan bazı beyitlere gönderme yapmaktadır.⁵⁵²

2. 2. 7. Ebü'l-Feth (Ebü'l-Fütûh) Nasr (Nasrullâh) b. Abdillâh b. Mahlûf b. Kalâkıs el-Lahmî el-İskenderî

Ebü'l-Feth Nasrullah İbn Abdullah İbn Kalâkıs el-Lahmî, el-Kâdî el-A'azz unvanını taşımakta ve bir şair olarak tanınmaktadır. O sanatta büyük bir yetenek, kabiliyet ve deha sergilemiştir. Sakalının o kadar az olduğu ve yüzünün tamamen tüysüz olduğu belirtilir; bu nedenle ona karşı, kabalıkları nedeniyle bahsedilmekten kaçınılan beyitler yazdığı bilinmektedir. Şeyh Ebû Tâhir es-Silefî'nin (ö. 576/1180) sürekli bir arkadaşı olmuş ve o seçkin hâfizla olan ilişkisinden büyük ölçüde yararlanmıştır. Manzum eserlerinin koleksiyonu, arkadaşı Ebû Tâhir es-Silefî'ye parlak methiyeleri içermektedir. Ebû Tâhir es-Silefî de kendi tarafında ondan sık sık en yüksek ifadelerle bahsetmekte ve karşılıklı övgülerde onunla yarışmaktadır.⁵⁵³

⁵⁵¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 435; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 370.

⁵⁵² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, ss. 435-436; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 371.

⁵⁵³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 385; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 537.

Usta bir şair ve soylu bir alimdir. Hayatı seyahat etmekle geçmiştir. Ömrünün sonlarında Yemen'e gitmiş, Aden şehrinde vezir Ebü'l-Herc Yâsir b. Ebî en-Nedâ Bilâl b. Cerîr el-Muhammedî'yi övmüş, vezir de ona bolca ihsanda bulunmuştur. Yanından zenginleşmiş olarak ayrılmış, ancak bindiği gemi Dehlek yakınlarındaki en-Nâmûs adasında batmış ve yanındaki her şey boğulmuştur. Vezirin yanına mallarını kaybederek geri dönmüştür.⁵⁵⁴

Bir süre sonra Sicilya'ya gitmiş, oradan Yemen'e gitmiştir. ez-Zehrû'l-bâsim fî evsâfî Ebî'l-Kâsım adında bir kitap yazmıştır. Sicilya'dan Mısır'a dönerken kış mevsiminde rüzgâr onu tekrar Sicilya'ya sürüklemiştir. Yemen'den İskenderiye'ye gitmek için deniz yolculuğuna çıkan İbn Kalâkıs, geminin Kızıldeniz'de Ayzâb Limanı yakınlarında batması üzerine bu kazada ölmüştür.⁵⁵⁵

İbn Kalâkıs, Kâdî el-Fâdıl Abdürrahîm'e saygılarını sunmaya gitmiş ve yanında, o vezirin adının beyitlerden birinin kafiyesini oluşturacak şekilde dahil edildiği bir kaside götürmüştür. Ayrıca İbn Kalâkıs'ın sık sık bir ülkeden diğerine taşınmış ve seyahat tutkusuyla ilgili şu beyiti yazmıştır:

*"İnsanlar çoktur, ama ben sadece denizcilerle ve deve sürücülerıyla arkadaşlık etmeye mahkumum."*⁵⁵⁶

563 yılı Şaban ayında (Mayıs-Haziran 1168) Sicilya'ya varmış ve iki yıl sonra Yemen'i ziyaret etmiştir. Sicilya'dayken Ebü'l-Kâsım İbnü'l-Hacer adlı bir reisle tanışmış, onun tarafından cömertçe muamele görmüş ve onun için ez-Zehrû'l-Bâsim fî Evsâfî Ebî'l-Kâsım başlıklı bir eser kaleme almıştır. Yemen'deki Aden şehrine gitmiş ve o ülkenin hükümdarlarının veziri olan Ebü'l-Ferec Yâsir'in övgülerini söylemiştir. Yâsir tarafından cömertçe muamele görmüş ve ondan kendini zengin bir adam yapacak kadar çok hediyeler aldıktan sonra gemiye binerek ayrılmıştır. Gemi, Dahlak yakınlarındaki en-Nemûs adasında batmış ve yanındaki her şey dibe gitmiştir. Mısır'a dönme niyetiyle Sicilya'dan ayrıldığında kış mevsimi başlamış ve

⁵⁵⁴ İbn Kalâkıs, *Dîvân*, nşr. Halil Mutran, Mısır: el-Cevânib Matbaası, 1905, ss.4-5.

⁵⁵⁵ İbn Kalâkıs, *Dîvân*, ss. 5-6.

⁵⁵⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 386; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 538.

rüzgarlar gemisini o adaya geri sürüklemiştir. Sonra Ebû'l-Kâsım'a bir mektup yazmış ve içinde şöyle demiştir:

“Kış havası elçiyle birlikte memleketime varmamı engelledi. Beni geri süren rüzgarlar, onları arzu etmesem de tam istediğim gibi geldi. Eşek bazen tökezler, ama bu genellikle onu kiralayanın iradesiyle olur.”⁵⁵⁷

Sonra ona gemi kazasından bahsettiği başka bir şiir okumuştur; şu mısralarla başlamaktadır:

“Gerçek değer kazanmak istiyorsan seyahat et; hilalin dolunay olması seyahat etmesiyledir. Su, akarken iyi nitelikler kazanır; durduğunda bozulur. Yerlerinden ayrılmasıyla ki değerli inciler denizden (güzellerin) gerdanlarına geçer. Yâsir'in tarihini, gerçek liyakatini tecrübeyle bilmeden anlatan sen! Eğer biliyorsan, yüzünün soyluluğunda (yerine getirilmiş) beklentilerin (açık) cildini oku. Sağ elinin parmaklarını öp ve de ki: ‘Selam sana ey (cömertlik) okyanusu olan!’ Ama yanılıyorum, Allah beni affetsin! onu okyanusla karşılaştırmakta; o beni zenginleştirdi, o ise beni yoksulluğa düşürdü. Birinin her zaman aktığını, diğerinin ise (aktığını ve) çekildiğini buldum.”⁵⁵⁸

İbn Kalâkıs'ın yazdığı şiirler çok sayıdadır. Sınır şehri İskenderiye'de 4 Rebûlâhir 532 Çarşamba günü (20 Aralık 1137) doğmuş ve Ayzâb'da 3 Şevval 567'de (29 Mayıs 1172) vefat etmiştir.⁵⁵⁹

2. 2. 8. Ebû'l-Hasen Alî b. Abdirrahmân b. Ahmed b. Yûnus es-Sadeî

Mısırlı ve meşhur bir astronom olan İbn Yûnus, ez-Zîcû'l-Hâkimî eserinin yazarıdır. Bu, büyük bir eser olup, dört ciltlik bir kopyasının görüldüğü kaydedilmiştir. Bu risalede konuyu etraflıca tartıştığı, orada verilen kuralların uygulamasını gösterdiği ve doğruluğunun, hazırlanmasındaki büyük özeni kanıtladığı belirtilmektedir. Astronomi tabloları içeren birçok

⁵⁵⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 387; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 539.

⁵⁵⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, s. 387; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, ss. 539-540.

⁵⁵⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 4, nşr. Abbâs, ss. 388-389; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 540.

eserin görüldüğü, ancak bunun kadar kapsamlı olanıyla hiç karşılaşmadığı ifade edilmektedir. Yazar, eseri başlatmasını emreden kişinin Hâkim-Biemrillâh'ın babası ve Mısır hükümdarı Azîz-Billâh olduğunu belirtmektedir.⁵⁶⁰

Astronomiyi özel çalışma alanı yapmış, ancak diğer bilimlerde de bilgili olmuş ve şiir için seçkin bir yetenek sergilemiştir. Eseri, doğruluğu nedeniyle o kadar çok saygı görmektedir ki, Yahyâ İbn Ebî Mansûr'un Zîc'i gibi, Mısır halkı tarafından gök cisimlerinin konumunu hesaplamada standart otoriteler olarak alınmaktadır. Ahlaki karakterinin o kadar iyi yerleşmiş olduğu belirtilir ki, Cemâziyelevvel 380 ayında (Temmuz-Ağustos 990) Kadî Muhammed İbn en-Nu'mân onu adl (şahitliği kabul edilen kişi) olarak görevlendirmiştir. Tek bir oğul bırakmış olup, onun cehaletinin o kadar büyük olduğu ve babasının tüm kitaplarını ve eserlerini sabun yapımcılarına kiloyla sattığı rivayet edilir.⁵⁶¹

İbn Yûnus hayatını astronomik gözlemler yaparak ve doğum haritaları hesaplayarak geçirmiş, bu konularda eşsiz bir beceri sergilemiş ve bir yıldızın gözlemini yapmak için uzun konaklamalar dahi yapmıştır. Emîr el-Muhtâr el-Müsebbihî şöyle demektedir: “Astronom Ebû'l-Hasan et-Taberânî bana, İbn Yûnus ile Mukattam Dağı'na çıktığını ve Venüs gezegeninin bir gözlemini yapma niyetiyle orada bir konaklama yaptığını anlattı ve vardığında pelerinini ve sarığını çıkardığını, bunların yerine her ikisi de kırmızı renkte olan bir kadın elbisesi ve başlığı giydiğini; sonra bir gitar çıkardığını, üzerinde çalmaya başladığını ve bu sırada önünde parfümler yakmaya devam ettiğini aktardı. ‘Bu,’ demektedir, ‘şaşırtıcı bir manzaraydı!’” Aynı yazar Mısır Tarihi'nde şöyle demektedir: “İbn Yûnus dikkatsiz ve dalgın bir adamdı, sarık bezini sivri uçlu bir külahın etrafına sarar ve pelerinini onun üzerine koyardı, kendisi çok uzundu ve dışarı çıktığında, insanlar garip figürü, pejmürde görünümü ve yırtık pırtık elbisesi için ona gülerlerdi. Ancak, görünümünün tuhaflığına rağmen, astrolojik tahminlerinde tekil bir şekilde

⁵⁶⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 429; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 365.

⁵⁶¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 430; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 365.

şanslı olmuş ve bu konuda rakipsiz kalmıştır.” Çok çeşitli bilimlerde bilgili olduğu ve gitar çaldığı, ancak sadece amatör olarak, belirtilmektedir. Aşağıdaki mısralar, onun şiirinden bir pasajdır:

“Esinti esmeye başladığında, onu tutkulu bir âşıktan sevgilisinin huzuruna bir mesajla görevlendiririm. Görünümü ruhlarımıza hayat veren ve varlığı dünyayı kokulandıran ve sevindiren onun için hayatımı feda ederdim. Yemin ederim ki onun ayrılışından beri şarap kadehime dokunmadım; o benden uzaktaydı, çünkü kadeh uzaktaydı. Ve tutkumu yenileyen şey, rüyalarımda beliren, gece yarısı yaklaşan, kıskanç casuslar tarafından görülmeyen onun imgesidir.”⁵⁶²

Mısır’ın Fâtımî hükümdarı Hâkim-Biemrillâh’ın özel davetlerinden birinde İbn Yûnus’tan ve onun dalgınlığından bahsedilmiş, bunun üzerine hükümdar şu olayı anlatmıştır: “Bir gün ağır ayakkabıları elinde huzuruma geldi ve yeri öptükten sonra oturdu ve onları yanına koydu hem onları hem de onu gördüm, çünkü bana oldukça yakındı ve çekilmeyi düşündüğünde yeri öptü, ayakkabılarını öne getirdi, onları giydi ve çekildi.” Bu anekdotun, onun dikkatsizliğinin ve özensizliğinin bir kanıtı olarak verildiği anlaşılmaktadır.⁵⁶³

Fâtımîlerin Mısır’ı fethettiğinde genç yaşta olduğu bilinen İbn Yûnus, Fustat’ta, naklî ilimlerle tanınan köklü bir âlim ailesinde dünyaya gelmiştir. Ancak ailesinin aksine o, aklî ilimlere, özellikle de astronomi ve matematiğe ilgi duymuştur. Kaynaklar onu astrolojiye aşırı meraklı, dalgın ve toplum tarafından tuhaf karşılanan davranışlara sahip bir kişilik olarak tanımlar. Hatta hadis âlimi olan babasının bile onu “müneccim ve sihirbaz” olarak gördüğü ve kendisinden hadis rivayet edilemeyeceğini söylediği nakledilir.⁵⁶⁴

İbn Yûnus’un bu alandaki yeteneği, astronomiye ilgi duyan Fâtımî halifeleri Azîz-Billâh ile Hâkim-Biemrillâh’ın desteğini almasını sağladı. Bu

⁵⁶² İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 43;0 İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 366.

⁵⁶³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 3, nşr. Abbâs, ss. 431-430; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 366.

⁵⁶⁴ Muammer Dizer, “Ebü’l-Hasan İbn Yûnus”, *DİA*, C 20, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, ss. 450.

himaye sayesinde yaptığı aralıksız gözlem ve incelemelerin sonucunda, İslâm astronomi tarihinin en kapsamlı eserlerinden biri olan *ez-Zîcû'l-Hâkimî* adlı astronomi cetvellerini kaleme almıştır. Bu eseri diğerlerinden ayıran en önemli özellik hem kendisinin hem de önceki astronomların yaptığı gözlemlerin ayrıntılı bir listesini içermesidir. İbn Yûnus'un tam donanımlı bir rasathanede çalıştığına dair yaygın kanının aksine, tarihsel veriler o dönemde Kahire'de böyle bir kurumun olmadığını ve gözlemlerini muhtemelen Mukattam dağı gibi farklı yerlerde kişisel aletlerle yaptığını göstermektedir.⁵⁶⁵

ez-Zîcû'l-Hâkimî, gezegen teorisi açısından Batlamyusçu geleneğe bağlı kalsa da gözlemsel ve matematiksel olarak büyük yenilikler içerir. Eserde, farklı takvimler arasında çeviri kılavuzları gibi pratik bilgilerin yanı sıra, İbn Yûnus'un son derece hassas trigonometrik hesaplamaları (özellikle sinüs cetvelleri) ve karmaşık küresel astronomi problemlerine getirdiği ustaca çözümler yer alır. Her ne kadar kullandığı formüllerin kökenini açıklamamış olsa da bu alandaki uzmanlığı onu İslâm astronomi tarihinin en önemli isimlerinden biri yapmıştır. Eserin son bölümlerini ise astrolojik hesaplamalara ayırmıştır.⁵⁶⁶

el-Müsebbihî, onun 3 Şevval 399 Pazartesi sabahı (31 Mayıs 1009) aniden öldüğünü söylemektedir. Cenaze namazı Eski Kahire'nin ana camisinde Kadı Mâlik İbn Saîd tarafından kılınmış ve kürkçülerin oturduğu mahallede bulunan kendi konutuna defnedilmiştir.⁵⁶⁷

2. 2. 9. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Halef el-Meâfirî el-Kayrevânî el-Kâbisî

İbnü'l-Kâbisî, hadisler, isnadları ve onlarla bağlantılı her şeyin ilminde yüksek otorite sahibi bir üstat olmuştur ve doğruluğuna büyük güven duyulduğu belirtilmektedir. *el-Mulahhas* başlıklı bir eser kaleme almıştır ki bu eser, İbn Kâsım'ın Mâlik'in Muvatta'sının baskısında bulunan kesintisiz

⁵⁶⁵ Dizer, "Ebü'l-Hasan İbn Yûnus", ss. 450-451.

⁵⁶⁶ Dizer, "Ebü'l-Hasan İbn Yûnus", ss. 451-452.

⁵⁶⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 431; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 366.

*bir otoriteler zinciriyle desteklenen tüm o hadisleri içermektedir. Bu risale kısa olmasına rağmen, konu üzerine en iyilerden biridir.*⁵⁶⁸

*İbnü'l-Kābisî 7 Receb 324 Pazartesi günü (Haziran 936) doğmuştur. 10 Ramazan 352 Cumartesi günü (Ekim 963) Doğu'ya yola çıkmış ve 353'te Mekke'ye hac yapmış, orada el-Buhârî'nin Sahîh'ini Ebû Zeyd tarafından açıklanırken dinlemiştir. Sonra Kayrevan'a dönmüş, oraya 1 veya 2 Şaban 357 Çarşamba sabahı varmıştır. Bu bilgi, Ebû Abdullah Mâlik İbn Vüheyb'in otoritesine dayanılarak verilmektedir.*⁵⁶⁹

İbnü'l Kābisî, Şîî Fâtımî ve Zîrî idaresi altında yaşamasına rağmen, bu yönetime muhalif Mâlikî bir çevrede yetişmiştir. İlk eğitimi Tunus'ta aldıktan sonra Doğu'ya seyahat ederek hac farızasını yerine getirmiş, Mekke ve Kahire'de hadis ve kıraat ilimleri tahsil etmiştir. Görme engelli olmasına rağmen, öğrencilerinin yardımıyla ilim hayatını sürdürmüş ve özellikle *Sahîh-i Buhârî* ile *Sünen-i Nesâî*'yi Mağrib'de okutup yayarak bu eserlerin bölgede tanınmasında kilit bir rol oynamıştır. Hocası İbn Ebû Zeyd'in vefatının ardından Kayrevan'daki Mâlikî mezhebinin en büyük otoritesi haline gelmiştir.⁵⁷⁰

Fıkîhî konularda sadece rivayetleri toplayan eserler yerine, İmam Mâlik'in usulüne dayalı kitapları tercih eden İbnü'l Kābisî, dinî hassasiyeti sebebiyle fetva vermekten çekinse de zamanla bu görevi üstlenmek zorunda kalmıştır. Akaidde Eş'arî mezhebini benimsemiş ve bu görüşün Kayrevan'da yayılmasına katkıda bulunmuştur. Meşruiyetini tanımadığı Fâtımî yönetimine karşı, devlet adamlarıyla görüşmemek ve idarî merkezlerden uzak durmak gibi pasif bir direniş tavrı sergilemiştir. Takvası, cömertliği ve hoşgörüsüyle tanınan ve kendisine birçok menkıbe atfedilmiştir.⁵⁷¹

Hâfız es-Silefî tarafından Mu'cemü's-Sefer adlı eserinde anlatılmaktadır ki, Kayrevan'da İbnü'l-Kābisî başkanlık ettiği bir mecliste bir kişinin şöyle

⁵⁶⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 320; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 263.

⁵⁶⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 321; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 263.

⁵⁷⁰ Selahattin Parlador, "Kābisî", *DİA*, C. 24, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, s. 41.

⁵⁷¹ Selahattin Parlador, "Kābisî", ss. 41-42.

dediği aktarılmaktadır: el-Mütenebbî şu düşünceyi hiç de aşağı olmayan bir yetenekle ifade etmiştir:

“Kalbimden seni unutmaması istenir, ama tabiat yollarını değiştirmek isteyen çabalarına direnir.”⁵⁷²

Bunun üzerine İbnü'l-Kābisî şöyle cevap vermiştir: “Zekânıza acıyorum! Sizi Allah'ın şu sözlerini hatırlamaktan alıkoyan nedir, ki orada düşünce çok daha iyi ifade edilmiştir: Allah'ın yarattığında hiçbir değişiklik (yapılamaz), işte dosdoğru din budur, fakat insanların çoğu bilmezler.”⁵⁷³

İbnü'l-Kābisî 3 Rebûlâhîr 403 Çarşamba arifesinde (22 Ekim 1012) vefat etmiş ve ertesi gün öğleden sonra Kayrevan'da defnedilmiştir. Çok sayıda insanın geceyi mezarının başında geçirdiği, çevrede çadırlar kurulduğu ve şairlerin öne çıkıp ölümüne mersiyeler okudukları belirtilmektedir. Yaşı çok ilerlediğinde Züheyr İbn Ebî Sülmâ'nın şu beytini tekrarladığı rivayet edilir:

“Varlığın ıstıraplarını çekiyorum, ama bil ki 80 yıl yaşamış olan ıstıraplara katlanmalıdır.”⁵⁷⁴

2. 2. 10. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed eş-Şâbüstî

Kâtip eş-Şâbüstî, zarîf bir âlim ve yetenekli bir adamdır. Mısır hükümdarı Muiz-Lidînellâh'ın hizmetine özel kütüphaneci ve okuyucu olarak bağlı bulunmuştur. Hoş sohbeti ve sevimli tavırları onu, efendisinin sosyal ve neşeli meclislerinin bir arkadaşı yapmıştır. Bazı iyi eserler yazmıştır, bunlardan biri Kitâbü'd-Diyârât başlığını taşımaktadır. Bu eser, Irak, Musul, Suriye, Mezopotamya ve Mısır'daki her manastırın tanımını, her biri üzerine yazılmış tüm şiirleri ve içlerinde geçen olayların bir anlatımını içermektedir. Bu kitabın, iki Hâlidî ve Ebü'l-Ferec el-İsfahânî tarafından yazılan aynı başlığı

⁵⁷² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 321; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 264.

⁵⁷³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, ss. 321-322; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 264.

⁵⁷⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 322; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 264.

taşıyan benzer eserlerin planına göre hazırlandığı belirtilmektedir. Bu konu üzerine çok sayıda kitap yazılmıştır.⁵⁷⁵

Diğer eserleri şunlardır: *Kitâbü'l-Ferec ba'de'l-Usr*, *Merâtibü'l-Fukahâ*, *Kitâbü't-Tevkîf ve't-Tahvîf* ve şiir pasajları ile ahlaki özdeyişler içeren bir dizi mektup ve mektup denemesi. Ayrıca edebi ve diğer konular üzerine bazı risaleler kaleme almıştır. Ölümü Eski Kahire'de 390 (1000) yılında veya *Emîr el-Muhtâr el-Müsebbihî*'ye göre 388 (998) yılında gerçekleşmiştir. Başka bir yazar günü, *Safer* ayının 15'i *Salı* akşamı olarak belirtmektedir.⁵⁷⁶

Asıl adı ve künyesi hakkında farklı rivayetler bulunan Şâbüştî'nin isminin kökeni de tartışmalıdır. Bu ismin bir şehre nispetten ziyade, Farsça'da "hükümdarın koruyucusu" veya "hâcib" gibi anlamlara gelen *Deylem* kökenli bir isim olduğu düşünülmektedir. Şâbüştî, Fâtımî Halifesi Azîz-Billâh'ın hizmetinde bulunmuş önemli bir şahsiyettir. Halife tarafından saray kütüphanesinin yöneticiliğine getirilmiş, ayrıca halifeye kitap okuma ve onun meclislerinde nedimlik yapma görevlerini üstlenmiştir. Zarif edebî sohbetleriyle tanınan Şâbüştî'nin, eserinde Hz. Ali'nin ismini saygıyla anması onun Şîî eğilimlerine işaret etmektedir.⁵⁷⁷

2. 2. 11. Ebü'l-Hasen Tâhir b. Ahmed b. İdrîs b. Bâbeşâz el-Mısırî el-Cevherî

İbn Bâbeşâz, Mısır'da zamanının en büyük dilbilimcisi olmuştur; ailesinin aslen *Deylemli* olduğu söylenmektedir. Bazı öğretici eserlerin yazarıdır, özellikle ünlü *Mukaddime* veya dilbilgisine giriş adlı eserine bir *şerh* eklemiştir. Ayrıca *ez-Zeccâcî*'nin *Cümel*'i üzerine bir *şerh* ve *İbnü's-Serrâc*'ın *Usûl'ü* üzerine başka bir *şerh* yazmıştır. Dünyadan elini eteğini çektiği sırada dilbilgisi üzerine hacimli bir risale derlemiştir, bunun temiz bir

⁵⁷⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, s. 319; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, s. 262.

⁵⁷⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, nşr. Abbâs, ss. 319-320; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, İng. çev. Slane, ss. 262-263.

⁵⁷⁷ Levent Öztürk, "Şâbüştî", *DİA*, C. 38, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, ss. 218-219.

kopyasının yaklaşık on beş cilt oluşturacağı söylenmektedir. Eser, sonradan eline geçen dilbilimciler tarafından Ta'likü'l-Gurfe adıyla anılmıştır.⁵⁷⁸

Eser önce, yerine geçen öğrencisi dilbilimci Ebû Abdullah Muhammed İbn Berekât es-Sa'dî'ye geçmiştir, sonra İbn Berekât'ın öğrencisi ve halefi dilbilimci Ebû Muhammed Abdullah İbn Berrî'ye ve ondan da öğrencisi ve halefi, genellikle Seltü'l-Fil aşağılayıcı soyadıyla bilinen dilbilimci Ebû'l-Hüseyin'e geçmiştir. Bu kişilerin her birinin eseri, öğrencisine dikkatli bir şekilde saklama tavsiyesiyle bıraktığı ve öğrencilerin sık sık istinsah izni almaya çalıştığı, ancak başarılı olamadığı belirtilmektedir.⁵⁷⁹

Öğrenimi ve yazılarıyla İbn Bâbeşâz son derece faydalı olmuştur. Mısır'da Dîvân-ı İnşâ'da bir makama sahip olduğu ve onun incelemesine sunulmadan hiçbir kâğıdın oradan çıkmadığı kaydedilmiştir. Eğer bir metinde dilbilgisi veya üslup hatası fark ettiğinde, onu yazan kâtibe düzelttirdiği, ancak doğru bulduğunda onayını verdiği ve sonra adresine gönderildiği aktarılmaktadır. Bu hizmet için hazineden aylık olarak ödenen bir maaş aldığı belirtilmektedir. Bu görevi bir süre doldurmuş, ancak sonunda bırakmıştır.⁵⁸⁰ Bunu şu olaydan dolayı yapmaya teşvik edildiği rivayet edilmektedir: “Bir gün Eski Kahire'deki caminin çatısında başka bazı kişilerle birlikte yemek yerken yanlarına bir kedi gelmiş ve ona bir parça et vermişlerdir. Hayvan onu ağzına almış, gitmiş ve hemen geri dönmüştür, bunun üzerine ona başka bir parça atmışlar, bunu da almış ve gitmiş, ama kısa süre sonra daha fazlası için geri dönmüştür. Birkaç kez böyle davranmış, gidip geri gelmiş, et parçasını alıp götürmüştür. Bu durum onların şaşkınlığını uyandırmış ve şöyle demişlerdir: ‘Bu kedinin davranışında olağanüstü bir şey olmalı; onu takip edelim.’ Hayvan daha sonra çatının harap bir kısmına doğru gitmiş ve yanında kör bir kedi olduğunu algılamışlardır, diğer kedi eti ona getirmektedir. Bu manzaranın görüntüsü İbn Bâbeşâz üzerinde derin bir etki bırakmış ve şöyle haykırmıştır: ‘Mademki

⁵⁷⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, s. 515; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 647.

⁵⁷⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, s. 516; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 647-648.

⁵⁸⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, s. 516; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 648.

Allah görme yetisinden mahrum bir hayvanata geçim araçlarını bahşetti ve onun ihtiyaçlarını karşılaması için başka bir hayvan gönderdi, benim gibi bir insanı nasıl ihmal edebilir?’ Bu sözleri söyleyerek camiyi terk etmiş, evine çekilmiş, kendini kapatmış ve makamını ile maaşını bırakmıştır. Hizmetkârlarını kovduktan sonra yalnız yaşamış, namaz vakitleri dışında asla dışarı çıkmamış, ta ki ölüm onu bulana kadar.”⁵⁸¹

O zamanlar mezkûr olayın geçtiği caminin çatısında ikamet etmekte olduğu ve zemindeki bir delikten düşerek vefat ettiği belirtilmektedir. Bu hadise 469 (1076/1077) yılında meydana gelmiştir. Düşmüş ve ertesi sabah ölü bulunmuştur.⁵⁸²

Fîrûzâbâdî ve Kıfî gibi alimler aslen Bağdatlı olduğunu ifade etmiştir. Ticaret amacıyla Bağdat'a gittiği ve gençliğinin bir bölümünü burada geçirdiği düşünülen İbn Bâbeşâz , daha sonra Mısır'a yerleşmiş ve hayatının büyük bir kısmını burada geçirmiştir. Babası gibi mücevher ticaretiyle uğraşmıştır.⁵⁸³

İbn Bâbeşâz, ilmi yetkinliği sayesinde Fâtımî Devleti'nde önemli bir görev üstlenmiştir. Devletin resmi yazışmalarının yapıldığı Dîvân-ı İnşâ'da, hazırlanan belgeleri nahiv ve lûgat açısından kontrol etmekle görevlendirilmiştir. Devlet görevinin dışında Fustat'taki Amr b. As Camii'nde dil ve kıraat dersleri vermiştir.⁵⁸⁴

Takva sahibi bir alim olan İbn Bâbeşâz, hayatının sonlarına doğru Dîvân-ı İnşâ'daki görevinden ve ticaretten ayrılarak sade bir hayata yönelmiştir. Mal varlığının fazlasını dağıtarak Amr b. As Camii'nin bitişiğindeki bir odaya yerleşmiş ve ömrünün geri kalanını ibadet, öğrenci yetiştirme ve eser yazma ile geçirmiştir. Vefatı ise trajik bir kaza sonucu olmuştur; bir gece caminin

⁵⁸¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, s. 516; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, ss. 648-649.

⁵⁸² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 2, nşr. Abbâs, ss. 515-517; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1, İng. çev. Slane, s. 649.

⁵⁸³ İhsan Kutluay, *İbn Bâbeşâz ve Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Muhsibe Adlı Eseri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Batman Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Batman, 2024, ss. 19-20.

⁵⁸⁴ Kutluay, *İbn Bâbeşâz ve Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Muhsibe Adlı Eseri*, ss. 19-20.

çatısına çıktığında ayağının bir eşyaya takılmasıyla düşerek hayatını kaybetmiştir.⁵⁸⁵

2. 2. 12. Ebü'l-Kāsım Muhammed b. Hânî b. Muhammed el-Mağribî el-Endelüsî

Fâtımî Halifesi Muiz-Lidînillâh'ın saray şairi İbn Hânî'yi, İbn Hallikân şu şekilde anlatmıştır; *Ezd kabilesinin bir üyesi, İspanya yerlisi ve ünlü bir şairdir, soyunu Yezîd İbn Hâtim İbn Kabîsa İbn el-Mühelleb İbn Ebî Sufra el-Ezdî'den veya Yezîd'in kardeşi Rûh İbn Hâtim'den aldığı söylenir. Babası Hânî, İfrîkiye'de bir şehir olan el-Mehdiyye topraklarında bir köye mensuptu ve bir şair ve filolog olarak önemli yetenekler sergilemiştir. İbn Hânî, çalışmaları sırasında geniş bir edebi bilgi birikimi edinmiş ve şiir için üstün bir yetenek sergilemiştir. Çöl Arapları tarafından yazılan çok sayıda şiiri ve o halkın tarihiyle ilgili sayısız gerçeği ezbere biliyordur.*⁵⁸⁶

*İşbîliyye'yi yöneten hükümdarın gözüne girdikten sonra sefahate dalmış ve filozofların materyalist doktrinlerini benimsediği şüphesini üzerine çekmiştir. Bu söylenti sonunda halkın nefretini kazanmış ve hükümdar ona şehirden gitmesini ve davranışı unutulana kadar uzakta kalmasını tavsiye etmiştir. İbn Hânî o zamanlar 27 yaşında Sevilla'yı terk etmiş ve Mağrib'e geçmiş ve orada Fâtımî kumandanı Cevher es-Sıkkî ile tanışmıştır.*⁵⁸⁷

*Ünü Muiz-Lidînillâh'a ulaşınca, onu çağırmış ve varışında onu en yüksek lütuf işaretleriyle kabul etmiştir. Muiz-Lidînillâh daha sonra Mısır'a yola çıkınca İbn Hânî ona bir mesafeye kadar eşlik etmiş ve sonra ailesini alıp Mağrib'e dönmüştür. 362 (973) yılında ailesiyle yola çıktıktan sonra Berka'ya⁵⁸⁸ varmış, orada sakinlerden biri tarafından misafirperverce karşılanmış ve onunla birkaç gün dostça ilişkiler içinde geçirmiştir. Orada hayatını kaybettiği söylenir.*⁵⁸⁹

⁵⁸⁵ Kutluay, İbn Bâbeşâz ve Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Muhsibe Adlı Eseri, ss. 19-21.

⁵⁸⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 123.

⁵⁸⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 123.

⁵⁸⁸ Berka, Libya'da eski bir şehir ve bölgedir. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa L. Bilge, "Berka", *DİA*, C. 5, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, ss. 504-505.

⁵⁸⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 3, İng. çev. Slane, s. 124.

Nitekim İbn Hânî Yemen’den Kuzey Afrika’ya göç etmiş Ezd kabilesine mensup, Endülüs’ün önemli şairlerinden birisidir. 320-326 (932-938) yılları arasında İşbîliye’de doğmuştur. İbn Hânî, eğitimini İşbîliye ve Kurtuba’da tamamlamış, küçük yaşlardan itibaren şiir ve edebiyata büyük ilgi duymuştur. Arap tarihi ve edebiyatına geniş bir hakimiyeti vardır. Genç yaşta İşbîliye valisiyle yakınlık kurarak sarayda yer edinmiş, ancak Fâtımî imametini aşırı desteklemesi ve felsefeyle ilgilenmesi yüzünden zındıklıkla suçlanmıştır. Bu suçlamalar üzerine, 27 yaşındayken Endülüs’ten ayrılıp Kuzey Afrika’ya geçmiştir. Mağrib’de Fâtımî komutanı Cevher es-Sıkkî ile tanışmış ve onun himayesine girmiştir. Burada Fâtımî siyasetinin güçlü bir savunucusu haline gelmiştir. Şiirleri geniş bir çevrede okunmaya başlayınca, Halife Muiz-Lidînillâh’ın dikkatini çekmiş ve Kayrevan’daki Mansûriye Sarayı’na davet edilmiştir. Sarayda Fâtımî imamlarını, özellikle Muiz-Lidînillâh’ın olağanüstü vasıflarla yücelten şiirleriyle büyük saygı görmüş ve bu şiirleri İsmâîlî doktrininin yayılmasında önemli bir rol oynamıştı. Fâtımîlerin Mısır’ı fethinden sonra Muiz-Lidînillâh ile Mısır’a yerleşmiş ve hayatının geri kalanını Fâtımî sarayında geçirmiştir. İbn Hânî, ailesini Mısır’a getirmek üzere Mağrib’e dönerken Libya’nın Berka bölgesinde ölü bulunmuştur. Ölümüyle ilgili çeşitli rivayetler olsa da Şîî propagandasını yaptığı için Emevî casusları tarafından öldürüldüğü ihtimali ağır basmıştır.⁵⁹⁰

Çağdaşları ve modern araştırmacılar tarafından Endülüs ve Mağrib’in en büyük şairlerinden biri olarak kabul edilmişti. Şiirlerindeki üslup, zengin hayal gücü ve güçlü ifade tarzı nedeniyle “Mağrib’in Mütenebbîsi” lakabıyla anılmıştı. Eserlerinde Câhiliye dönemi şiirinin ve önemli Arap şairlerinin etkisi açıkça görülmüştür. Şiirlerinde Şîî-İsmâîlî kimliğini gizlememiş, methiyelerinde Halife Muiz-Lidînillâh ilahî sıfatlar atfetmekten çekinmemiştir. İbn Hânî’nin günümüze ulaşan tek eseri olan *Dîvân*’ı, Arap şiiri ve İsmâîlî edebiyatı için önemli bir kaynak niteliği taşımış ve defalarca yayımlanmıştır.⁵⁹¹

⁵⁹⁰ Harun Özel, Faruk Çiftçi, “Endülüslü Şair İbn Hânî’nin Şiirlerinde Şiilik Yansımaları”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, C. 24, S. 3, 2020, s. 1386; M. Faruk Toprak, “İbn Hânî”, *DİA*, C. 20, İstanbul: TDV Yayınları, ss. 27-28.

⁵⁹¹ Özel, Çiftçi, “İbn Hânî’nin Şiirlerinde Şiilik Yansımaları”, ss. 1387-1389; Toprak, “İbn Hânî”, s. 28.

SONUÇ

Müellif 654-672 (1256-1273) yılları arasında yazdığı, ardından vefatına kadar da birtakım ilâvelerde bulunduğu, hayatının ilk yıllarından itibaren gördüğü, duyduğu ve okuduğu kitaplar çerçevesinde şahsiyetlerin hayatlarını kaleme almıştır. İbn Hallikân bu eseri yazarken kendisinden önce gelen âlimlerin eserlerini de kaynak olarak göstermiş, sözlerini işittiği insanların adlarını da bahsetmiştir.

İbn Hallikân, şahsiyetlerin hayatlarını yazarken doğum yıllarını sözlerinin son paragrafına koysa da doğdukları şehirleri ve nisbelerini eksiksiz bir biçimde giriş kısmında aktarmıştır. Müellif elinden geldiğince şahsiyetlerin hayatını yalın bir biçimde vermeye çalışmış, eğitimi, mesleki kariyeri, karakteri ve özellikleri, daha çok hakkında işittiği sözlerle yer vermiştir. Eser sahibi olanların da eserlerinde geçen önemli cümleleri atfederek kullanmıştır. Genel olarak baktığımızda, şahsiyetlerin yaşadığı dönemin sosyal, kültürel ve siyasî atmosferini de yansıtmaktadır.

Sonuç olarak Abbâsî ve Fâtımî devletleri döneminde yaşamış olan şahsiyetleri yazarken *Vefeyâtü'l-a'yân* ışığında elimizden geldiğince diğer kaynakların yardımıyla da şahsiyetlerin biyografilerini yazmaya çalıştık. Abbâsîlerde âlimlerin fazla oluşu, Abbâsîlerin dinî, İlmî ve edebî âlimlere ne kadar önem verdiğini gözler önüne sermiştir. Bunda hilafetin merkezi konumunda bulunmaları, Sünnî mezhepten olmalarına rağmen diğer mezhep âlimlerine de önem vermeleri aşîkârdır. Fâtımîlerin Şîîliği yayma konusunda baskıcı politikaları ve çalkantılı devlet yönetimine rağmen âlimlere önem vermesi de gözden kaçmayan bir diğer detaydır.

Abbâsîler ve Fâtımîlere, çalışmamız nezdinde bakacak olursak III. (X.) ve VII. (XIII). Yüzyıllar arasında devlet adamları üzerinden dönemi ele alırsak, devletlerin çoğunlukla sükûnet içinde değil de devlet adamlarının iktidar mücadelesinin yaşandığı yıllar olarak görebiliriz. Özellikle devlet adamların hükümdarlar üzerindeki baskıcı politikasını gözler önüne sermektedir. Saray entrikaları, dış politika, etnik düşmanlık, mezhep savaşları gibi unsurları da biyografiler üzerinden gözlemlemek mümkündür.

Âlimlerin açısından baktığımızda ise çekışmelerin gölgesinde olsalar da dinî ve siyasî açıdan hiçbir baskı altında kalmadan eğitimlerini almışlar ve günümüze dahi ışıık tutacak eserler bırakmışlardır. Âlimlerin etnik kökenine, dinine ve mezhebine bakılmaksızın kollanmış ve gözetiştir. Çoğunluğu devletlerle temas halinde olup, halifelerin nezdinde itibar görmüşlerdir. Ayrıca oldukça fazla ilmî faaliyet gerçekleştirmişler tıptan felsefeye, edebiyattan şiire muhtelif pek çok alanda ilerleme göstermişlerdir.

KAYNAKÇA

ABA, Veli, “Hadis Usûlünde Öncü Bir İsim: Hatîb El-Bağdâdî”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S.1, 2015, ss. 37-59.

AĞAOĞLU, Mustafa Vacid, “Vezîr el-Mağribî ve ‘Siyaset Üzerine’ Adlı Eseri: Analiz ve Çeviri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 22, S. 2, 2022, ss. 19-45.

APAK, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, C. 4, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.

ÂŞÛR, Saîd Abdülfettâh, “İbn Killis”, *DİA*, C. 20, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, ss. 136-137.

AVCI, Casim, “Kûfe”, *DİA*, C. 26, Ankara: TDV Yayınları, 2002, ss. 339-342.

_____, *İslâm-Bizans İlişkileri*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2003.

_____, “Sugûr”, *DİA*, C. 37, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, ss. 473-474.

AYABAKAN, Bilal, “Bağdat Nizâmiye Medresesi İlk Müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî”, *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medînetü’s-selâm) Uluslararası Sempozyum*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011, ss. 699-715.

AYDEMİR, Ramazan, “İbn Süreyc’in Hayatı, İlmî Kişiliği ve Şâfiî Mezhebindeki Yeri”, *Çukurova İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 24, S. 2, 2024, ss. 145-155.

AYKAÇ, Razan, “Kırgızistan Burana’daki (Balasagun) Kültür Varlıklarının Durumu”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 1, 2022, ss. 86-157.

ÂŞIKKUTLU, Emin, “Berkânî”, *DİA*, C. 5, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, ss. 505-506.

ATEŞ, Ali Osman, “İbn Nâsır es-Selâmî”, *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, ss. 225-226.

BİLGE, Mustafa L., “Berka”, *DİA*, C. 5, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, ss. 504-505.

BİRİŞİK, Abdulhamit, “Muhammed b. Hasan Nakkâş”, *DİA*, C. 32, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, ss. 328-329.

BOZKURT, Nahide, *Abbâsîler*, Ankara: TDV Yayınları, 2016.

_____, “Hârûnürreşîd”, *DİA*, C. 16, İstanbul: TDV Yayınları, 1997, ss. 260-261.

BOZKURT, Nebi, “Mücâvir”, *DİA*, C. 31, Ankara: TDV Yayınları, 2020, ss. 444-445.

BRETT, Michael, *Fâtımî İmparatorluğu*, çev. Fatih Yücel, İstanbul: Kronik Kitap, 2021.

CÂSİM, Leys Suûd, “İbn Abdülber en-Nemerî”, *DİA*, C. 19, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, ss. 269-272.

CENGİZ, Ercan, “Cevher Es-Sıkkîlî’nin Mısır’ı Ele Geçirmesi ve Mısır’daki Faaliyetleri”, *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2022, C. 8, S. 2, ss. 848-869.

CEYHAN, Semih, “Zühd”, *DİA*, C. 44, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, ss. 530-533.

ÇAĞATAY, Neşet, “Fâtımîler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 1-4, 1959, ss. 59-68.

ÇELİK, Aydın, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, Ankara: TTK, 2018.

ÇETİN, Abdurrahman, “Nesih”, *DİA*, C. 32, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, ss. 581-582.

ÇOLAK, Abdullah, “Mâverdî ve el-Ahkâmü’s-Sultâniyyesi”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2016, C. 5, S. 1, ss. 173-214.

DÂRENKUTNÎ, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, C. 1, nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir, Beyrut: Dar el-Gharb el-İslâmi, 1986

DEMİRCİ, Mustafa, “Bir Şehrin Kuruluşu Bir Devrin Başlaması: Abbâsî Tarihinde Sâmerâ”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Abbâsîler-I*, C. 5, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

DİZER, Muammer, “Ebü'l-Hasan İbn Yûnus”, *DİA*, C 20, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, ss. 450-452.

DOĞAN, Hüseyin, “İslâm Düşüncesinde Bir Tartışma Metodolojisi Olarak Cedel”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 24 2011, ss. 157-174.

DURMUŞ, İsmail, “Serî er-Reffâ”, *DİA*, C. 36, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, s. 563.

DOĞRUYOL, Hasan, “İbnü't-Tilmîz”, *DİA*, C. 21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s. 233.

ELİAÇIK, Muhittin, “Belâgat Kitaplarında ‘Lüzumû Mâ-lâ-Yelzemin’ in Tarif ve Tasnifi”, *International Journal of Languages' Education and Teaching*, C. 3, S. 3, 2015, ss. 421-428.

ERBAŞ, Furkan, “Fâtımîler Döneminde Mehdiye ve Mansûriye Şehirleri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 53, Aralık 2022.

EROĞLU, Muhammed, “Nehhâs”, *DİA*, C. 32, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, ss. 542-543.

ERTAŞ, Kasım, “Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 17, 2017, ss. 63-84.

ERTURHAN, Sabri “Mâverdî ve ‘el-Hâvî'l-Kebîr’ Adlı Eseri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, S. 3, ss. 471-492.

FÂRÂBÎ, *İhsâ'ül-Ulûm İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Ateş, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1990.

FURAT, Ahmed Suphi, “Ebu Bekir Eş-Şiblî”, *İslâm Medeniyeti Dergisi*, C. 2, S. 15, 1968, ss. 12-13.

_____, “Ma’rûf el-Kerhî”, *İslâm Medeniyeti Aylık Mecmua*, 1968, S. 13, ss. 14-17.

GÖL, Yusuf Selim, *Abbâsîler Döneminde Kâdî'l-Kudâtlık*, Ankara: İlahiyât Yayın, 2020.

GÜNDÜZ, Şinasi, “Sabiîlik”, *DİA*, C.35, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, ss. 341-344.

GÜRER, Dilaver, “Ebû Bekir Şiblî”, *DİA*, C. 39, İstanbul: TDV Yayınları, ss. 125-126.

GÜNEY, Fikri, “Ebû Ca’fer en-Nehhâs Hayatı Eserleri ve ‘Me’ani’l-Kur’ân’ı”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, C. 4, S.7 , ss.156-176.

HANÇABAY, Halil İbrahim, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

HİTTİ, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.

HİZMETLİ, Mustafa, “Abbasi Sarayında Nedim olmak: Ebu Bekir Sûlî Örneği”, 6. *Uluslararası Bilim Kültür ve Spor Kongresi Tam Metinleri*, 2018, Lviv-Ukrayna, ss. 630-632.

IŞIK, Emin, “İbnü'l-Enbârî”, *DİA*, C. 21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, ss. 24-26.

İBN BATTÛTA, *Seyahatnâme*, C. 1, çev. A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

İBN HALLİKÂN, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1-7, nşr. İhsan Abbâs, Beyrut: Darû Sâdır.

_____, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. 1-4, İng. çev. Mac-Guckin de Slane, *İbn Khallikan's Biographical Dictionary*, Paris, 1842-1871.

İBN KALÂKIS, *Dîvân*, nşr. Halil Mutran, Mısır: el-Cevânib Matbaası, 1905, ss.4-5.

İBN KESÎR, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, çev. Mehmet Keskin, *Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.

İBNÜ'L-CEVZÎ, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, nşr. Muhammed Abdulkadir Ata, Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut: Daru'l Kutubi'l İlmiyye, 1995.

İBNÜ'L-ESÎR, *el-Kâmil fî't-Târih*, çev. Ahmet Ağırakça, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fî't-Tarih Tercümesi*, C. 8, İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.

_____, *el-Kâmil fî't-Târih*, çev. Abdülkerim Özaydın, *İslâm Tarihi: İbnü'l-Esîr el-Kâmil fî't-Tarih Tercümesi*, C. 11, İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.

İBNÜ'L-KİFTÎ, *Kitâbü İhbâri'l- 'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ': Târîhu'l-hükemâ'*, nşr. İbrahim Şemseddin, Lübnan: Daru'l Kutubi'l İlmiyye, 2025.

İBNÜ'L-MEHÂMİLÎ, *el-Lübâb fî'l-fıkhi's-Şâfi'î*, C. 1, nşr. Abdülkerîm b. Suneytân el-Amrî, Medine: Dar Al-Buhârî, 1995.

İBNÜ'N-NEDÎM, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019.

İSTAHRÎ, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, çev. Murat Ağarı, *Ülkelerin Yolları*, İstanbul, Ayışığıkitapları, 2020.

İZMİRLİ, İsmail Hakkı, “Tabiplerin Üstadı: Ebû Bekir Muhammed B. Zekerıyyâ Er-Râzî” Sad. Tuna Tunagöz, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 1, 2013, ss. 247-265.

KALLEK, Cengiz, “Muhammed b. Ahmed Şâşî”, *DİA*, C. 38, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, s. 369.

_____, “Mâverdi”, *DİA*, C. 28, Ankara: TDV Yayınları, 2003, ss. 180-186.

KANDEMİR, M. Yaşar, “Hatîb el-Bağdâdî”, *DİA*, C. 16, İstanbul: TDV Yayınları, 1997, ss. 452-460.

KARAMAN, Hüseyin, “Bir Biyografi Denemesi: Ebû Bekir er-Râzî”, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, 2004, ss. 101-128.

KELEŞ, Mahmut Recep, *Nil ile Fırat'ı Kavuşturan Âlim İbn Hallikân*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019.

KILIÇ, Mustafa, “Umâre el-Yemenî”, *DİA*, C. 42, İstanbul: TDV Yayınları, 2012, ss. 145-146.

KILIÇLI, Mustafa, “Kazzâz”, *DİA*, C. 25, Ankara: TDV Yayınları, 2022, ss. 160-161.

KIRKIZ, Mustafa, “Şair Ebu'l-Alâ el-Ma'arri, Hayatı, Eserleri ve Edebiyat Anlayışı”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 16, S. 1, 2011, ss. 157-175.

KOÇAK, İnci, “İbnü'l-Hebbâriyye”, *DİA*, C. 21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, ss. 81-82.

KORKMAZ, Fatih, “Fâtımîler Devlet'inde Ermeni Kökenli Cemâli Vezir Hanedanlığı Sonu ve Ali b. Efdal'in Faaliyetleri”, *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 2019, S. 3, ss. 79-89.

KÖSE, Saffet, “Ebû Hâmid İsferâyînî”, *DİA*, C. 22, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s. 514.

KUTLUAY, İhsan, *İbn Bâbeşâz ve Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Muhsibe Adlı Eseri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Batman Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Batman, 2024.

MERÇİL, Erdoğan, “Fâtımîler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. 5, İstanbul: Çağ Yayınları, 1988. ss. 79-308.

MUHAMMED, Hüseyin Abdülhâdî, “Gulâmu Sa'leb”, *DİA*, C. 14, İstanbul: TDV Yayınları, ss.188-189.

NAS, Taha, “Şafî Mezhebinin İki Temel Kavramı: Vech ve Ashabü'l-vücûh -Kullanım ve İşlev-”, *Şarkiyat*, C. 14, S. 1, 2022, ss. 68-88.

ÖKTEM, Ülkü, “Hilâfiyyât, Mestcizâde ve 'Hilâfiyyât'ı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 48, S. 2, Ankara, 2007.

ÖZ, Mustafa, “Ebû Abdullah eş-Şîî”, *DİA*, C. 10, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, ss. 85-87.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Bağdat Nizâmiye Medresesi’nin İlk Müderrisi Ebû İshâk Eş-Şîrâzî ve Medrese’nin Resm-i Küşâdı”, *Şarkiyat Mecmuası*, S. 26, 2015, ss. 85-99.

_____, “Bağdat Nizamiye Medresesi Müderrisi Ebû Nasr İbnü’s-Sabbâğ (ö. 477/1084)”, *Tarih Dergisi*, S. 68, İstanbul, 2018, s. 1-14.

_____, “Bedr el-Cemâlî”, *DİA*, C. 5, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, s. 30.

_____, “Efdal Bedr el-Cemâlî”, *DİA*, C. 10, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, ss. 452-453.

_____, “İbn Hallikân”, *DİA*, C. 10, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, ss. 17-19.

_____, “İbn Mukle”, *DİA*, C. 20, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, ss. 211-212.

ÖZBALIKÇI, Mehmet Reşit, “Ebû Ali el-Fâhrisî”, *DİA*, C. 10, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, ss. 88-89.

_____, “Sîbeveyhi”, *DİA*, C. 37, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, ss. 130-134.

ÖZÇETİN, Merve, “Arap Şiirinde Zarurettten Kaynaklanan Ziyadeler”, *Şarkiyat Mecmuası*, S. 39, 2021, ss. 147-160.

ÖZDEMİR, Ahmet, “Abbâsî Devleti’nin Yıkılışı (656/1258)”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Abbâsîler-I*, C. 5, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

ÖZEL, Ahmet, “Muâfâ en-Nehrevânî”, C. 30, *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, 2020, ss. 305-306.

ÖZEL, Harun, ÇİFTÇİ, Faruk. “Endülüslü Şair İbn Hânî’nin Şiirlerinde Şiîlik Yansımaları”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, C. 24, S. 3, 2020, ss. 1381-1406.

ÖZEN, Şükrü, “Hilâf”, *DİA*, C. 17, İstanbul: TDV Yayınları, 1998, ss. 527-538.

_____, “Kādilkudât”, *DİA*, C. 24, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, ss. 77-82.

_____, “Müzenî”, *DİA*, C. 32, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, ss. 246-250.

ÖZTÜRK, Murat, *Fâtımîler'in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012.

ÖZTÜRK, Murat, HIRÇIN, Zeki Can, “Sicilya Normanlarının Kuzey Afrika'daki Son Kalesi Mehdiye'den Tardedilmeleri (555/1160): Bir Deniz Zaferi”, C. 7, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2020, ss. 26-50.

ÖZTÜRK, Levent, “Şâbüştî”, *DİA*, C. 38, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, ss.218-219.

PARLADIR, Selahattin, “Kābisî”, *DİA*, C. 24, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, ss. 41-42.

PIYADEOĞLU, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul: Kronik Kitap, 2023.

SARIÇAM, İbrahim, ERŞAHİN, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara: TDV Yayınları, 2016.

SEYYİD, Eymen Fuâd, “Fâtımîler”, *DİA*, C. 12, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, ss. 228-237.

_____, “İbn Zûlâk”, *DİA*, C. 20, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, ss. 468-469.

_____, “Müsebbihî”, *DİA*, C. 32, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, ss. 81-82.

ŞEŞEN, Ramazan, “Cevher es-Sikkillî”, *DİA*, C. 7, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, ss. 456-457.

et-TENÛHÎ, EBÛ ALÎ, *el-Ferec ba'de's-şidde*, C. 1 nşr. eş-Şâlcî, Beyrut, 1975.

TOKUŞ, Ömer, “Fâtımîlerin İkircikli Müttetikleri Cerrâhîlerin Filistin ve Çevresindeki Faaliyetleri”, *History Studies*, C. 12, S. 1, 2020, ss. 285-297.

TOMAR, Cengiz, “Mısır”, *DİA*, C. 29, Ankara: TDV Yayınları, 2014, ss. 559-563.

_____, “Şâver b. Mücîr”, *DİA*, C. 38, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, ss. 382-383.

_____, “Talâi‘ b. Rûzzîk”, *DİA*, C. 39, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, ss. 495-496.

TOPRAK, M. Faruk, “İbn Hânî”, *DİA*, C. 20, İstanbul: TDV Yayınları, ss. 27-29.

TURGUT, Ali, “Ca‘fer b. Ahmed”, *DİA*, C. 36, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, ss. 569-570.

TURGUT, Ali Kürşat, ÇINAR, Feyza Nur. “Ebu'l-Alâ el-Maarî ve Risâletü'l-Gufrân'ı Çerçevesinde Bazı Felsefî Görüşleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 43, 2019, ss. 24-40.

TÜCCAR, Zülfikar, “Yûsuf b. Hasan Sîrâfî”, *DİA*, C. 37, İstanbul: TDV Yayınları, ss. 265-266.

TÜLÜCÜ, Süleyman, “Nâşî el-Asgar”, C. 32, *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, s. 432.

ULUDAĞ, Süleyman, “Riyâzet”, *DİA*, C. 35, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, ss. 143-145.

_____, “Şathiye”, *DİA*, C. 38, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, ss. 370-371.

VAROL, Mehmet Cafer, “Ebû İshâk Eş-Şîrâzî'nin Zühd Hayatı”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, C. 24, S. 47, 2021, ss. 359-381.

YÂKÛT EL-HAMEVÎ, *Mu‘cemu'l-Udebâ*, C. 1-5, nşr. David Samuel Margoliouth, Mısır: el-Mûskî, 1923.

YANIK, Nevzat H., “İbnü’l-Allâf”, *DİA*, C. 20, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, ss. 484-485.

_____, “İbn Kalâkıs”, *DİA*, C. 20, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, ss. 103-104.

YAŞAR, Mehmet Aziz, “Erken Dönem Şâfiî Fakihlerinden İbn Süreyc ve Sayrafi’nin İhtilaf Ettikleri Usûl Meseleleri ve Bu İhtilafın Mezhepteki İzdüşümleri”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C. 11, S. 1, 2019, ss. 199-227.

YAŞAROĞLU, M. Kâmil, “İbnü’s-Sabbâğ”, *DİA*, C. 21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, ss. 193-194.

YAZILITAŞ, Nihat, “Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Dergisi*, 2005, S. 18, ss. 189-210.

YEŞİLDAL, Hamza, “Bağdat Baş Kadısı Ebû Abdillâh ed-Dâmegânî’nin Mezhebî Kişiliği ve Dönemin Selçuklu Ülkesindeki Mu‘tezilî Politik Anlayışa Etkisi”, *Sultan İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 2, 2024, ss. 168-179.

YETKİN, Şerare, “Abbâsîler, Sanat”, *DİA*, C. 1, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, ss. 49-56.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abbâsîler Devri”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. 3, İstanbul: Çağ Yayınları, 1987, ss. 15-327.

_____, “Abbâsîler”, *DİA*, C. 1, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, ss. 31-38.

_____, “Avâsım”, *DİA*, C. 4, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, ss. 111-112.

YILDIZ, İbrahim, “Ebû İshâk ez-Zeccâc ve Tefsir İlmindeki Yeri”, *Harakani Dergisi*, S. 2, 2014, ss. 83-108.

YILDIRIM, Ali, “Ebû İshâk ez-Zeccâc’ın Esmâ-i Hüsnâ ve Besmele Hakkında İki Eseri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 24, 2015, ss. 33-64.

_____, “Kudâi”, *DİA*, C. 26, Ankara: TDV Yayınları, 2002, ss. 309-310.

YİĞİT, İsmail, “Mûnis el-Muzaffer”, *DİA*, C. 31, Ankara: TDV Yayınları, 2020, s. 575.

YURDAGÜR, Metin, “Abdurrahman b. Me’mûn”, *DİA*, C. 32, İstanbul: TDV Yayınları, s.220.

YÜKSEL, Ahmet Turan, CELİLOV Behman, “Abbâsîler I”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, C. 5, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

ZEKİ, Coşkun, “Ebû Bekir Es-Sûlî’nin “Edebu’l-Kuttâb” Adlı Eserinin İçerik ve Konu Özellikleri”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2024, S. 33, ss. 161-180.

EKLER

EK 1: Halifeler Listesi

EK 1. 1: Abbâsî Halifeleri

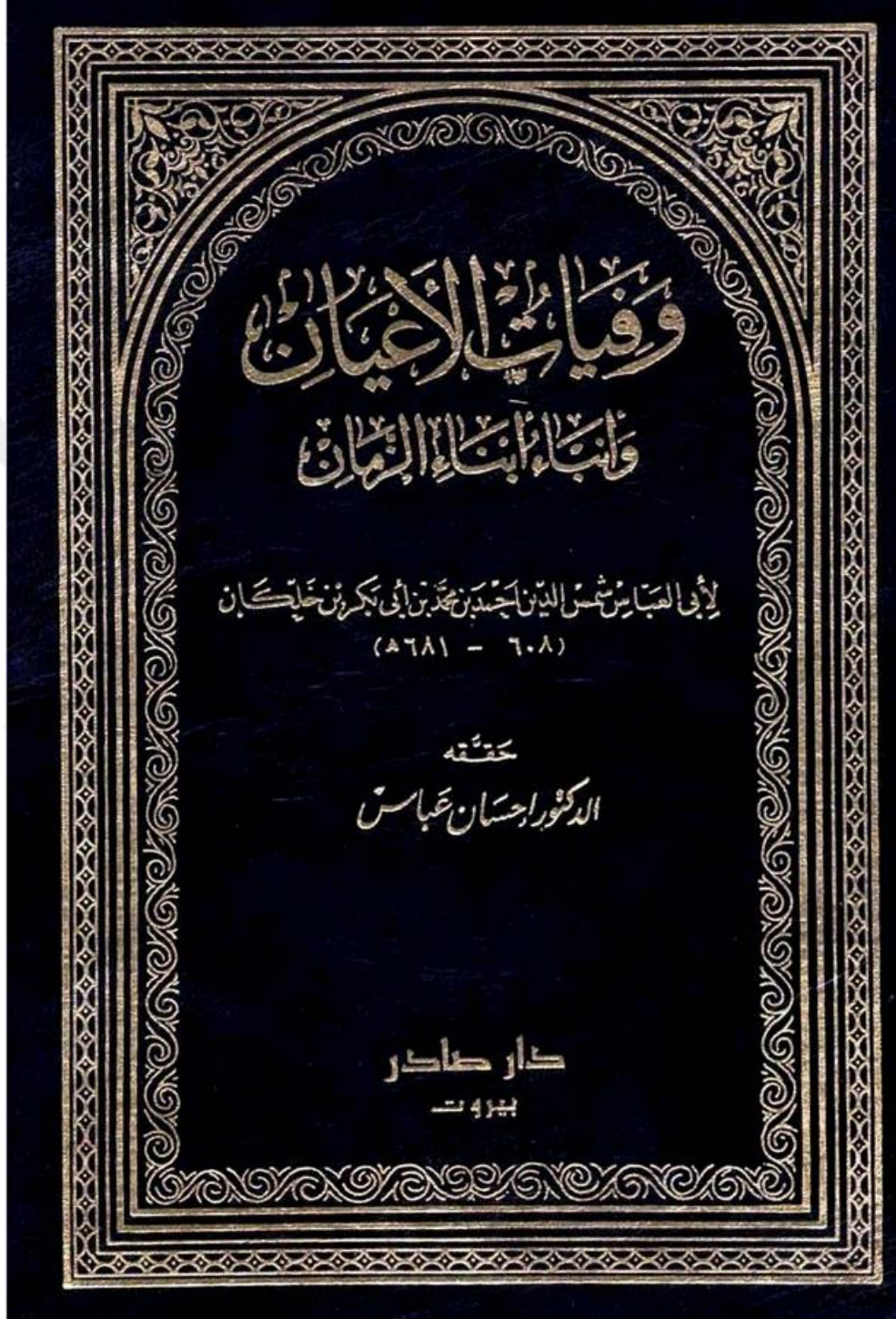
- Muktefî-Billâh (902-908)
- Muktedir-Billâh (908-932)
- Kâhir-Billâh (929, 932-934)
- Râzî-Billâh (934-940)
- Müttakî-Lillâh (940-944)
- Müstekfî-Billâh (944-946)
- Mutî‘-Lillâh (946-974)
- Tâi‘-Lillâh (974-991)
- Kâdir-Billâh (991-1031)
- Kâim-Biemrillâh (1031-1075)
- Muktedî-Biemrillâh (1075-1094)
- Müstazhir-Billâh (1094-1118)
- Müsterşid-Billâh (1118-1135)
- Râşid-Billâh (1135-1136)
- Muktefî-Liemrillâh (1136-1160)
- Müstencid-Billâh (1160-1170)
- Müstazî-Biemrillâh (1170-1180)

EK 1. 2: Fâtımî Halifeleri

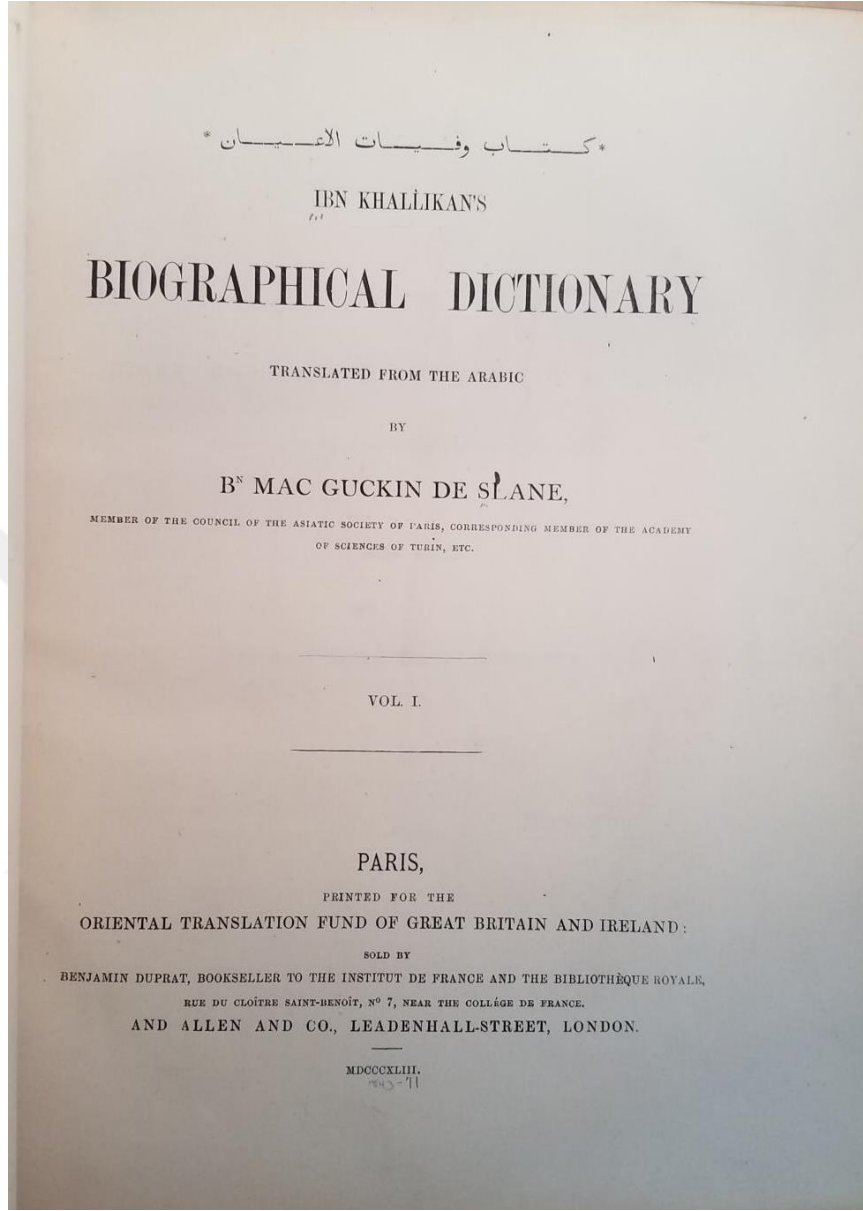
- Ubeydullah el-Mehdî (909-934)
- Kâim-Biemrillâh (934-946)
- Mansûr-Billâh (946-953)
- Muiz-Lidînillâh (953-975)
- Azîz-Billâh (975-996)
- Hâkim-Biemrillâh (996-1021)
- Zâhir-Lii‘zâzidînillâh (1021-1036)
- Müstansır-Billâh (1036-1094)
- Müsta‘lî-Billâh (1094-1101)
- Âmir-Biahkâmillâh (1101-1130)
- Ebû Ali Ahmed b. Efdal el-Küteyfât’ın hâkimiyeti (1130-1131)
- Hâfız-Lidînillâh (1132-1149)
- Zâfir-Bia‘dâillâh (1149-1154)
- Fâiz-Binasrillâh (1154-1160)
- Âdîd-Lidînillâh (1160-1171)

EK 2: İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-A'yân* Adlı Eseri

EK 2. 1: Eserin Arapça neşri

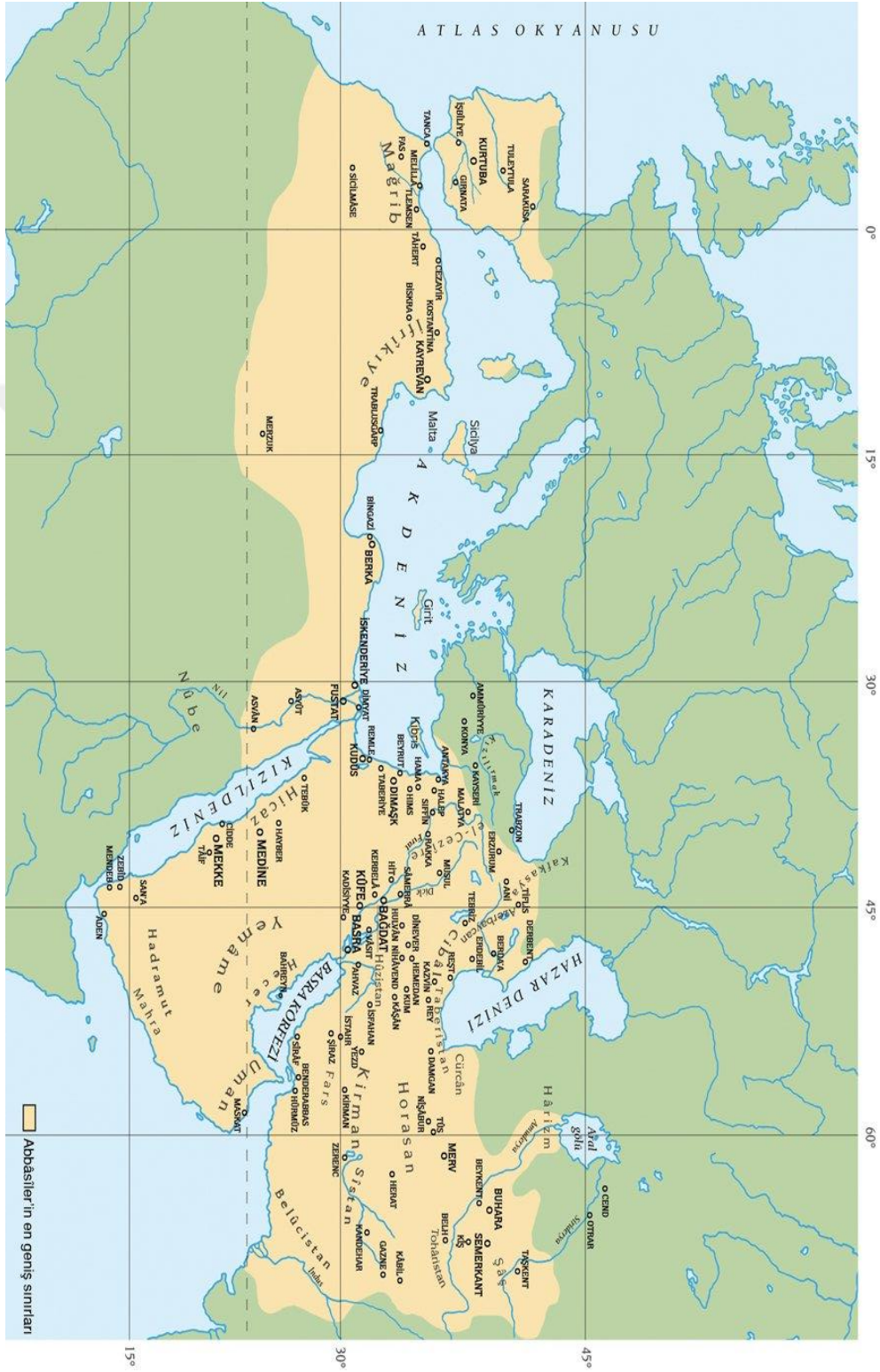

EK 2. 2: Eserin İngilizce tercümesi

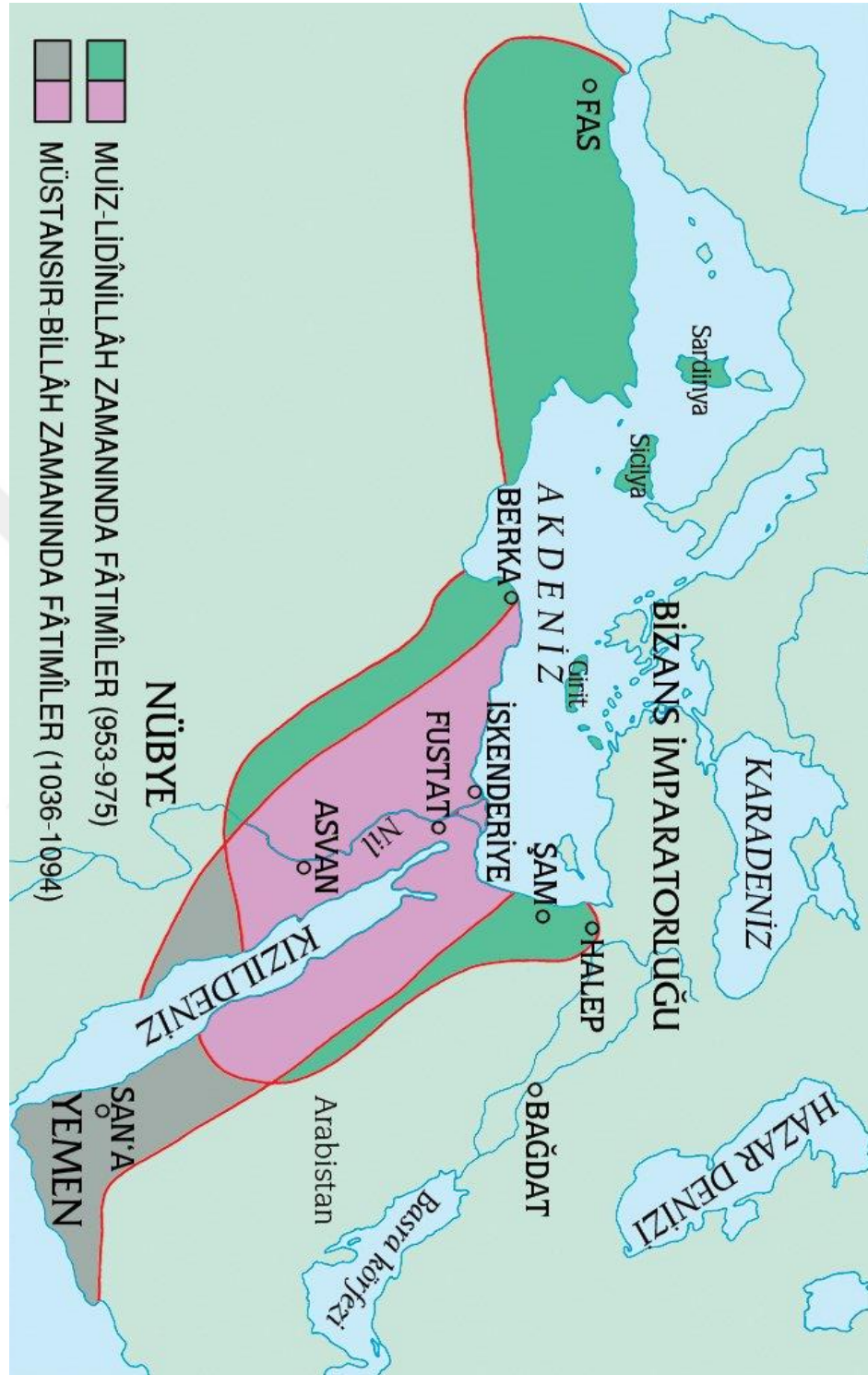
EK 3: Haritalar

EK 3.1 . Abbâsîler Devleti Haritası

(Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA*, C. 1, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, ss. 31-38.)

EK 3. 2. Fâtımîler Devleti Haritası

(Eymen Fuâd Seyyid, “Fâtımîler”, *DİA*, C. 12, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, ss. 228-237.)